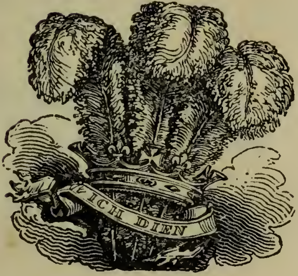


M. T. CICERONIS OPERA.

1820

M. TULLII CICERONIS OPERA,

EX EDITIONIBUS

OLIVETI ET ERNESTI,

SEDULA RECENSIONE ACCURATA.

Accesserunt incerti Auctoris Rhetorica,
AD HERENNIUM.

TOMUS IV.



LONDINI:

SUMTIBUS RODWELL ET MARTIN; J. BOOKER;
BALDWIN, CRADOCK, ET JOY; G. ET W. B. WHITTAKER;
LONGMAN, HURST, REES, ORME, ET BROWN;
CADELL ET DAVIES; EDWARDS ET KNIBB;
ET J. ROBINSON.

EXCUDIT T. DAVISON.

1820.

M. TULLII CICERONIS
OPERA
RHETORICA ET PHILOSOPHICA,

EX EDITIONIBUS

OLIVETI ET ERNESTI,

SEDULA RECENSIONE ACCURATA.

Accesserunt incerti Auctoris Rhetorica,
Ad Herennium.

TOMUS IV.



LONDINI:
SUMTIBUS RODWELL ET MARTIN; J. BOOKER;
BALDWIN, CRADOCK, ET JOY; G. ET W. B. WHITTAKER;
LONGMAN, HURST, REES, ORME, ET BROWN;
CADELL ET DAVIES; EDWARDS ET KNIBB;
ET J. ROBINSON.
Excudit T. Davison.

1820.

In hoc volumine continentur

***

Quæ, in nostrâ editione, uncinis [hunc in morem] *inclusa leguntur, ea vel plane adulterina aut insiticia sunt — vel, propter scripturæ varietatem, pro incertis habenda — vel, licet reipsâ fortasse germana, criticorum tamen dissensione in dubium vocata.*

M. TULLII CICERONIS,

DE

DIVINATIONE,

LIBER PRIMUS.

I. VETUS opinio est, jam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quamdam inter homines divinationem, quam Græci Μαντικην appellant, id est, præsensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem res et salutaris, si modo est ulla; quâque proxime ad Deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque, ut alia nos melius multa quam Græci, sic huic præstantissimæ rei nomen nostri a divis, Græci (ut Plato interpretatur) a furore duxerunt. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quæ non significari futura, et a quibusdam intelligi prædicique posse, censeat. Principio Assyrii (ut ab ultimis auctoritatem repetam), propter planitiem magnitudinemque regionum quas incolebant, cum cœlum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, trajectiones motusque stellarum observaverunt: quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriæ prodiderunt. Quâ in natione Chal-

dæi (non ex artis, sed ex gentis, vocabulo nominati), diuturnâ observatione siderum, scientiam putantur effecisse, ut prædici posset, quid cuique eventurum, et quo quisque fato natus esset. Eamdem artem etiam Ægyptii longinquitate temporum innumerabilibus pæne sæculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens, et his finitima Pamphylia, (quibus nationibus præfuimus ipsi) volatibus avium cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. Quam vero Græcia coloniam misit in Æoliam, Iöniam, Asiam, Siciliam, Italiam, sine Pythio, aut Dodonæo, aut Hammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab eâ sine consilio Deorum est?

II. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam cæteros populos, noster quam multa genera complexus est! Principio, hujus urbis parens, Romulus, non solum auspicato urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse, traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi: et, exactis regibus, nihil publice sine auspiciis nec domi nec militiæ gerebatur. Cumque magna vis videretur esse et in impetrandis consulendisque rebus, et in monstris interpretandis ac procurandis, in haruspicum disciplinâ; omnem hanc ex Etruriâ scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. Et, cum duobus modis animi, sine ratione et scientiâ, motu ipsi suo soluto et libero incitarentur; uno furente, altero somniante; furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. Ex quo genere sæpe hariolorum etiam et vatum furibundas prædictiones (ut, Octaviano bello, Cornelii Culleoli) audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quæ ad rempublicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quinetiam, memoriâ nostrâ, templum Junonis Sospitæ L. Julius

(qui cum P. Rutilio consul fuit), de senatûs sententiâ, refecit, ex Cæciliæ, Balearici filiæ, somnio.

III. Atque hæc, ut ego arbitror, veteres, rerum magis eventis moniti, quam ratione docti, probaverunt. Philosophorum vero exquisita quædam argumenta, cur esset vera divinatio, collecta sunt. E quibus, (ut de antiquissimis loquar) Colophonius Xenophanes, unus, qui Deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes, (præter Epicurum, balbutientem de naturâ Deorum) divinationem probaverunt; sed non uno modo. Nam, cum Socrates, omnesque Socratici, Zenoque, et hi qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententiâ, vetere Academiâ et Peripateticis consentientibus; cumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras jam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse; plurimisque locis gravis auctor Democritus præsensionem rerum futurarum comprobaret; Dicæarchus Peripateticus cætera divinationis genera sustulit; somniorum et furoris reliquit: Cratippusque, familiaris noster, (quem ego parem summis Peripateticis judico) iisdem [rebus] fidem tribuit; reliqua divinationis genera rejecit.

Sed, cum Stoïci omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quædam sparsisset, et ea Cleanthes paulo uberiora fecisset; accessit, acerrimo vir ingenio, Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno præterea de oraculis, uno de somniis: quem subsequens, unum librum Babylonius Diogenes edidit, ejus auditor; duo Antipater; quinque noster Posidonius. Sed a Stoïcis, vel princeps ejus disciplinæ, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panætius: nec tamen ausus est negare, vim esse divinandi; sed dubitare se dixit. Quod illi in aliquâ re, invitissimis Stoïcis, Stoïco facere licuit, id nos ut in reliquis rebus faciamus, a Stoïcis non

concedetur? præsertim cum id, de quo Panætio non liquet, reliquis ejusdem disciplinæ solis luce videatur clarius. Sed hæc quidem laus Academiæ præstantissimi philosophi judicio et testimonio comprobata est.

IV. Etenim nobismet ipsis quærentibus, quid sit de divinatione judicandum (quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoïcos disputata sint), verentibusque, ne temere vel falsæ rei, vel non satis cognitæ, assentiamur; faciendum videtur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in his tribus libris, quos "de Naturâ Deorum" scripsimus. Nam, cum omnibus in rebus temeritas in assentiendo, errorque, turpis est, tum in eo loco maxime, in quo judicandum est, quantum auspiciis rebusque divinis, religionique, tribuamus. Est enim periculum, ne aut, neglectis iis, impiâ fraude, aut, susceptis, anili superstitione, obligemur.

V. Quibus de rebus et alias sæpe, et paulo accuratius nuper, cum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputatum est. Nam, cum ambulandi causâ in Lyceum venissemus, (id enim superiori gymnasio nomen est) Perlegi, inquit ille, tuum paulo ante tertium "de Naturâ Deorum;" in quo disputatio Cottæ, quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime vero, inquam. Etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoïcorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum Quintus, Dicitur quidem istuc, inquit, a Cottâ, et vero sæpius; credo, ne communia jura migrare videatur: sed, studio contra Stoïcos disserendi, Deos mihi videtur funditus tollere. Ejus orationi, non sane desidero, quod respondeam: satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio; cujus disputatio tibi ipsi (ut in extremo tertio scribis) ad veritatem est visa propensior. Sed, quod prætermissum est in illis libris, credo, quia commodius ar-

bitratus es, separatim id quæri, deque eo disseri, (id est, de divinatione, quæ est earum rerum, quæ fortuitæ putantur, prædictio atque præsensio) id, si placet, videamus, quam habeat vim, et quale sit. Ego enim sic existimo: si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus, quæque colimus, esse Deos; vicissimque, si Dii sint, esse, qui divinent.

VI. Arcem tu quidem Stoïcorum, inquam, Quinte, defendis, si quidem ista sic reciprocantur; ut et, si divinatio sit, Dii sint, et, si Dii sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu arbitraris, conceditur. Nam et naturâ significari futura sine Deo possunt; et, ut sint Dii, potest fieri, ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille, Mihi vero, inquit, satis est argumenti, et esse Deos, et eos consulere rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis genera judico. De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo, neque habes aliquid, quod huic sermoni prævertendum putes.

Ego vero, inquam, philosophiæ, Quinte, semper vaco. Hoc autem tempore, cum sit nihil aliud quod libenter agere possim, multo magis aveo audire, de divinatione quid sentias.

Nihil, inquit, equidem novi, nec, quod præter cæteros ipse sentiam: nam, cum antiquissimam sententiam, tum omnium populorum et gentium consensu comprobatam, sequor. Duo sunt enim divinandi genera; quorum alterum artis est, alterum naturæ. Quæ est autem gens, aut quæ civitas, quæ non aut extis pecudum, aut monstra aut fulgura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sortium (ea enim fere artis sunt), aut somniorum, aut vaticinationum, (hæc enim duo naturalia putantur) prædictione moveatur? Quarum quidem rerum eventa magis, arbitror, quam causas, quæri oportere. Est enim vis et natura quædam, quæ, cum observa-

tis longo tempore significationibus, tum aliquo instinctu inflatuque divino, futura prænuntiat.

VII. Quare omittat urgere Carneades (quod faciebat etiam Panætius), requirens, Jupiterne cornicem a lævâ, corvum a dextrâ, canere jussisset. Observata sunt hæc tempore immenso, et in significatione eventûs animadversa et notata. Nihil est autem, quod longinquitas temporum, excipiente memoriâ, prodendisque monimentis, efficere atque assequi non possit. Mirari licet, quæ sint animadversa a medicis herbarum genera, quæ radicum, ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera: quorum vim atque naturam ratio nunquam explicavit; utilitate, et ars est et inventor probatus. Age, ea, quæ, quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora, videamus.

"Atque etiam ventos præmonstrat sæpe futuros
Inflatum mare, cum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
Tristificas certant Neptuno reddere voces:
Aut densus stridor cum, celso e vertice montis
Ortus, adaugescit scopulorum sæpe [repulsu."]

VIII. Atque his rerum præsensionibus "Prognostica" tua referta sunt. Quis igitur elicere causas præsensionum potest? etsi video Boëthum Stoïcum esse conatum; qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quæ in mari cœlove fierent. Illa vero cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

"Cana fulix itidem, fugiens e gurgite ponti,
Nuntiat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Sæpe etiam pertriste canit de pectore carmen,
Et matutinis acredula vocibus instat;
Vocibus instat, et assiduas jacit ore querelas,

Cum primum gelidos rores Aurora remittit.
Fuscaque nonnunquam cursans per litora cornix
Demersit caput, et fluctum cervice recepit."

IX. Videmus hæc signa nunquam fere ementientia: nec tamen, cur ita fiat, videmus.

"Vos quoque signa videtis, aquaï dulcis alumnæ,
Cum clamore paratis inanes fundere voces,
Absurdoque sono fontes et stagna cietis."

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari possit? Sed inest [in rivis] et ranunculis natura quædam significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

"Mollipedesque boves, spectantes lumina cœli,
Naribus humiferum duxêre ex aëre succum."

Non quæro, cur; quoniam, quid eveniat, intelligo.

"Jam vero semper viridis, semperque gravata,
Lentiscus, triplici solita grandescere fetu,
Ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi."

Nec hoc quidem quæro, cur hæc arbor una ter floreat, aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet. Hoc sum contentus, quod, etiam si, quomodo quidque fiat, ignorem, quid fiat, intelligo. Pro omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus quas commemoravi, respondebo.

X. Quid scammoneæ radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentûm possit, (quæ nomen ex inventore reperit, rem ipsam inventor ex somnio) video; quod satis est: cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quæ dixi, rationem quam habeant, non satis perspicio: vim et eventum agnosco, scio, approbo. Similiter, quid fissum in extis, quid fibra valeat, accipio: quæ causa sit, nescio. Atque horum quidem plena vita est; extis

enim omnes fere utuntur. Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? Nonne, cum multa alia mirabilia, tum illud in primis? cum Summanus, in fastigio Jovis Optimi Maximi (qui tum erat fictilis), e cœlo ictus esset, nec usquam ejus simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt; idque inventum est eo loco, qui esset ab haruspicibus demonstratus.

XI. Sed quo potius utar aut auctore aut teste, quam te? cujus edidici etiam versus, et libenter quidem, quos, in secundo "Consulatûs," Urania musa pronuntiat:

"Principio ætherio flammatus Jupiter igni
Vertitur, et totum collustrat lumine mundum;
Menteque divinâ cœlum terrasque petessit;
Quæ penitus sensus hominum vitasque retentat,
Ætheris æterni septa atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus, cursusque vagantes,
Nôsse velis, quæ sint signorum in sede locatæ,
Quæ verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Re verâ certo lapsu spatioque feruntur;
Omnia jam cernes divinâ mente notata.
Nam primum astrorum volucres, te consule, motus,
Concursusque graves stellarum ardore micantes,
Tu quoque, cum tumulos Albano in monte nivales
Lustrâsti, et læto mactâsti lacte Latinas,
Vidisti, et claro tremulos ardore cometas,
Multaque misceri nocturnâ strage putâsti:
Quod ferme dirum in tempus cecidêre Latinæ,
Cum claram speciem concreto lumine luna
Abdidit, et subito stellanti nocte peremta est.
Quid vero Phœbi fax, tristis nuntia belli,
Quæ magnum ad columen flammato ardore volabat,

Præcipites cœli partes, obitusque petessit:
Aut cum, terribili percussus fulmine, civis
Luce serenanti vitalia lumina liquit:
Aut cum se gravido tremefecit corpore tellus.
Jam vero variæ nocturno tempore visæ
Terribiles formæ, bellum motusque monebant:
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant, tristes minitantia casus:
Atque ea, quæ lapsu tandem cecidêre vetusto,
Hæc fore, perpetuis signis clarisque frequentans,
Ipse Deûm genitor cœlo terrisque canebat.

XII. Nunc ea, Torquato quæ quondam et consule Cottâ,
Lydius ediderat Tyrrhenæ gentis haruspex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam Pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis injecit sedibus ignes.
Tum species ex ære vetus, generataque Nattæ,
Concidit, elapsæque vetusto numine leges:
Et Divûm simulacra peremit fulminis ardor.
Hîc silvestris erat, Romani nominis altrix,
Martia, quæ parvos Mavortis semine natos
Uberibus gravidis vitali rore rigabat:
Quæ tum, cum pueris, flammato fulminis ictu,
Concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non, artis scripta ac monimenta volutans,
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili et generosâ stirpe profectam
Vitare ingentem cladem, pestemque monebant:
Vel legum exitium constanti voce ferebant;
Templa Deûmque adeo flammis, urbesque jubebant
Eripere, et stragem horribilem, cædemque vereri:
Atque hæc fixa gravi fato ac fundata teneri;

Ni, post, [excelsum] ad columen formata decore
Sancta Jovis species claros spectaret in ortus:
Tum fore, ut occultos populus sanctusque senatus
Cernere conatus posset, si, solis ad ortum
Conversa, inde patrum sedes populique videret.
Hæc, tardata diu, species, multumque morata,
Consule te, tandem celsâ est in sede locata:
Atque, unâ fixi ac signati temporis horâ,
Jupiter excelsâ clarabat sceptra columnâ;
Et clades patriæ, flammâ ferroque parata,
Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
XIII. Rite igitur veteres, quorum monimenta tenetis,
Qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
Præstitit, et longe vicit sapientia cunctos,
Præcipue coluêre vigenti numine Divos.
Hæc adeo penitus curâ vidêre sagaci,
Otia qui studiis læti tenuêre decoris,
Inque Academiâ umbriferâ, nitidoque Lyceo,
Fuderunt claras fecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo jam a flore juventæ,
Te patria in mediâ virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriæ vocis studiis nobisque sacrâsti."

Tu igitur animum poteris inducere, contra ea quæ a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea quæ gessisti, et ea, quæ pronuntiavi, accuratissime scripseris? Quid quæris, Carneades, cur hæc ita fiant, aut quâ arte perfici possint? Nescire me fateor; evenire autem, te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? Quidquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quatuor tali jacti casu Venereum efficiunt. Num etiam centum Venereos, si CCCC talos jeceris, casu

futuros putas? Adspersa temere pigmenta in tabulâ oris lineamenta effingere possunt; num etiam Veneris Coæ pulchritudinem effingi posse adspersione fortuitâ putas? Sus rostro si humi *A* literam impresserit, num propterea suspicari poteris, Andromacham Ennii ab eâ posse describi? Fingebat Carneades, in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci. Credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopâ diceres. Sic enim se profecto res habet, ut nunquam perfecte veritatem casus imitetur.

XIV. At nonnunquam ea, quæ prædicta sunt, minus eveniunt. Quæ tandem id ars non habet? earum dico artium, quæ conjecturâ continentur, et sunt opinabiles. An medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? an Achivorum exercitus, et tot navium rectores, non ita profecti sunt ab Ilio,

"Ut, profectione læti, piscium lasciviam
Intuerentur," (ut ait Pacuvius) "nec tuendi satietas capere posset?
Interea, prope jam occidente sole, inhorrescit mare;
Tenebræ conduplicantur; noctisque et nimbûm occæcat nigror."

Num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit, amisso exercitu? aut num propterea nulla est reipublicæ gerendæ ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quædam M. Catonem, nonnulla etiam te ipsum, fefellerunt? Similis est haruspicum responsio, omnisque opinabilis divinatio: conjecturâ enim nititur, ultra quam progredi non potest. Ea fallit fortasse nonnunquam: sed tamen ad veritatem sæpissime dirigit: est enim ab omni æternitate repetita; in quâ cum pæne innume-

rabiliter res eodem modo evenirent iisdem signis antegressis, ars est effecta, eadem sæpe animadvertendo ac notando.

XV. Auspicia vero vestra quam constant! quæ quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur (bonâ hoc tuâ veniâ dixerim): a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis, tenentur. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiotarum regem, commemorem? qui nihil unquam nisi auspicato gerit; qui cum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset, aquilæ admonitus volatu; conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proximâ nocte corruit. Itaque, ut ex ipso audiebam, persæpe revertit ex itinere, cum jam progressus esset multorum dierum viam. Cujus quidem hoc præclarissimum est, quod, posteaquam a Cæsare tetrarchiâ, regno, pecuniâque multatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quæ sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, pœnitere: senatûs enim auctoritatem, et populi Romani libertatem, atque imperii dignitatem, suis armis esse defensam; sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse: antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis: necesse enim est, offâ objectâ, cadere frustum ex pulli ore, cum pascitur. Quod autem scriptum habetis, [hinc] tripudium fieri, si ex eâ quid in solum ceciderit; hoc quoque, quod dixi, coactum, tripudium solistimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auspicia, (quod Cato ille sapiens queritur) negligentiâ collegii, amissa plane et deserta sunt.

XVI. Nihil fere quondam majoris rei, nisi auspicato, ne privatim quidem, gerebatur; quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui, re omissâ, nomen tantum tenent. Nam, ut nunc extis (quamquam id ipsum aliquanto minus quam olim), sic tum

avibus magnæ res impetriri solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, in dira et in vitiosa incurrimus; ut P. Claudius Appii Cæci filius, ejusque collega, L. Junius, classes maximas perdiderunt, cum vitio navigâssent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni; qui, cum Achivi cœpissent

"Inter se strepere, aperteque artem obterere extispicum;
Solvere imperat secundo rumore, adversâque avi."

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglectâ. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, (ut ex te audire soleo) non satis scienter virum bonum et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscripserit. Esto: fuerit hoc censoris, si judicabat ementitum. At illud minime auguris, quod adscripsit, ob eam causam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea causa calamitatis fuit, non in eo est culpa qui obnuntiavit, sed in eo qui non paruit. Veram enim fuisse obnuntiationem (ut ait idem augur et censor) exitus approbavit; quæ si falsa fuisset, nullam afferre potuisset causam calamitatis. Etenim diræ, sicut cætera auspicia, ut omina, ut signa, non causas afferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant ventura, nisi provideris. Non igitur obnuntiatio Ateii causam finxit calamitatis; sed signo objecto monuit Crassum, quid eventurum esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit; aut si, ut Appius judicat, valuit, id valuit, ut peccatum hæreret, non in eo qui monuerit, sed in eo qui non obtemperârit.

XVII. Quid? lituus iste vester, quod clarissimum est insigne auguratûs, unde vobis est traditus? Nempe eo Romulus regiones direxit tum, cum Urbem condidit: qui quidem Romuli lituus, [id est, incurvum, et leviter a summo inflexum bacillum, quod ab ejus litui, quo canitur, similitudine nomen

invenit] cum situs esset in curiâ Saliorum, quæ est in Palatio, eaque deflagravisset, inventus est integer. Quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quæ sit ab Attio Navio per lituum regionum facta descriptio? qui cum, propter paupertatem, sues puer pasceret, unâ ex his amissâ, vovisse dicitur, si recuperâsset, uvam se Deo daturum, quæ maxima esset in vineâ. Itaque, sue inventâ, ad Meridiem spectans, in vineâ mediâ dicitur constitisse: cumque in quatuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abdixissent, quartâ parte, quæ erat reliqua in regione distributâ, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Quâ re celebratâ, cum vicini omnes ad unum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloriâ. Ex quo factum est, ut eum ad se rex Priscus arcesseret. Cujus cum tentaret scientiam auguratûs, dixit ei, cogitare se quiddam; id possetne fieri, consuluit. Ille, augurio acto, posse, respondit. Tarquinius autem dixit, se cogitâsse, cotem novaculâ posse præcidi. Tum Attium jussisse experiri. Ita cotem, in comitium allatam, inspectante et rege et populo, novaculâ esse discissam. Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de suis rebus ad eum referret. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio, supraque impositum puteal, accepimus. Negemus omnia: comburamus annales; ficta hæc esse dicamus: quidvis denique potius, quam Deos res humanas curare, fateamur.

Quid? quod apud te scriptum est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum comprobat disciplinam? qui, cum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomœrium transgressus esset, comitia consulibus rogandis habuit. Nota res est, et a te ipso mandata monimentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit; et haruspicum disciplinæ magna

accessit auctoritas, qui, recentibus comitiis, in senatum introducti, negaverunt justum comitiorum rogatorem fuisse.

XVIII. Iis igitur assentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt; unum, quod particeps esset artis; alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis qui novas res conjecturâ persequuntur, veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui, non ratione aut conjecturâ observatis ac notatis signis, sed concitatione quâdam animi, aut soluto liberoque motu, futura præsentiunt (quod et somniantibus sæpe contingit, et nonnunquam vaticinantibus per furorem), ut Bacis Bœotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythræa. Cujus generis oracula etiam habenda sunt, non ea quæ æquatis sortibus ducuntur, sed illa quæ instinctu divino afflatuque funduntur: etsi ipsa sors contemnenda non est, si et auctoritatem habet vetustatis, ut eæ sunt sortes, quas e terrâ editas accepimus; quæ tamen ductæ ut in rem apte cadant, fieri credo posse divinitus. Quorum omnium interpretes (ut grammatici, poëtarum) proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem videntur accedere.

Quæ est igitur ista calliditas, res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio causam. Latet fortasse obscuritate involuta naturæ. Non enim me Deus ista scire, sed his tantummodo uti, voluit. Utar igitur; nec adducar, ut rear, aut in extis totam Etruriam delirare, aut eamdem gentem in fulguribus errare, aut fallaciter portenta interpretari, cum terræ sæpe fremitus, sæpe mugitus, sæpe motus, multa nostræ reipublicæ, multa cæteris civitatibus, gravia et vera prædixerint. Quid? qui irridetur, partus hic mulæ, nonne, quia fetus exstitit in sterilitate naturæ, prædictus est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus, P. F. qui bis consul et censor fuit, idemque et summus augur, et vir sapiens, civisque præstans; nonne

(ut C. Gracchus, filius ejus, scriptum reliquit) duobus anguibus domi comprehensis, haruspices convocavit? qui cum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum; si feminam, ipsi; æquius esse censuit, se maturam oppetere mortem, quam P. Africani filiam adolescentem. Feminam emisit: ipse paucis post diebus est mortuus.

XIX. Irrideamus haruspices: vanos, futiles, esse dicamus: quorumque disciplinam et sapientissimus vir, et eventus ac res comprobavit, contemnamus. Contemnamus etiam Babylonios, et eos, qui, e Caucaso cœli signa servantes, numeris et motibus stellarum cursus persequuntur: condemnemus, inquam, hos aut stultitiæ, aut vanitatis, aut imprudentiæ, qui CCCCLXX millia annorum (ut ipsi dicunt) monimentis comprehensa continent; et mentiri judicemus, nec sæculorum reliquorum judicium, quod de ipsis futurum sit, pertimescere.

Age, Barbari vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia mentita est? Quæ Crœso Pythius Apollo, (ut de naturali divinatione dicam) quæ Atheniensibus, quæ Lacedæmoniis, quæ Tegeatis, quæ Argivis, quæ Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chrysippus, nec ullum sine locuplete auctore atque teste; quæ, quia nota tibi sunt, relinquo. Defendo unum hoc. Nunquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset, neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis ætas oraculorum illorum veritatem esset experta. Jamdiu idem non facit. Ut igitur nunc minore gloriâ est, quia minus oraculorum veritas excellit; sic tum, nisi summâ veritate, in tantâ gloriâ non fuisset. Potest autem vis illa terræ, quæ mentem Pythiæ divino afflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut quosdam exaruisse amnes, aut in alium cursum contortos et deflexos, videmus. Sed, ut vis, acciderit (magna enim quæstio est): modo maneat id, quod negari non potest, nisi omnem

historiam perverterimus, multis sæculis verax fuisse id oraculum.

XX. Sed omittamus oracula: veniamus ad somnia: de quibus disputans Chrysippus, multis et minutis somniis colligendis, facit idem, quod Antipater, ea conquirens, quæ, Antiphontis interpretatione explicata, declarant illa quidem acumen interpretis; sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, ejus, qui Syracusiorum tyrannus fuit, (ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem, et diligentem, et æqualem temporum illorum) cum prægnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se peperisse Satyriscum. Huic interpretes portentorum (qui Galeotæ tum in Siciliâ nominabantur) responderunt, (ut ait Philistus) eum, quem illa peperisset, clarissimum Græciæ diuturnâ cum fortunâ fore. Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Græcorum poëtarum? narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

"Excita cum tremulis anus attulit artubu' lumen,
Talia commemorat lacrymans, exterrita somno:
Eurydicâ prognata, pater quam noster amavit,
Vires, vitaque corpu' meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcher per amœna salicta
Et ripas raptare, locosque novos. Ita sola
Post-illa, germana soror, errare videbar,
Tardaque vestigare, et quærere te, neque posse
Corde capessere. Semita nulla pedem stabilibat.
Exin compellare pater me voce videtur
His verbis; O! gnata, tibi sunt ante gerendæ
Ærumnæ: post ex fluvio fortuna resistet.
Hæc pater effatus, germana, repente recessit,
Nec sese dedit in conspectum corde cupitus;
Quamquam multa manus ad cœli cœrula templa
Tendebam lacrymans, et blandâ voce vocabam.
Vix, ægro tum corde meo, me somnu' reliquit."

XXI. Hæc, etiam si ficta sunt a poëtâ, non ab-

sunt tamen a consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commenticium, quo Priamus est conturbatus.

"Quia mater gravida parere se ardentem facem
Visa est in somnis Hecuba: quo facto pater
Rex ipse Priamus, somnio mentis metu
Perculsus, curis sumtus suspirantibus,
Exsacrificabat hostiis balantibus.
Tum conjectorem postulat, pacem petens,
Ut se edoceret, obsecrans Apollinem,
Quo sese vertant tantæ sortes somniûm.
Ibi ex oraclo voce divinâ edidit
Apollo; puerum, primus Priamo qui foret
Post illa natus, temperaret tollere;
Eum esse exitium Trojæ, pestem Pergamo."

Sint hæc, ut dixi, somnia fabularum: hisque adjungatur etiam Æneæ somnium, quod in Numerii Fabii Pictoris Græcis annalibus ejusmodi est, ut omnia, quæ ab Æneâ gesta sunt, quæque illi acciderunt, ea fuerint, quæ ei secundum quietem visa sunt.

XXII. Sed propiora videamus. Cujusnam modi est Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

"Cum jam quieti corpus nocturno impetu
Dedi, sopore placans artus languidos;
Visum est in somnis pastorem ad me appellere
Pecus lanigerum eximiâ pulchritudine;
Duos consanguineos arietes inde eligi,
Præclarioremque alterum immolare me:
Deinde ejus germanum cornibus connitier
In me arietare, eoque ictu me ad casum dari:
Exin prostratum terrâ, graviter saucium,
Resupinum, in cœlo contueri maximum
Ac mirificum facinus; dextrorsum orbem flammeum
Radiatum solis liquier cursu novo."

Ejus igitur somnii a conjectoribus quæ sit interpretatio facta, videamus.

"Rex, quæ in vitâ usurpant homines, cogitant, curant, vident,
Quæque agunt vigilantes, agitantque, ea si cui in somno accidunt,
Minus mirum est. Sed, in re tantâ, haud temere improviso offerunt:
Proin vide, ne, quem tu esse hebetem deputes æque ac pecus,
Is sapientiâ munitum pectus egregium gerat,
Teque regno expellat. Nam id, quod de sole ostentum est tibi,
Populo commutationem rerum portendit fore
Perpropinquam. Hæc bene verruncent populo. Nam quod ad dexteram
Cœpit cursum ab lævâ signum præpotens; pulcherrime
Auguratum est, rem Romanam publicam summam fore."

XXIII. Age, nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra Deorum, quæ ipse Phalaris domi consecravisset: ex his Mercurium e paterâ, quam dextrâ manu teneret, sanguinem visum esse fundere; qui cum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine redundaret. Quod matris somnium immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego, quæ magi Cyro illi principi interpretati sunt, ex Dinonis Persicis [libris] proferam? Nam, cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum, scribit, frustra appetivisse manibus, cum se convolvens sol elaberetur, et abiret: ei Magos dixisse (quod genus sapientûm et doctorum habebatur in Persis), ex triplici appetitione solis, XXX annos Cyrum regnaturum

esse, portendi: quod ita contigit: nam ad septuagesimum pervenit, cum XL natus annos regnare cœpisset.

Est profecto quiddam etiam in barbaris gentibus præsentiens atque divinans; siquidem ad mortem proficiscens Calanus Indus, cum adscenderet in rogum ardentem, "O præclarum discessum," inquit, "e vitâ! cum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato, in lucem animus excesserit." Cumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret: "Optime," inquit: "propediem te videbo." Quod ita contigit: nam Babylone, paucis post diebus, Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis; ad quæ mox revertar. Quâ nocte templum Ephesiæ Dianæ deflagravit, eâdem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum; atque, ubi lucere cœpisset, clamitâsse magos, pestem ac perniciem Asiæ proximâ nocte natam. Hæc de Indis et Magis. Redeamus ad somnia.

XXIV. Hannibalem Cœlius scribit, cum columnam auream, quæ esset in fano Junonis Laciniæ, auferre vellet, dubitaretque, utrum ea solida esset, an extrinsecus inaurata, perterebravisse: cumque solidam invenisset, statuissetque tollere, ei secundum quietem visam esse Junonem prædicere, ne id faceret, minarique, si id fecisset, se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret: idque ab homine acuto non esse neglectum: itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curâsse faciendam, et eam in summâ columnâ collocavisse.

Hoc idem in Sileni, quem Cœlius sequitur, Græcâ historiâ est (is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est): Hannibalem, cum cepisset Saguntum, visum esse in somnis a Jove in Deorum concilium vocari; quo cum venisset, Jovem imperâsse, ut Italiæ bellum inferret, ducemque ei unum e concilio datum; quo illum utentem, cum exercitu pro-

gredi cœpisse: tum ei ducem illum præcepisse, ne respiceret: illum autem id diutius facere non potuisse, elatumque cupiditate respexisse: tum visam belluam vastam et immanem, circumplicatam serpentibus, quâcumque incederet, omnia arbusta, virgulta, tecta pervertere: et eum admiratum quæsîsse de Deo, quodnam illud esset tale monstrum; et Deum respondisse, vastitatem esse Italiæ, præcepisseque, ut pergeret protinus; quid retro atque a tergo fieret, ne laboraret.

Apud Agathoclem scriptum in historiâ est, Hamilcarem Carthaginiensem, cum oppugnaret Syracusas, visum esse audire vocem, se postridie cœnaturum Syracusis: cum autem is dies illuxisset, magnam seditionem in castris ejus inter Pœnos et Siculos milites esse factam; quod cum sensissent Syracusani, improviso eos in castra irrupisse, Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum. Ita res somnium comprobavit. Plena exemplorum est historia, tum referta vita communis.

At vero P. Decius ille, Q. F. qui primus e Deciis consul fuit, cum esset tribunus militum, M. Valerio, A. Cornelio consulibus, a Samnitibusque premeretur noster exercitus; cum pericula prœliorum iniret audacius, monereturque, ut cautior esset, dixit, (quod exstat in annalibus) sibi in somnis visum esse, cum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maximâ gloriâ. Et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit. Post triennium autem, cum consul esset, devovit se, et in aciem Latinorum irrupit armatus: quo ejus facto superati sunt et deleti Latini. Cujus mors ita gloriosa fuit, ut eamdem concupisceret filius. Sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum.

XXV. Est apud Platonem Socrates, cum esset in custodiâ publicâ, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum: vidisse se in somnis pulchritudine eximiâ feminam, quæ, se no-

mine appellans, diceret Homericum quemdam ejusmodi versum:

"Tertia te Phthiæ tempestas læta locabit."

Quod ut est dictum, sic scribitur contigissè. Xenophon Socraticus, (qui vir, et quantus!) in eâ militiâ, quâ cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia, quorum eventus mirabiles exstiterunt. Mentiri Xenophontem, an delirare, dicemus? Quid? singulari vir ingenio, Aristoteles, et pæne divino, ipsene errat, an alios vult errare? cum scribit, Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem, Pheras venisse; quæ erat urbs in Thessaliâ tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur. In eo igitur oppido ita graviter ægrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent: ei visum in quiete egregiâ facie juvenem dicere, fore, ut perbrevi convalesceret, paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem Eudemum quinquennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim scribit Aristoteles consecuta; et convaluisse Eudemum; et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum: quinto autem anno exeunte, cum esset spes ex illo somnio, in Cyprum illum ex Siciliâ esse rediturum, prœliantem eum ad Syracusas occidisse: ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, cum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur.

Adjungamus philosophis doctissimum hominem, poëtam quidem divinum, Sophoclem; qui, cum ex æde Herculis patera aurea gravis surrepta esset, in somnis vidit ipsum Deum dicentem, qui id fecisset. Quod semel ille iterumque neglexit. Ubi idem sæpius, adscendit in Areopagum: detulit rem. Areopagitæ comprehendi jubent eum, qui a Sophocle erat nominatus. Is, quæstione adhibitâ, confessus est, pateramque retulit. Quo facto, fanum illud Indicis Herculis nominatum est.

XXVI. Sed quid ego Græcorum? Nescio quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxime Cœlius. Cum bello Latino ludi votivi maximi primum fierent, civitas ad arma repente est excitata. Itaque, ludis intermissis, instaurativi constituti sunt: qui antequam fierent, cumque jam populus consedisset, servus per circum, cum virgis cæderetur, furcam ferens, ductus est. Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire, qui diceret, præsultorem sibi non placuisse ludis; idque ab eodem jussum esse eum senatui nuntiare: illum non esse ausum. Iterum esse idem visum, et monitum, ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse ausum. Exin filium ejus esse mortuum: eamdem in somnis admonitionem fuisse tertiam: tum illum etiam, debilem factum, rem ad amicos detulisse, quorum de sententiâ lecticulâ in curiam esse delatum; cumque senatui somnium enarravisset, pedibus suis domum revertisse. Itaque, somnio comprobato a senatu, ludos illos iterum instauratos, memoriæ proditum est. C. vero Gracchus multis dixit, (ut scriptum apud eumdem Cœlium est) sibi in somnis, quæsturam petenti, Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interîsset, esse pereundum. Hoc, antequam tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audîsse scribit Cœlius, et dixisse multis. Quo somnio quid inveniri potest certius?

XXVII. Quid? illa duo somnia, quæ creberrime commemorantur a Stoïcis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide, qui, cum ignotum quemdam projectum mortuum vidisset, eumque humavisset, haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepulturâ affecerat: si navigâsset, eum naufragio esse periturum: itaque Simonidem redîsse: perîsse cæteros, qui tum navigâssent.

Alterum ita traditum, clarum admodum somnium.

Cum duo quidam Arcades familiares iter unâ facerent, et Megaram venissent, alterum ad cauponem divertisse; ad hospitem, alterum. Qui ut cœnati quiescerent, concubiâ nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse: dein, cum se collegisset, idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse: tum ei dormienti eumdem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur; se interfectum in plaustrum a caupone esse conjectum, et supra stercus injectum: petere, ut mane ad portam adesset, priusquam plaustrum ex oppido exiret. Hoc vero somnio eum commotum, mane bubulco præsto ad portam fuisse: quæsîsse ex eo, quid esset in plaustro: illum perterritum fugisse; mortuum erutum esse: cauponem, re patefactâ, pœnas dedisse.

XXVIII. Quid hoc somnio dici divinius potest? sed quid aut plura aut vetera quærimus? Sæpe tibi meum narravi; sæpe ex te audivi tuum somnium: Me, cum Asiæ proconsul præessem, vidisse in quiete, cum tu equo advectus ad quamdam magni fluminis ripam, provectus subito, atque delapsus in flumen, nusquam apparuisses, me contremuisse, timore perterritum: tum te repente lætum exstitisse, eodemque equo adversam adscendisse ripam, nosque inter nos esse complexos. Facilis conjectura hujus somnii: mihique a peritis in Asiâ prædictum est, fore eos eventus rerum, qui acciderunt. Venio nunc ad tuum. Audivi equidem ex te ipso, sed mihi sæpius noster Sallustius narravit: cum, in illâ fugâ, nobis gloriosâ, patriæ calamitosâ, in villâ quâdam campi Atinatis maneres, magnamque partem noctis vigilâsses, ad lucem denique arcte [te] et graviter dormitare cœpisse. Itaque, quamquam iter instaret, [se] tamen silentium fieri jussisse, neque esse passum te excitari: cum autem experrectus esses horâ secundâ

fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, cum in locis solis mœstus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quærere ex te, quid tristis esses: cumque tu te tuâ patriâ vi pulsum esse dixisses, prehendisse eum dextram tuam, et bono animo te jussisse esse, lictorique proximo tradidisse, ut te in monimentum suum deduceret; et dixisse, in eo tibi salutem fore. Tum et se exclamâsse, Sallustius narrat, reditum tibi celerem et gloriosum paratum, et teipsum visum somnio delectari. Nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, (ut audivisses, in monimento Marii, de tuo reditu magnificentissimum illud senatûsconsultum esse factum, referente optimo et clarissimo viro consule, idque, frequentissimo theatro, incredibili clamore et plausu comprobatum) dixisse te, nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

XXIX. At multa falsa. Immo obscura fortasse nobis. Sed sint falsa quædam; contra vera quid dicimus? quæ quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus. Nunc, onusti cibo et vino, perturbata et confusa cernimus. Vide, quid Socrates in Platonis Politiâ loquatur. Dicit enim, "Cum dormientibus ea pars animi, quæ mentis et rationis sit particeps, sopita langueat; illa autem, in quâ feritas quædam sit, atque agrestis immanitas, cum sit immoderato obstupefacta potu atque pastu; exsultare eam in somno immoderateque jactari. Itaque huic omnia visa objiciuntur, a mente ac ratione vacua: ut aut cum matre corpus miscere [videamur,] aut cum quovis alio vel homine vel Deo, sæpe belluâ; atque etiam trucidare aliquem, et impie cruentari, multaque facere impure atque tetre, cum temeritate et impudentiâ. At, qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, eâ parte animi, quæ mentis et consilii est, agitatâ et erectâ, saturatâque bonarum cogitationum epulis; eâque parte animi, quæ voluptate alitur, nec inopiâ enectâ, nec satietate affluenti, (quorum utrumque præstringere

aciem mentis solet, sive deest naturæ quidpiam, sive abundat atque affluit) illâ etiam tertiâ parte animi, in quâ irarum exsistit ardor, sedatâ atque restinctâ; tum eveniet, duabus animi temerariis partibus compressis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat, et se vegetam ad somniandum, acremque præbeat: tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia." Hæc verba ipsa Platonis expressi.

XXX. Epicurum igitur audiemus potius? namque Carneades, concertationis studio, modo ait hoc, modo illud. At ille quid sentit? sentit autem nihil unquam elegans, nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui, ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philosophos vincerent. Jubet igitur Plato, sic ad somnum proficisci corporibus affectis, ut nihil sit, quod errorem animis perturbationemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne fabâ vescerentur, quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis, quærentis vera, contrariam.

Cum ergo est somno sevocatus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit præteritorum, præsentia cernit, futura prævidet. Jacet enim corpus dormientis, ut mortui: viget autem et vivit animus: quod multo magis faciet post mortem, cum omnino corpore excesserit: itaque, appropinquante morte, multo est divinior. Nam et idipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero affecti, instare mortem: itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum: tumque vel maxime laudi student: eosque qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime pœnitet.

Divinare autem morientes, etiam illo exemplo confirmat Posidonius, quo affert, Rhodium quemdam morientem sex æquales nominâsse, et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui [deinde] deinceps moriturus esset. Sed tribus modis censet Deorum appulsu homines somniare: uno, quod prævi-

deat animus ipse per sese, quippe qui Deorum cognatione teneatur; altero, quod plenus aër sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitæ notæ veritatis appareant; tertio, quod ipsi Dii cum dormientibus colloquantur: idque, ut modo dixi, facilius evenit, appropinquante morte, ut animi futura augurentur. Ex quo et illud est Calani, de quo ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propinquam Achilli mortem denuntiat.

XXXI. Neque enim illud verbum temere consuetudo approbavisset, si ea res nulla esset omnino:

"Præsagibat animus, frustra me ire, cum exirem domo."

Sagire enim, sentire acute est: ex quo sagæ anus, quia multa scire volunt; et sagaces dicti canes. Is igitur, qui ante sagit, quam oblata res est, dicitur præsagire, id est, futura ante sentire.

Inest igitur in animis præsagitio extrinsecus injecta, atque inclusa divinitus. Ea si exarsit acrius, furor appellatur, cum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

"Sed quid oculis rabere visa est derepente ardentibus?
Ubi illa, paulo ante sapiens, virginali modestiâ?
Mater optuma, tum multo mulier melior mulierum!
Missa sum superstitiosis hariolationibus:
Neque me Apollo fatis fandis dementem invitam ciet.
Virgines vero æquales, patris mei, meûm factûm pudet,
Optimi viri: mea mater, tui me miseret, mei piget.
Optimam progeniem Priamo reperisti extra me: hoc dolet,
Me obesse, illos prodesse, me obstare, illos obsequi."

O poëma tenerum et moratum atque molle! sed hoc minus ad rem. Illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor vera soleat.

"Adest, adest fax obvoluta sanguine atque incendio:
Multos annos latuit. Cives, ferte opem, et restinguite."

Deus inclusus corpore humano jam, non Cassandra, loquitur:

"Jamque mari magno classis cita
Texitur: exitiûm examen rapit:
Advenit, et fera velivolantibus
Navibu' complevit manu' litora."

XXXII. Tragœdias loqui videor, et fabulas? At ex te ipso non commenticiam rem, sed factam, ejusdem generis audivi: C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio, cum prætorio imperio classi Rhodiæ præesset, cumprimis hominem prudentem atque doctum: eumquc dixisse, remigem quemdam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, "Madefactum iri minus XXX diebus Græciam sanguine: rapinas Dyrrhachii, et conscensionem in naves cum fugâ; fugientibusque miserabilem respectum incendiorum fore: sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari." Tum neque te ipsum non esse commotum. Marcumque Varronem, et M. Catonem, qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus, ex Pharsalicâ fugâ venisse Labienum; qui cum interitum exercitûs nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. Nam et ex horreis direptum effusumque frumentum vias omnes angiportusque constraverat; et naves subito perterriti metu conscendistis; et noctu, ad oppidum respicientes, flagrantes onerarias, quas incenderant milites, quia sequi no-

luerant, videbatis: postremo a Rhodiâ classe deserti, verum vatem fuisse sensistis.

Exposui, quam brevissime potui, somnii et furoris oracula, quæ carere arte dixeram. Quorum ambo-rum generum una ratio est, quâ Cratippus noster uti solet: animos hominum quâdam ex parte ex-trinsecus esse tractos et haustos. Ex quo intelligitur, esse extra divinum animum, humanus unde duca-tur: humani autem animi eam partem, quæ sensum, quæ motum, quæ appetitum habeat, non esse ab actione corporis sejugatam: quæ autem pars animi rationis atque intelligentiæ sit particeps, eam tum maxime vigere, cum plurimum absit a corpore.

Itaque, expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum, Cratippus solet rationem concludere hoc modo. "Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum; possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere; qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret; is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si, sine divinatione, non potest et officium et munus divinationis exstare; potest autem quis, cum divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere; satis est, ad confirman-dam divinationem, semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur. Sunt autem ejus generis innumerabilia: esse igitur divinationem, con-fitendum est."

XXXIII. Quæ vero aut conjecturâ explicantur, aut eventis animadversa et notata sunt, ea genera divinandi (ut supra dixi) non naturalia, sed artifi-ciosa, dicuntur: in quo haruspices, augures, con-jectoresque, numerantur. Hæc improbantur a Peri-pateticis; a Stoïcis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monimentis, et disciplinâ (quod Etruscorum declarant et haruspicini et fulgurales et [tonitruales] libri, nostri etiam augurales): alia autem subito ex tempore conjecturâ explicantur; ut apud Homerum Calchas; qui, ex passerum numero, belli Trojani

annos auguratus est; et ut in Sullæ scriptum historiâ videmus, quod, te inspectante, factum est, ut, cum ille in agro Nolano immolaret ante prætorium, ab infimâ arâ subito anguis emergeret, cum quidem C. Postumius haruspex oraret illum, ut in expeditionem exercitum educeret; id cum Sulla fecisset, tum ante oppidum Nolam florentissima Samnitium castra cepit.

Facta conjectura etiam in Dionysio est paulo ante, quam regnare cœpit: qui cum, per agrum Leontinum iter faciens, equum ipse demisisset in flumen, submersus equus voraginibus, non exstitit: quem cum maximâ contentione non potuisset extrahere, discessit, ut ait Philistus, ægre ferens. Cum autem aliquantulum progressus esset, subito exaudivit hinnitum, respexitque, et equum alacrem lætus adspexit, cujus in jubâ examen apum consederat. Quod ostentum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare cœperit.

XXXIV. Quid? Lacedæmoniis, paulo ante Leuctricam calamitatem, quæ significatio facta est, cum in Herculis fano arma sonuerunt, Herculisque simulacrum multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis, valvæ, clausæ repagulis, subito se ipsæ aperuerunt; armaque, quæ fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa. Cumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic assidue canere cœpisse, ut nihil intermitterent: tum augures dixisse Bœotios, Thebanorum esse victoriam, propterea quod avis illa victa silere soleret, canere, si vicisset. Eâdemque tempestate, multis signis, Lacedæmoniis Leuctricæ pugnæ calamitas denuntiabatur. Namque et Lysandri (qui Lacedæmoniorum clarissimus fuerat) statuæ, quæ Delphis stabat, in capite corona subito exstitit ex asperis herbis et agrestibus: stellæque aureæ, quæ Delphis erant a Lacedæmoniis positæ post navalem

illam victoriam Lysandri, quâ Athenienses conciderunt, (quâ in pugnâ quia Castor et Pollux cum Lacedæmoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia Deorum, stellæ aureæ, quas dixi, Delphis positæ) paulo ante Leuctricam pugnam deciderunt, neque repertæ sunt. Maximum vero illud portentum iisdem Spartiatis fuit, quod, cum oraculum ab Jove Dodonæo petivissent, de victoriâ sciscitantes, legatique illud, in quo inerant sortes, collocavissent; simia, quam rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas, et cætera quæ erant ad sortem parata, disturbavit, et aliud alio dissipavit. Tum ea, quæ præposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur, de salute Lacedæmoniis esse, non de victoriâ, cogitandum.

XXXV. Quid? bello Punico secundo, nonne C. Flaminius, consul iterum, neglexit signa rerum futurarum magnâ cum clade reipublicæ? qui, exercitu lustrato, cum Arretium versus castra movisset, et contra Hannibalem legiones duceret; et ipse, et equus ejus, ante signum Jovis Statoris, sine causâ repente concidit; nec eam rem habuit religioni; objecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret prœlium. Idem cum tripudio auspicaretur, pullarius diem prœlii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quæsivit, si ne posterâ quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Cum ille quiescendum respondisset; Flaminius, "Præclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur!" Itaque signa convelli, et se sequi, jussit. Quo tempore, cum signifer primi hastati signum non posset movere loco, nec quidquam proficeretur, plures cum accederent; Flaminius, re nuntiatâ, suo more neglexit. Itaque tribus horis concisus exercitus, atque ipse interfectus est. Magnum illud etiam, quod addidit Cœlius, eo tempore ipso, cum hoc calamitosum fieret prœlium, tantos terræ motus in Liguribus, Galliâ, compluribusque insulis, totâque in Italiâ, fac-

tos esse, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factæ sint, terræque desederint, fluminaque in contrarias partes fluxerint, atque in amnes mare influxerit.

XXXVI. Fiunt certe divinationum conjecturæ a peritis. Midæ illi Phrygio, cum puer esset, dormienti formicæ in os tritici grana congesserunt. Divitissimum fore, prædictum est: quod evenit. At Platoni cum, in cunis parvulo dormienti, apes in labellis consedissent, responsum est, singulari illum suavitate orationis fore: ita futura eloquentia provisa in infante est. Quid? amores ac deliciæ tuæ, Roscius, num aut ipse, aut pro eo Lanuvium totum, mentiebatur? qui cum esset in cunabulis, educareturque in Solonio, (qui est campus agri Lanuvini) noctu, lumine apposito, experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu: quo adspectu exterrita, clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices retulit; qui responderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius, fore. Atque hanc speciem Praxiteles cælavit argento, et noster expressit Archias versibus. Quid igitur exspectamus? an dum in foro nobiscum Dii immortales, dum in viis, versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt: quam cum terræ cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. Nam terræ vis Pythiam Delphis incitabat, naturæ Sibyllam. Quid enim? non videmus, quam sint varia terrarum genera; ex quibus et mortifera quædam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis, et in Asiâ Plutonia, quæ vidimus: et sunt partes agrorum aliæ pestilentes, aliæ salubres, aliæ, quæ acuta ingenia gignant, aliæ, quæ retusa: quæ omnia fiunt et ex cœli varietate, et ex disparili adspiratione terrarum.

Fit etiam sæpe specie quâdam, sæpe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius; sæpe etiam curâ et timore; qualis est illa,

"Flexanima tamquam lymphata, ut Bacchi sacris
Commota, in tumulis Teucrum commemorans suum."

XXXVII. Atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam. Negat enim, sine furore, Democritus, quemquam poëtam magnum esse posse: quod idem dicit Plato. Quem, si placet, appellet furorem, dummodo is furor ita laudetur, ut in Phædro Platonis laudatus est. Quid? vestra oratio in causis; quid? ipsa actio, potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior? Equidem etiam in te sæpe vidi, et (ut ad leviora veniamus) in Æsopo familiari tuo, tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum vis quædam abstraxisse a sensu mentis videretur.

Objiciuntur etiam sæpe formæ, quæ reapse nullæ sunt; speciem autem offerunt. Quod contigisse Brenno dicitur, ejusque Gallicis copiis, cum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. Tum enim ferunt, ex oraculo effatam esse Pythiam,

"Ego providebo rem istam, et albæ virgines."

Ex quo factum, ut et viderentur virgines ferre arma contra, et nive Gallorum obrueretur exercitus.

XXXVIII. Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent, et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis præsagiens atque divinum. Ego autem haud scio, an nec cardiacis hoc tribuendum sit, nec phreneticis. Animi enim integri, non vitiosi corporis, est divinatio. Quam quidem esse re verâ, hac Stoïcorum ratione concluditur. Si sunt Dii, neque ante declarant hominibus, quæ futura sunt; aut non diligunt homines; aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nihil interesse hominum, scire, quid futurum sit; aut non censent, esse suæ majestatis, præsignificare hominibus, quæ

sunt futura; aut ea ne ipsi quidem Dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici, generique hominum amici; neque ignorant ea, quæ ab ipsis constituta et designata sunt; neque nostrâ nihil interest, scire ea, quæ eventura sunt (erimus enim cautiores, si sciemus); neque hoc alienum ducunt majestate suâ (nihil est enim beneficentiâ præstantius); neque non possunt futura prænoscere: non igitur sunt Dii, nec significant futura. Sunt autem Dii: significant ergo. Et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam: frustra enim significarent: nec, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio.

XXXIX. Hac ratione et Chrysippus et Diogenes et Antipater utitur. Quid est igitur, cur dubitandum sit, quin sint ea, quæ disputavi, verissima. Si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Græci, si barbari, si majores etiam nostri; si denique hoc semper ita putatum est; si summi philosophi, si poëtæ, si sapientissimi viri, qui respublicas constituerunt, qui urbes condiderunt? an, dum bestiæ loquantur, exspectamus, hominum consentiente auctoritate contenti non sumus?

Nec vero quidquam aliud affertur, cur ea, quæ dico, divinandi genera, nulla sint; nisi, quod difficile dictu videtur, quæ cujusque divinationis ratio, quæ causa sit. Quid enim habet haruspex, cur pulmo incisus, etiam in bonis extis, dirimat tempus, et proferat diem? quid augur, cur a dextrâ corvus, a sinistrâ cornix, faciat ratum? quid astrologus, cur stella Jovis aut Veneris, conjuncta cum Lunâ ad ortus puerorum, salutaris sit; Saturni Martisve contraria? cur autem Deus dormientes nos moneat, vigilantes negligat? Quid deinde causæ est, cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat?

Cur fiat quidque, quæris? Recte omnino: sed non nunc id agitur. Fiat, necne fiat, id quæritur:

ut si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se alliciat et trahat; rationem, cur id fiat, afferre nequeam; fieri omnino neges? Quod idem facis in divinatione; quam et cernimus ipsi, et audimus, et legimus, et a patribus accepimus: neque, ante philosophiam patefactam (quæ nuper inventa est), hac de re communis vita dubitavit; et, postea quam philosophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset auctoritas. Dixi de Pythagorâ, de Democrito, de Socrate: excepi de antiquis, præter Xenophanem, neminem: adjunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoïcos. Unus dissentit Epicurus. Quid vero hoc turpius, quam quod idem nullam censet gratuitam esse virtutem?

XL. Quis est autem, quem non moveat clarissimis monimentis testata consignataque antiquitas? Calchantem augurem, scribit Homerus, longe optimum, eumque ducem classis, fuisse [; at illum] auspiciorum, credo, scientiâ, non locorum. Amphilochus et Mopsus Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures: iique urbes in orâ maritimâ Ciliciæ Græcas condiderunt. Atque etiam, ante hos, Amphiaräus et Tiresias non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

> "Qui, sui quæstûs causâ, fictas suscitant sententias;"

sed clari et præstantes viri, qui, avibus et signis admoniti, futura dicebant. Quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait, solum sapere, cæteros umbrarum vagari modo. Amphiaräum autem sic honoravit fama Græciæ, Deus ut haberetur, atque ut ab ejus solo, in quo est humatus, oracula peterentur. Quid? Asiæ rex Priamus nonne et Helenum filium et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divinâ? quo in genere Marcios quosdam fra-

tres, nobili loco natos, apud majores nostros fuisse, scriptum videmus. Quid? Polyidum Corinthium, nonne Homerus, et aliis multa, et filio ad Trojam proficiscenti mortem, prædixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. Ut enim sapere, sic divinare, regale ducebant, ut testis est nostra civitas; in quâ et reges augures, et postea privati eodem sacerdotio præditi, rempublicam religionum auctoritate rexerunt.

XLI. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est: siquidem et in Galliâ Druidæ sunt, e quibus ipse Divitiacum Æduum, hospitem tuum laudatoremque, cognovi; qui et naturæ rationem (quam physiologiam Græci appellant) notam esse sibi profitebatur; et, partim auguriis, partim conjecturâ, quæ essent futura, dicebat. Et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi causâ, atque inter se colloquendi; quod etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis. Nec quisquam rex Persarum potest esse, qui non ante Magorum disciplinam scientiamque perceperit.

Licet autem videre et genera quædam, et nationes huic scientiæ deditas. Telmessus in Cariâ est: quâ in urbe excellit haruspicum disciplina. Itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clutidarum, haruspicinæ nobilitate præstantes. In Syriâ Chaldæi cognitione astrorum, sollertiâque ingeniorum, antecellunt. Etruria autem de cœlo tacta scientissime animadvertit; eademque interpretatur, quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud majores nostros senatus, tum, cum florebat imperium, decrevit, ut, de principum filiis, sex singulis Etruriæ populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta, propter tenuitatem hominum, a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quæstum. Phryges

autem, et Pisidæ, et Cilices, et Arabum natio, avium significationibus plurimum obtemperant: quod idem factitatum in Umbriâ accepimus.

XLII. Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse ductæ. Etenim Ægyptii et Babylonii, in camporum patentium æquoribus habitantes, cum ex terrâ nihil emineret quod contemplationi cœli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt. Etrusci autem, quod, religione imbuti, studiosius et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt: quodque, propter aëris crassitudinem, de cœlo apud eos multa fiebant, et quod ob eamdem causam multa inusitata partim e cœlo, alia ex terrâ oriebantur, quædam etiam ex hominum pecudumve conceptu et satu; ostentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt. Quorum quidem vim (ut tu soles dicere) verba ipsa prudenter a majoribus posita declarant: quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, prædicunt; ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur.

Arabes autem, et Phryges et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur, campos et montes hieme et æstate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt: eademque et Pisidiæ causa fuit, et huic nostræ Umbriæ. Tum Caria tota, præcipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uberrimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

XLIII. Quis vero non videt, in optimâ quâque republicâ plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse? Quis rex unquam fuit, quis populus, qui non uteretur prædictione divinâ? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis, quo majus erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi habent. Auspicia externa videamus.

Nam et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes (quos Μαντεις vocant) adhibuerunt; et Lacedæmonii regibus suis augurem assessorem dederunt; itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt: iidemque, de rebus majoribus, semper aut Delphis oraculum, aut ab Hammone, aut a Dodonâ, petebant. Lycurgus quidem, qui Lacedæmoniorum rempublicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit: quas cum vellet Lysander commutare, eâdem est prohibitus religione. Atque etiam, qui præerant Lacedæmoniis, non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaæ fano, quod est in agro propter urbem, somniandi causâ excubabant, quia vera quietis oracula ducebant.

Ad nostra jam redeo. Quoties senatus decemviros ad libros ire jussit! [quantis in rebus, quamque sæpe, responsis haruspicum paruit!] Nam et cum duo visi soles essent, et cum tres lunæ, et cum faces, et cum sol nocte visus esset, et cum e cœlo fremitus auditus, et cum cœlum discessisse visum est, atque in eo animadversi globi. Delata etiam ad senatum labes agri Privernatis, cum ad infinitam altitudinem terra desedisset, Apuliaque maximis terræ motibus conquassata esset: quibus portentis magna populo Romano bella, perniciosæque seditiones, denuntiabantur: inque his omnibus, responsa haruspicum cum Sibyllæ versibus congruebant.

Quid, cum Cumis Apollo sudavit, Capuæ Victoria? quid ortus androgyni? nonne fatale quoddam monstrum fuit? Quid, quod fluvius atratus sanguine fluxit? Quid, cum sæpe lapidum, sanguinis nonnunquam, terræ interdum, quondam etiam lactis, imber defluxit? Quid, cum in Capitolio ictus Centaurus e cœlo est? in Aventino portæ et homines? Tusculi ædes Castoris et Pollucis, Romæque Pietatis? nonne et haruspices ea responderunt, quæ evenerunt, et in Sibyllæ libris eædem repertæ prædictiones sunt?

XLIV. [*] Cæciliæ, Q. filiæ, somnio, modo, Marsico bello, templum est a senatu Junoni Sospitæ restitutum. Quod quidem somnium Sisenna cum disputavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tum insolenter (credo, ab Epicureo aliquo inductus) disputat, somniis credi non oportere. Idem contra ostenta nihil disputat; exponitque, initio belli Marsici, et Deorum simulacra sudavisse, et sanguinem fluxisse, et discessisse cœlum; et ex occulto auditas esse voces, quæ pericula belli nuntiarent; et Lanuvii clypeos, quod haruspicibus tristissimum visum esset, a muribus esse derosos. Quid? quod in annalibus habemus, Veienti bello, cum lacus Albanus præter modum crevisset, Veientem quemdam ad nos hominem nobilem perfugisse, eumque dixisse, ex fatis, quæ Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum lacus is redundaret: et, si lacus, emissus, lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano; sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum salutare nostris fore: ex quo illa admirabilis a majoribus Albanæ aquæ facta deductio est. Cum autem Veientes, bello fessi, legatos ad senatum misissent, tum ex his quidam dixisse dicitur, non omnia illum transfugam ausum esse senatui dicere; in iisdem enim fatis scriptum Veientes habere, "Fore, ut brevi a Gallis Roma caperetur:" quod quidem sexennio post Veios captos factum esse videmus.

XLV. Sæpe etiam et in prœliis Fauni auditi; et in rebus turbidis veridicæ voces ex occulto missæ esse dicuntur: cujus generis duo sunt ex multis exempla, sed maxima. Nam, non multo ante Urbem captam, exaudita vox est a luco Vestæ, qui a Palatii radice in novam viam devexus est, "Ut muri et portæ reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur." Quod, neglectum, cum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem explicatum est. Ara enim Aio Loquenti, quam

septam videmus, exadversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, cum terræ motus factus esset, "Ut sue plenâ procuratio fieret," vocem ab æde Junonis ex arce exstitisse: quocirca Junonem illam appellatam Monetam. Hæc igitur, et a Diis significata, et a nostris majoribus judicata, contemnimus?

Neque solum Deorum voces Pythagorei observaverunt, sed etiam hominum, quæ vocant omina. Quæ majores nostri quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis, "Quod bonum, faustum, felix, fortunatumque esset," præfabantur: rebusque divinis, quæ publice fierent, ut "faverent linguis," imperabatur; inque feriis imperandis, "ut litibus et jurgiis se abstinerent:" itemque in lustrandâ coloniâ, ab eo qui eam deduceret; et cum imperator exercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur: quod idem in delectu consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. Quæ quidem a te scis, et consule et imperatore, summâ religione esse servata. Prærogativam etiam majores omen justorum comitiorum esse voluerunt.

XLVI. Atque ego exempla ominum nota proferam. L. Paulus, consul iterum, cum ei, bellum ut cum rege Perse gereret, obtigisset; ut eâ ipsâ die domum ad vesperam rediit, filiolam suam Tertiam, quæ tum erat admodum parva, osculans, animadvertit tristiculam. "Quid est," inquit, "mea Tertia? quid tristis es?" "Mi pater," inquit, "Persa periit." Tum ille arctius puellam complexus, "Accipio," inquit, "mea filia, omen." Erat autem mortuus catellus eo nomine.

L. Flaccum, flaminem Martialem, ego audivi, cum diceret, Cæciliam Metelli, cum vellet sororis suæ filiam in matrimonium collocare, exîsse in quoddam sacellum ominis capiendi causâ: quod fieri more veterum solebat. Cum virgo staret, et Cæcilia

in sellâ sederet, neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petiisse a materterâ, ut sibi concederet paulisper, ut in ejus sellâ requiesceret: illam autem dixisse, "Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes." Quod omen res consecuta est: ipsa enim brevi mortua est: virgo autem nupsit, cui Cæcilia nupta fuerat. Hæc posse contemni, vel etiam rideri, præclare intelligo: sed idipsum est Deos non putare, quæ ab iis significantur, contemnere.

XLVII. Quid de auguribus loquar? Tuæ partes sunt: tuum, inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. Tibi P. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore: quod, paucis post mensibus exortum, paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer assentior: solus enim multorum annorum memoriâ, non decantandi augurii, sed divinandi, tenuit disciplinam: quem irridebant collegæ tui, eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant. Quibus nulla videbatur in auguriis aut auspiciis præsensio aut scientia veritatis futuræ, sapienter, aiebant, ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est; neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus præfuit, nec in ipso Romulo, hæc calliditas esse potuit, ut, ad errorem multitudinis, religionis simulacra fingerent: sed difficultas laborque discendi disertam negligentiam reddidit: malunt enim disserere, nihil esse in auspiciis, quam, quid sit, ediscere. Quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissimum te auctore.

"Hîc Jovis altisoni subito pinnata satelles,
Arboris e trunco, serpentis saucia morsu,
Subigit ipsa feris transfigens unguibus anguem
Semianimum, et variâ graviter cervice micantem.
Quem se intorquentem lanians, rostroque cruentans,

Jam satiata animos, jam duros ulta dolores,
Abjicit efflantem, et laceratum affligit in undâ;
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi, præpetibus pinnis lapsuque volantem,
Conspexit Marius, divini numinis augur,
Faustaque signa suæ laudis reditûsque notavit;
Partibus intonuit cœli Pater ipse sinistris.
Sic aquilæ clarum firmavit Jupiter omen."

XLVIII. Atque ille Romuli auguratus pastoralis, non urbanus, fuit; nec fictus ad opiniones imperitorum, sed a certis acceptus, et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

" Curantes magnâ cum curâ, concupientes
Regni, dant operam simul auspicio, augurioque.
Hinc Remus auspicio se devovet, atque secundam
Solus avem servat. At Romulu' pulcher in alto
Quærit Aventino, servans genus altivolantûm.
Certabant, urbem Romam Remoramne vocarent.
Omnibu' cura viris, uter esset induperator.
Exspectant, veluti, consul cum mittere signum
Volt: omnes avidi spectant ad carceris oras,
Quam mox emittat pictis ex faucibu' currus:
Sic exspectabat populus, atque ore timebat
Rebus, utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albu' recessit in infera noctis.
Exin candida se radiis dedit icta foras lux:
Et simul ex alto longe pulcherrima præpes
Læva volavit avis: simul aureus exoritur sol.
Cedunt de cœlo ter quatuor corpora sancta
Avium, præpetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
Auspicio regni stabilita scamna, solumque."

XLIX. Sed, unde huc digressa est, eodem redeat oratio. Si nihil queam disputare, quamobrem quidque fiat; et tantummodo, fieri ea, quæ commemo-

ravi, doceam; parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid, si etiam ratio exstat artificiosæ præsensionis, facilis; divinæ autem, paulo obscurior? Quæ enim extis, quæ fulguribus, quæ portentis, quæ astris, præsentiuntur, hæc notata sunt observatione diuturnâ. Affert autem vetustas, omnibus in rebus, longinquâ observatione incredibilem scientiam; quæ potest esse etiam sine motu atque impulsu Deorum, cum, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, crebrâ animadversione perspectum est.

Altera divinatio est naturalis (ut ante dixi), quæ physicâ disputandi subtilitate, referenda est ad naturam Deorum; a quâ (ut doctissimis sapientissimisque placuit) haustos animos et libatos habemus: cumque omnia completa et referta sint æterno sensu et mente divinâ, necesse est, cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed vigilantes animi vitæ necessitatibus serviunt, disjunguntque se a societate divinâ, vinclis corporis impediti. Rarum est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent, et ad divinarum rerum cognitionem curâ omni studioque rapiantur. Horum sunt auguria non divini impetûs, sed rationis humanæ: nam et naturâ futura præsentiunt, ut aquarum fluxiones, et deflagrationem futuram aliquando cœli atque terrarum. Alii autem, in republicâ exercitati, (ut de Atheniensi Solone accepimus) orientem tyrannidem multo ante prospiciunt: quos prudentes possumus dicere, id est, providentes; divinos nullo modo possumus, non plus, quam Milesium Thalem, qui, ut objurgatores suos convinceret, ostenderetque, etiam philosophum, si ei commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam, antequam florere cœpisset, in agro Milesio coëmisse dicitur. Animadverterat fortasse quâdam scientiâ, olearum ubertatem fore. Et quidem idem primus defectionem solis, quæ Astyage regnante facta est, prædixisse fertur.

L. Multa medici, multa gubernatores, agricolæ

etiam multa, præsentiunt: sed nullam eorum divinationem voco, ne illam quidem, quâ ab Anaximandro physico moniti Lacedæmonii sunt, ut urbem et tecta linquerent, armatique in agro excubarent, quod terræ motus instaret, tum, cum et urbs tota corruit, et ex monte Täygeto extrema montis quasi puppis avulsa est. Ne Pherecydes quidem ille, Pythagoræ magister, potius divinus habebitur, quam physicus; qui cum vidisset haustam aquam de jugi puteo, terræ motus dixit instare.

Nec vero unquam animus hominis naturaliter divinat, nisi cum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore: quod aut vatibus contingit, aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicæarcho probantur, et (ut dixi) a Cratippo nostro; si propterea quod ea proficiscuntur a naturâ, sint summa sane, modo ne sola. Sin autem nihil esse in observatione putant, multa tollunt, quibus vitæ ratio continetur. Sed, quoniam dant aliquid, idque non parvum, vaticinationes cum somniis; nihil est, quod cum his magnopere pugnemus, præsertim cum sint, qui omnino nullam divinationem probent.

Ergo et ii, quorum animi, spretis corporibus, evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati, cernunt illa profecto, quæ vaticinantes prænuntiant: multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhærent; ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur. Multos nemora silvæque, multos amnes aut maria, commovent; quorum furibunda mens videt ante multo, quæ futura sunt. Quo de genere illa sunt:

"Eheu! videte; judicavit inclytum judicium
Inter Deas tres aliquis: quo judicio Lacedæmonia
Mulier, Furiarum una, adveniet."

Eodem enim modo multa a vaticinantibus sæpe prædicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

"Versibu', quos olim Fauni vatesque canebant."

Similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicuntur: quo e genere, Apollinis operta prolata sunt. Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatæ mentes oracula funderent.

LI. Atque hæc quidem vatum ratio est; nec dissimilis sane somniorum. Nam, quæ vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus. Viget enim animus in somnis, liberque sensibus, ac omni impeditione curarum, jacente et mortuo pæne corpore. Qui, quia vixit ab omni æternitate, versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quæ in naturâ rerum sunt, videt, si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est affectus, ut, sopito corpore, ipse vigilet. Hæc somniantis est divinatio.

Hîc magna quædam exoritur, neque ea naturalis, sed artificiosa, somniorum Antiphontis interpretatio; eodemque mòdo et oraculorum et vaticinationum. Sunt enim explanatores, ut grammatici poëtarum. Nam, ut aurum et argentum, æs, ferrum, frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset, quemadmodum ad eorum venas perveniretur; nec fruges terræ, baccasve arborum, cum utilitate ullâ generi humano dedisset, nisi earum cultus et conditiones tradidisset; materiave quid juvaret, nisi confectionis ejus fabricam haberemus; sic, cum omni utilitate quam Dii hominibus dederunt, ars aliqua conjuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraculis, (quod erant multa obscura, multa ambigua) explanationes adhibitæ sunt interpretum.

Quo modo autem aut vates aut somniantes ea videant, quæ nusquam etiam tunc sint, magna quæstio est. Sed, explorata si sint ea quæ ante quæri debeant, sint hæc, quæ quærimus, faciliora. Continet enim totam hanc quæstionem ea ratio, quæ est de naturâ Deorum, quæ a te secundo libro est explicata dilu-

cide. Quam si obtinemus, stabit illud quidem, quod locum hunc continet, de quo agimus, Esse Deos, et eorum providentiâ mundum administrari, eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam singulis. Hæc si tenemus, quæ mihi quidem non videntur posse convelli; profecto hominibus a Diis futura significari, necesse est. Sed distinguendum videtur, quonam modo.

LII. Nam non placet Stoïcis, singulis jecorum fissis, aut avium cantibus, interesse Deum: neque enim decorum est, nec Diis dignum, nec fieri ullo pacto potest: sed ita a principio inchoatum esse mundum, ut certis rebus certa signa præcurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta sunt, ii non sæpe falluntur. Male conjecta, maleque interpretata, falsa sunt, non rerum vitio, sed interpretum inscientiâ. Hoc autem posito atque concesso, esse quamdam vim divinam, hominum vitam continentem; non difficile est, quæ fieri certe videmus, ea quâ ratione fiant, suspicari. Nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quædam sentiens, quæ est toto confusa mundo: et tum, ipsam cum immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit aliquid, aut supersit; parvis enim momentis multa natura aut affingit, aut mutat, aut detrahit.

Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento, quod paulo ante interitum Cæsaris contigit; qui cum immolaret illo die, quo primum in sellâ aureâ sedit, et cum purpureâ veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. (Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse?) Quâ ille rei novitate percussus, cum Spurinna diceret, timendum esse, ne et consilium et vita deficeret; earum enim rerum utrumque a corde proficisci: postero die caput in jecore non fuit. Quæ quidem illi portendebantur a Diis immortalibus, ut videret inter-

itum, non ut caveret. Cum igitur eæ partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequîsset; intelligendum est, in ipso immolationis tempore eas partes, quæ absint, interîsse.

LIII. Eademque efficit in avibus divina mens; ut tum huc, tum illuc, volent alites; tum in hac, tum in illâ, parte se occultent; tum a dextrâ, tum a sinistrâ, parte canant oscines. Nam, si animal omne, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque quocumque vult flectit, contorquet, porrigit, contrahit; eaque ante efficit pæne, quam cogitat; quanto id Deo est facilius, cujus numini parent omnia! Idemque mittit et signa nobis ejus generis, qualia permulta historia tradidit; quale scriptum illud videmus: si luna, paulo ante solis ortum, defecisset in signo Leonis, fore, ut armis Darius et Persæ ab Alexandro et Macedonibus prœlio vincerentur, Dariusque moreretur: et, si puella nata biceps esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi: et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore, ut ab exteris gentibus vinceretur ea respublica, in quâ id contigisset. Ejusdem generis etiam illud est, quod scribit Herodotus: Crœsi filium, cum esset infans, locutum; quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arsisse Servio Tullio dormienti, quæ historia non prodidit? Ut igitur, qui se tradet quieti, præparato animo cum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem accommodatis, certa et vera cernit in somnis; sic castus animus purusque vigilantis, et ad astrorum, et ad avium, reliquorumque signorum, et ad extorum, veritatem est paratior.

LIV. Hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepimus, quodque ab ipso in libris Socraticorum sæpe dicitur, esse divinum quiddam, quod *Dæmonion* appellat, cui semper ipse paruerit, nunquam impellenti, sæpe revocanti. Et Socrates quidem (quo quem auctorem meliorem quærimus?) Xenophonti

consulenti, sequereturne Cyrum, posteaquam exposuit, quæ sibi videbantur, "Et nostrum quidem," inquit, "humanum est consilium; sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referendum;" ad quem etiam Athenienses publice de majoribus rebus semper retulerunt. Scriptum est item, cum Critonis, sui familiaris, oculum alligatum vidisset, quæsivisse, quid esset: cum autem ille respondisset, in agro ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in oculum recidisse; tum Socrates, "Non enim paruisti mihi revocanti, cum uterer, quâ soleo, præsagitione divinâ." Idem etiam Socrates, cum apud Delium male pugnatum esset, Lachete prætore, fugeretque cum ipso Lachete; ut ventum est in trivium, eâdem, quâ cæteri, fugere noluit. Quibus quærentibus, cur non eâdem viâ pergeret, deterreri se a Deo dixit. Tum quidem ii, qui aliâ viâ fugerant, in hostium equitatum inciderunt. Permulta collecta sunt ab Antipatro, quæ mirabiliter a Socrate divinata sunt: quæ prætermittam: tibi enim nota sunt: mihi ad commemorandum non necessaria. Illud tamen ejus philosophi magnificum ac pæne divinum, quod, cum impiis sententiis damnatus esset, æquissimo animo se dixit mori: neque enim domo egredienti, neque illud suggestum, in quo causam dixerat, adscendenti, signum sibi ullum (quod consuêsset) a Deo, quasi mali alicujus impendentis, datum.

LV. Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos qui aut arte aut conjecturâ divinare videantur, esse tamen divinationem: homines autem, ut in cæteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere, ut aliquod signum, dubie datum, pro certo sit acceptum. Potest aliquod latuisse, aut ipsum, aut quod esset illi contrarium. Mihi autem, ad hoc, de quo disputo, probandum, satis est, non modo plura, sed etiam pauciora, divine præsensa et prædicta reperiri.

Quin etiam hoc non dubitans dixerim: si unum aliquid ita sit prædictum præsensumque, ut, cum

evenerit, ita cadat, ut prædictum sit, neque in eo quidquam casu et fortuito factum esse appareat, esse certe divinationem, idque esse omnibus confitendum.

Quocirca primum mihi videtur (ut Posidonius facit) a Deo, de quo satis dictum est, deinde a fato, deinde a naturâ, vis omnis divinandi, ratioque, repetenda. Fieri igitur omnia fato, ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Græci Ειμαρμενην, id est, ordinem seriemque causarum, cum causa causæ nexa rem ex se gignat: ea est ex omni æternitate fluens veritas sempiterna. Quod cum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit; eodemque modo nihil est futurum, cujus non causas idipsum efficientes natura contineat. Ex quo intelligitur, (ut fatum sit, non id quod superstitiose, sed id quod physice dicitur, causa æterna rerum) cur et ea, quæ præterierunt, facta sint, et, quæ instant, fiant, et, quæ sequuntur, futura sint. Ita fit, ut et observatione notari possit, quæ res quamque causam plerumque consequatur, etiam si non semper: nam id quidem affirmare difficile est. Easdemque causas verisimile est rerum futurarum cerni ab iis qui aut per furorem eas, aut in quiete, videant.

LVI. Præterea, cum fato omnia fiant (id, quod alio loco ostendetur), si quis mortalis possit esse, qui colligationem causarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. Qui enim teneat causas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quæ futura sint. Quod cum nemo facere, nisi Deus, possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam, consequentia declarantibus, futura præsentiat. Non enim illa, quæ futura sunt, subito exsistunt; sed est, quasi rudentis explicatio, sic traductio temporis, nihil novi efficientis, et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est, et ii quibus cursus rerum observando notatus est. Qui etsi causas ipsas non cernunt, signa tamen cau-

sarum et notas cernunt: ad quas adhibitâ memoriâ et diligentiâ, ex monimentis superiorum efficitur ea divinatio, quæ artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum, signorumque cœlestium.

Non est igitur, ut mirandum sit, ea præsentiri a divinantibus, quæ nusquam sint. Sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque, ut in seminibus vis inest earum rerum quæ ex iis progignuntur; sic in causis conditæ sunt res futuræ, quas esse futuras aut concitata mens, aut soluta somno, cernit; aut ratio aut conjectura præsentit. Atque ut ii, qui solis et lunæ reliquorumque siderum ortus, obitus, motusque cognôrunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, multo ante prædicunt; sic, qui cursum rerum, eventorumque consequentiam, diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper, aut, si id difficile est, plerumque; quod si ne id quidem conceditur, nonnunquam certe, quid futurum sit, intelligunt. Atque hæc quidem, et quædam hujusmodi argumenta, cur sit divinatio, ducuntur a fato.

LVII. A naturâ autem alia quædam ratio est, quæ docet, quanta sit animi vis sejuncta a corporis sensibus; quod maxime contingit aut dormientibus, aut mente permotis. Ut enim Deorum animi sine oculis, sine auribus, sine linguâ, sentiunt inter se, quid quisque sentiat; ex quo fit, ut homines, etiam cum taciti optent quid, aut voveant, non dubitent, quin Dii illud exaudiant; sic animi hominum, cum aut somno soluti vacant corpore, aut, mente permoti, per se ipsi liberi incitati moventur, cernunt ea, quæ permixti cum corpore animi videre non possunt.

Atque hanc quidem rationem naturæ difficile est fortasse traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus: sed tamen id quoque rimatur, quantum potest, Posidonius, cum esse censet in naturâ signa quædam rerum futurarum. Etenim Ceos accepimus ortum Caniculæ diligenter quotannis solere servare, conjecturamque capere, ut scribit Pon-

ticus Heraclides, salubrisne an pestilens annus futurus sit. Nam, si obscurior et quasi caliginosa stella exstiterit, pingue et concretum esse cœlum, ut ejus adspiratio gravis et pestilens futura sit: sin illustris et perlucida stella apparuerit, significari, cœlum esse tenue purumque, et propterea salubre. Democritus autem censet, sapienter instituisse veteres, ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta, quorum ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiæ, signa percipi; nonnunquam etiam, quæ sit vel sterilitas agrorum vel fertilitas futura. Quæ si a naturâ profecta observatio atque usus agnovit, multa afferre potuit dies, quæ animadvertendo notarentur; ut ille Pacuvianus, qui in Chryse physicus inducitur, minime naturam rerum cognôsse videatur.

"Nam istis, qui linguam avium intelligunt,
Plusque ex alieno jecore sapiunt, quam ex suo,
Magis audiendum, quam auscultandum, censeo."

Cur? quæso; cum ipse, paucis interpositis versibus, dicas satis luculente:

"Quidquid est hoc, omnia animat, format, alit, auget, creat,
Sepelit, recipitque in sese omnia; omniumque idem est pater:
Indidemque eadem, quæ oriuntur de integro, atque eodem occidunt."

Quid est igitur, cur, cum domus sit omnium una, eaque communis, cumque animi hominum semper fuerint, futurique sint, cur ii, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, perspicere non possint?

LVIII. Hæc habui, inquit, de divinatione quæ dicerem. Nunc illa testabor, non me sortilegos, neque eos qui quæstûs causâ hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere.

"Non habeo denique nauci Marsum augurem,
Non vicanos haruspices, non de circo astrologos,
Non Isiacos conjectores, non interpretes somniûm.
Non enim sunt ii aut scientiâ aut arte divini,
Sed superstitiosi vates, impudentesque harioli,
Aut inertes, aut insani, aut quibus egestas imperat.
Qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam:
Quibus divitias pollicentur, ab iis drachmam ipsi petunt.
De his divitiis sibi deducant drachmam, reddant cætera."

Atque hæc quidem Ennius, qui, paucis ante versibus, esse Deos censet; sed eos non curare opinatur, quid agat humanum genus. Ego autem, qui et curare arbitror, et monere etiam, ac multa prædicere, levitate, vanitate, malitiâ exclusâ, divinationem probo. Quæ cum dixisset Quintus, Præclare tu quidem inquam, paratus * * *

Desunt pauca quædam.

M. TULLII CICERONIS,

DE

DIVINATIONE,

LIBER SECUNDUS.

I. Quærenti mihi, multumque et diu cogitanti, quânam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere reipublicæ, nulla major occurrebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus; quod compluribus jam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiæ studium, eo libro qui est inscriptus Hortensius; et, quod genus philosophandi minime arrogans, maximeque et constans et elegans arbitraremur, quatuor Academicis libris ostendimus. Cumque fundamentum esset philosophiæ positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et quid contra quemque philosophum, diceretur, intelligi posset. Totidem subsecuti libri Tusculanarum disputationum res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnendâ morte; secundus de tolerando dolore; de ægritudine leniendâ tertius; quartus de reliquis animi perturbationibus: quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illus-

trat; docet enim, ad beate vivendum, virtutem se ipsâ esse contentam. Quibus rebus editis, tres libri perfecti sunt de naturâ Deorum; in quibus omnis ejus loci quæstio continetur. Quæ ut plene esset cumulateque perfecta, de Divinatione ingressi sumus his libris scribere: quibus (ut est in animo) de Fato si adjunxerimus, erit abunde satisfactum toti huic quæstioni. Atque his libris annumerandi sunt sex de Republicâ, quos tunc scripsimus, cum gubernacula reipublicæ tenebamus. Magnus locus, philosophiæque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto, totâque Peripateticorum familiâ, tractatus uberrime. Nam quid ego de "Consolatione" dicam? quæ mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur: cæteris item multum illam profuturam puto. Interjectus est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum "de Senectute" misimus. In primisque, quoniam philosophiâ vir bonus efficitur et fortis, Cato noster in horum librorum numero ponendus est. Cumque Aristoteles, itemque Theophrastus, excellentes viri cum subtilitate, tum copiâ, cum philosophiâ dicendi etiam præcepta conjunxerint; nostri quoque oratorii libri in eumdem numerum referendi videntur: ita tres erunt "de Oratore;" quartus, "Brutus;" quintus, "Orator."

II. Adhuc hæc erant. Ad reliqúa alacri tendebamus animo, sic parati, ut, nisi quæ causa gravior obstitisset, nullum philosophiæ locum esse pateremur, qui non Latinis literis illustratus pateret. Quod enim munus reipublicæ afferre majus meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus juventutem? his præsertim moribus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda ac coërcenda sit. Nec vero id effici posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut omnes adolescentes se ad hæc studia convertant. Pauci utinam! quorum tamen in republicâ late patere poterit industria. Equidem ex his etiam fructum capio laboris

mei, qui, jam ætate provecti, in nostris libris acquiescunt: quorum studio legendi meum scribendi studium vehementius indies incitatur; quos quidem plures, quam rebar, esse cognovi. Magnificum illud etiam, Romanisque hominibus gloriosum, ut Græcis de philosophiâ literis non egeant. Quod assequar profecto, si instituta perfecero.

Ac mihi quidem explicandæ philosophiæ causam attulit gravis casus civitatis, cum, in armis civilibus, nec tueri meo more rempublicam, nec nihil agere, poteram; nec, quid potius (quod quidem me dignum esset) agerem, reperiebam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, cum esset in unius potestate respublica, neque ego me abdidi, neque deserui, neque afflixi, neque ita gessi, quasi homini aut temporibus iratus; neque ita porro aut adulatus aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meæ pœniteret. Id enim ipsum a Platone philosophiâque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eæ tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. Quod cum accidisset nostræ reipublicæ, tum, pristinis orbati muneribus, hæc studia renovare cœpimus, ut et animus molestiis hac potissimum re levaretur, et prodessemus civibus nostris quâ re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, concionabamur, philosophiam nobis pro reipublicæ procuratione substitutam putabamus. Nunc, quoniam de republicâ consuli cœpti sumus, tribuenda est opera reipublicæ, vel omnis potius in eâ cogitatio et cura ponenda: tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed hæc alias pluribus: nunc ad institutam disputationem revertamur.

III. Nam, cum de divinatione Quintus frater ea disseruisset, quæ superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur, tum in bibliothecâ, quæ in Lyceo est, assedimus. Atque ego, Accurate tu

quidem, inquam, Quinte, et Stoïce, Stoïcorum sententiam defendisti; quodque me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus es, et iis quidem claris et illustribus. Dicendum est mihi igitur, ad ea quæ sunt a te dicta, sed ita, nihil ut affirmem, quæram omnia, dubitans plerumque, et mihi ipse diffidens. Si enim aliquid certi haberem, quod dicerem, ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. Etenim me movet illud, quod in primis Carneades quærere solebat, quarumnam rerum divinatio esset; earumne, quæ sensibus perciperentur? At eas quidem cernimus, audimus, gustamus, olfacimus, tangimus. Numquid ergo in iis rebus est, quod provisione aut permotione mentis magis quam naturâ ipsâ sentiamus? aut nescio qui ille divinus, si oculis captus sit, (ut Tiresias fuit) possit, quæ alba sint, quæ nigra, dicere? aut, si surdus sit, varietates vocum aut modos noscere? Ad nullam igitur earum rerum, quæ sensu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quæ arte tractantur, divinatione opus est. Etenim ad ægros, non vates aut hariolos, sed medicos, solemus adducere. Nec vero, qui fidibus aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis. Eadem in literis ratio est, reliquisque rebus, quarum est disciplina. Num censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere, sol majorne quam terra sit? an tantus, quantus videatur? luna suo lumine, an solis, utatur? sol, luna, quem motum habeant? quem quinque stellæ, quæ errare dicuntur? Nec hæc, qui divini habentur, profitentur se esse dicturos; nec eorum, quæ in geometriâ describuntur, quæ vera, quæ falsa sint. Sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum.

IV. De illis vero rebus quæ in philosophiâ versantur, numquid est, quod quisquam divinorum aut respondere soleat, aut consuli, quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? Sunt enim hæc propria

philosophorum. Quid de officio? num quis haruspicem consulit, quemadmodum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis, vivendum? quemadmodum utendum pecuniâ? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? Ad sapientes hæc, non ad divinos, referri solent. Quid? quæ a dialecticis aut physicis tractantur, num quis eorum divinare potest, unusne mundus sit, an plures? quæ sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? Physicorum est ista prudentia. Quo modo, aut mentientem, quem ψευδόμενον vocant, dissolvas? aut quemadmodum soriti resistas? quem, si necesse sit, Latino verbo liceat *acervalem* appellare: sed nihil opus est: ut enim ipsa philosophia, et multa verba Græcorum, sic *sorites* satis Latino sermone tritus est. Ergo hæc quoque dialectici dicent, non divini. Quid? cum quæritur, qui sit optimus reipublicæ status, quæ leges, qui mores, aut utiles aut inutiles, haruspicesne ex Etruriâ arcessentur, an principes statuent, et delecti viri, periti rerum civilium?

Quod si nec earum rerum, quæ subjectæ sensibus sunt, ulla divinatio est, nec earum quæ artibus continentur, nec earum quæ in philosophiâ disseruntur, nec earum quæ in republicâ versantur; quarum rerum sit, nihil prorsus intelligo. Nam aut omnium debet esse, aut aliqua eî materia danda est, in quâ versari possit: sed nec omnium divinatio est (ut ratio docuit); nec locus nec materia invenitur, cui divinationem præficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio.

V. Est quidam Græcus vulgaris in hanc sententiam versus:

"Bene qui conjiciet, vatem hunc perhibebo optimum."

Num igitur, aut quæ tempestas impendeat, vates melius conjiciet, quam gubernator; aut morbi naturam acutius quam medicus, aut belli administra-

tionem prudentius quam imperator, conjecturâ assequetur?

Sed animadverti, Quinte, te caute, et ab iis conjecturis quæ haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus quæ sensibus aut artificiis perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire, Divinationem esse earum rerum prædictionem et præsensionem, quæ essent fortuitæ. Primum eodem revolveris: nam et medici et gubernatoris et imperatoris præsensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex, aut augur, aut vates quis, aut somnians, melius conjecerit, aut e morbo evasurum ægrotum, aut e periculo navem, aut ex insidiis exercitum, quam medicus, quam gubernator, quam imperator? Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas, ventos aut imbres impendentes quibusdam præsentire signis (in quo nostra quædam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt): etsi hæc ipsa fortuita sunt: plerumque enim, non semper, eveniunt. Quæ est igitur, aut ubi versatur, fortuitarum rerum præsensio, quam divinationem vocas? Quæ enim præsentiri aut arte aut ratione aut usu aut conjecturâ possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari possint, quæ nullâ nec arte nec sapientiâ provideri possunt: ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter consul fuit, multis annis ante dixisset, naufragio esse periturum; divinâsset profecto. Nullâ enim arte aliâ id, nec sapientiâ, scire potuisset. Talium ergo rerum, quæ in fortunâ positæ sunt, præsensio, divinatio est.

VI. Potestne igitur earum rerum, quæ nihil habent rationis quare futuræ sint, ulla esse præsensio? Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid eventus, nisi cum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere atque evenire, vel aliter cadere atque evenire, potuerit? Quo modo ergo id, quod temere fit cæco casu et volubilitate fortunæ, præsentiri et prædici potest? Medicus morbum ingravescentem

ratione providet, insidias imperator, tempestates gubernator: et tamen hi ipsi sæpe falluntur, qui nihil sine certâ ratione opinantur. Ut agricola, cum florem oleæ videt, baccam quoque se visurum putat; non sine ratione ille quidem; sed nonnunquam tamen fallitur. Quod si falluntur ii qui nihil sine aliquâ probabili conjecturâ ac ratione dicunt, quid existimandum est de conjecturâ eorum, qui extis, aut avibus, aut ostentis, aut oraculis, aut somniis, futura præsentiunt? Nondum dico, quam hæc signa nulla sint, fissum jecoris, corvi cantus, volatus aquilæ, stellæ trajectio, voces furentium, sortes, somnia: de quibus singulis dicam suo loco; nunc de universis.

Quî potest provideri, quidquam futurum esse, quod neque causam habet ullam, neque notam, cur futurum sit? Solis defectiones, itemque lunæ, prædicuntur in multos annos, ab iis qui siderum motus numeris persequuntur: ea enim prædicunt, quæ naturæ necessitas perfectura est. Vident, ex constantissimo motu lunæ, quando illa, e regione solis facta, incurrat in umbram terræ (quæ est meta noctis), ut eam obscurari necesse sit: quandoque eadem luna, subjecta atque opposita soli, nostris oculis ejus lumen obscuret: quo in signo quæque errantium stellarum, quoque tempore, futura sit: qui exortus quoque die signi alicujus, aut qui occasus, futurus sit. Hæc qui ante dicunt, quam rationem sequantur, vides.

VII. Qui thesaurum inveniendum, aut hæreditatem venturam, dicunt, quid sequuntur? aut in quâ rerum naturâ inest, id futurum? Quod si hæc, eaque quæ sunt ejusdem generis, habent aliquam talem necessitatem; quid est tandem, quod casu fieri, aut forte fortunâ, putemus? Nihil enim est tam contrarium rationi et constantiæ, quam fortuna; ut mihi ne in Deum quidem cadere videatur, ut sciat, quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet: sin certe eveniet, nulla fortuna est. Est autem fortuna: rerum igitur fortuitarum nulla est præ-

sensio. Aut, si negas esse fortunam, et omnia quæ fiunt, quæque futura sunt, ex omni æternitate definita dicis esse fataliter; muta definitionem divinationis, quam dicebas præsensionem esse rerum fortuitarum. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni æternitate certum fuerit esse futurum rato tempore; quæ potest esse fortuna? quâ sublatâ, qui locus est divinationi? quæ a te fortuitarum rerum est dicta præsensio: quamquam dicebas, omnia, quæ fierent, futurave essent, fato contineri. Anile sane, et plenum superstitionis, fati nomen ipsum: sed tamen apud Stoïcos de isto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc, quod necesse est. Si omnia fato, quid mihi divinatio prodest?

VIII. Quod enim is, qui divinat, prædicit, id vero futurum est: ut ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, necessarium nostrum, ex itinere aquila revocavit: qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proximâ nocte corruit: ruinâ igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset; nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adjuvat divinatio? aut quid est, quod me moveant aut sortes, aut exta, aut ulla prædictio? Si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Pœnis depressam, interire; etiam si tripudium solistimum pulli fecissent, L. Junio et P. Clodio consulibus classes tamen interîssent. Sin, cum auspiciis obtemperatum esset, interituræ classes non fuerunt, non interierunt fato. Vultis autem omnia fato: nulla igitur est divinatio.

Quod si fatum fuit, bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Trasimenum interire; num id vitari potuit, si Flaminius consul iis signis, iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? [Certe potuit.] Aut igitur non fato interiit exercitus (mutari enim fata non possunt), aut, si fato (quod certe vobis ita dicendum est), etiam si obtem-

perâsset auspiciis, idem eventurum fuisset. Ubi est igitur divinatio ista Stoïcorum? quæ, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus. Quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen illud, quod futurum est. Sin autem id potest flecti, nullum est fatum: ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. Nihil autem est pro certo futurum, quod, potest aliquâ procuratione accidere, ne fiat.

IX. Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis futurarum rerum scientiam. Quæ enim vita fuisset Priamo, si ab adolescentiâ scîsset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis: propiora videamus. Clarissimorum hominum nostræ civitatis gravissimos exitus in "Consolatione" collegimus. Quid igitur? ut omittamus superiores; Marcone Crasso putas utile fuisse, tum, cum maximis opibus fortunisque florebat, scire, sibi, interfecto Publio filio, exercituque deleto, trans Euphratem cum ignominiâ et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium, censes, tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloriâ, lætaturum fuisse, si scîsset, se in solitudine Ægyptiorum trucidatum iri, amisso exercitu; post mortem vero ea consecutura, quæ sine lacrymis non possumus dicere?

Quid vero Cæsarem putamus? si divinâsset, fore, ut, in eo senatu quem majore ex parte ipse cooptâsset, in curiâ Pompeiâ, ante ipsius Pompeii simulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita jaceret, ut ad ejus corpus, non modo amicorum, sed ne servorum quidem, quisquam accederet; quo cruciatu animi vitam acturum fuisse? Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior est, quam scientia.

Nam illud quidem dici, præsertim a Stoïcis, nullo modo potest: Non îsset ad arma Pompeius: non transîsset Crassus Euphratem: non suscepisset bel-

lum civile Cæsar. Non igitur fatales exitus habuerunt. Vultis autem evenire omnia fato. Nihil ergo illis profuisset divinare; atque etiam omnem fructum vitæ superioris perdidissent. Quid enim posset iis esse lætum, exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo se verterint Stoïci, jaceat, necesse est, omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc modo vel illo potest evenire; fortuna valet plurimum: quæ autem fortuita sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est, quid quâque de re, quoque tempore, futurum sit; quid est, quod me adjuvent haruspices, cum res tristissimas portendi dixerint.

X. Addunt ad extremum, omnia levius casura, rebus divinis procuratis. Si [enim] nihil fit extra fatum, nihil levari re divinâ potest. Hoc sentit Homerus, cum querentem Jovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat Græcus ille in eam sententiam versus:

> "Quod fore paratum est, id summum exsuperat Jovem."

Totum omnino fatum etiam Atellanio versu jure mihi esse irrisum videtur: sed in rebus tam severis non est jocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil potest futurum esse eorum quæ casu fiunt, quia esse certa non possunt; divinatio nulla est. Sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia; rursus divinatio nulla est: eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. Sed hæc fuerit nobis, tamquam levis armaturæ, prima orationis excursio: nunc comminus agamus; experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuæ.

XI. Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum artificiosum, alterum naturale: artificiosum constare partim ex conjecturâ, partim ex observatione diuturnâ; naturale, quod animus arriperet aut

exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos aut acceptos aut libatos haberemus. Artificiosæ divinationis illa fere genera ponebas, extispicum, eorumque qui ex fulguribus ostentisque prædicerent, tum augurum, eorumque qui signis aut ominibus uterentur; omneque genus conjecturale in hoc fere genere ponebas. Illud autem naturale aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur, aut animo per somnum sensibus et curis vacuo provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a Deo, a fato, a naturâ. Sed tamen, cum explicare nihil posses, pugnâsti commenticiorum exemplorum mirificâ copiâ: de quo primum hoc libet dicere: hoc ego philosophi non arbitror, testibus uti, qui aut casu veri, aut malitiâ falsi fictique, esse possunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis præsertim, quibus mihi liceat non credere.

XII. Ut ordiar ab haruspicinâ, (quam ego, reipublicæ causâ, communisque religionis, colendam censeo: sed soli sumus: licet verum exquirere sine invidiâ, mihi præsertim de plerisque dubitanti): inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest, ea quæ significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturnâ? Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quomodo est collata inter ipsos, quæ pars inimici, quæ pars familiaris, esset; quod fissum, periculum, quod commodum aliquod, ostenderet? An hæc inter se haruspices Etrusci, Elii, Ægyptii, Pœni contulerunt? At id, præterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest. Alios enim alio more videmus exta interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. Et certe, si est in extis aliqua vis, quæ declaret futura, necesse est, eam aut cum rerum naturâ esse conjunctam, aut conformari quodam modo numine Deorum. Atqui divinâ cum [rerum] naturâ, tantâ tamque præclarâ, in omnes par-

tes motusque diffusâ, quid habere potest commune, non dicam, gallinaceum fel? (sunt enim, qui vel argutissima hæc exta esse dicant): sed tauri opimi jecur, aut cor, aut pulmo, quid habet naturale, quo declarari possit, quid futurum sit?

XIII. Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus: quo genere nihil arrogantius.

"Quod est ante pedes, nemo spectat: cœli scrutantur plagas."

Verum is tamen, habitu extorum et colore, declarari censet hæc duntaxat, pabuli genus, et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem, vel tenuitatem: salubritatem etiam, aut pestilentiam, extis significari putat. O mortalem beatum! cui certo scio ludum nunquam defuisse. Hunccine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret, tum futurum id verisimile, si omnium pecudum exta eodem tempore in eumdem habitum se coloremque converterent? Sed, si eâdem horâ aliæ pecudis jecur nitidum atque plenum est, aliæ horridum et exile; quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore? An hoc ejusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a te dictum? qui, cum aquam vidisset ex puteo haustam, terræ motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, cum factus esset motus, dicere audent, quæ vis id effecerit: etiamne futurum esse, aquæ jugis colore præsentiunt? Multa istiusmodi dicuntur in scholis: sed, credere omnia, vide, ne non sit necesse.

Verum sint sane ista Democritea vera: quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid ejusmodi ab haruspice, inspectis extis, audivimus? Ab aquâ aut ab igni pericula monent: tum hæreditates, tum damna, denuntiant: fissum familiare et vitale tractant: caput jecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius.

XIV. Hæc observari certe non potuerunt, ut supra docui. Sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. Cum rerum autem naturâ quam cognationem habent? quæ ut uno consensu juncta sit et continens, quod video placuisse physicis, eisque maxime, qui omne, quod esset, unum esse dixerunt) quid habere mundus potest cum thesauri inventione conjunctum? Si enim extis pecuniæ mihi amplificatio ostenditur, idque fit naturâ; primum exta sunt conjuncta mundo: deinde meum lucrum naturâ rerum continetur. Nonne pudet physicos hæc dicere? Ut enim jam sit aliqua in naturâ rerum cognatio, quam esse concedo; multa enim Stoïci colligunt: nam et musculorum jecuscula brumâ dicuntur augeri, et puleium aridum florescere ipso brumali die, et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quæ in iis mediis inclusa sint, in contrarias partes se vertere: jam nervos in fidibus, aliis pulsis, resonare alios: ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum lunâ pariter crescant, pariterque decrescant: arboresque ut hiemali tempore, cum lunâ simul senescentes, quia tum exsiccatæ sint, tempestive cædi putentur. Quid de fretis aut de marinis æstibus plura dicam? quorum accessus et recessus lunæ motu gubernantur. Sexcenta licet ejusmodi proferri, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat.

XV. Demus hoc: (nihil enim huic disputationi adversatur.) Num etiam, si fissum cujusdammodi fuerit in jecore, lucrum ostenditur? Quâ ex conjunctione naturæ, et quasi concentu atque consensu, (quam Συμπαθειαν Græci appellant) convenire potest, aut fissum jecoris cum lucello meo, aut meus quæsticulus cum cœlo, terrâ, rerumque naturâ? Concedam hoc ipsum, si vis; etsi magnam jacturam causæ fecero, si ullam esse convenientiam naturæ cum extis concessero. Sed tamen, eo concesso, quî evenit, ut is, qui impetrire velit, convenientem hostiam rebus suis

immolet? Hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur! Pudet me, non tui quidem (cujus etiam memoriam admiror), sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam deligendam ducem esse vim quamdam sentientem atque divinam, quæ toto confusa mundo sit.

Illud vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est, et dicitur ab illis; cum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid, aut supersit; Deorum enim numini parere omnia. Hæc jam (mihi crede) ne aniculæ quidem existimant. An censes, eumdem vitulum si alius delegerit, sine capite jecur inventurum; si alius, cum capite? Hæc decessio capitis, aut accessio, subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? Non perspicitis, aleam quamdam esse in hostiis deligendis, præsertim cum res ipsa doceat? Cum enim tristissima exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius; proximâ hostiâ litatur sæpe pulcherrime. Ubi igitur illæ minæ superiorum extorum? aut quæ tam subito facta est Deorum tanta placatio?

XVI. Sed affers, in tauri opimi extis, immolante Cæsare, cor non fuisse; id quia non potuerit accidere, ut sine corde victima illa viveret, judicandum esse, tum interîsse cor, cum immolaretur. Quî fit, ut alterum intelligas, sine corde non potuisse bovem vivere; alterum non videas, cor subito non potuisse, nescio quo, avolare? Ego enim possum vel nescire, quæ vis sit cordis ad vivendum, vel suspicari, contactum aliquo morbo, bovis exile et exiguum vel vietum cor, et dissimile cordis, fuisse. Tu vero quid habes, quare putes, si paulo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsâ immolatione interîsse? An, quod adspexit vestitu purpureo excordem Cæsarem, ipse corde privatus est? Urbem philosophiæ (mihi crede) proditis, dum castella defenditis. Nam, dum

haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in jecore, cor in extis; jam abscedet, simul ac molam et vinum insperseris! Deus id eripiet! vis aliqua conficiet, aut exedet! Non ergo omnium interitus atque obitus natura conficiet; et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum subito occidat. Quis hoc physicus dixit unquam? Haruspices dicunt. His igitur, quam physicis, potius credendum existimas?

XVII. Quid? cum pluribus Diis immolatur, quî tandem evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? Quæ autem inconstantia Deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, sæpe etiam inter proximos, ut Apollinis exta bona sint, Dianæ non bona? Quid est tam perspicuum, quam, cum fortuito hostiæ adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid divini, quæ cuique hostia obtingat, tamquam in sortibus, quæ cui ducatur. Mox de sortibus: quamquam tu quidem non hostiarum casum confirmas sortium similitudine, sed infirmas sortes collatione hostiarum.

An, cum in Æquimelium misimus, qui afferat agnum, quem immolemus; is mihi agnus affertur, qui habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu, sed duce Deo, servus deducitur? Nam, si casum in eo quoque dicis esse, quasi sortem quamdam cum Deorum voluntate conjunctam; doleo, tantam Stoïcos nostros Epicureis irridendi sui facultatem dedisse: non enim ignoras, quam ista derideant. Et quidem illi facilius facere possunt. Deos enim ipsos, jocandi causâ, induxit Epicurus pellucidos, et perflabiles, et habitantes, tamquam Inter Duos Lucos, sic inter duos mundos, propter metum ruinarum: eosque habere putat eadem membra quæ nos, nec usum ullum habere membrorum. Ergo is, circuitione quâdam Deos tollens, recte non dubitat divinationem tollere. Sed non, ut hic sibi constat, item Stoïci. Illius enim Deus, nihil habens nec sui

nec alieni negotii, non potest hominibus divinationem impertire. Vester autem Deus potest non impertire, ut nihilominus mundum regat, et hominibus consulat. Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas nunquam explicetis? Ita enim, cum magis properant, concludere solent: Si Dii sunt, est divinatio. Sunt autem Dii: est ergo divinatio. Multo est probabilius, Non est autem divinatio: non sunt ergo Dii. Vide, quam temere committant, ut, si nulla sit divinatio, nulli sint Dii. Divinatio enim perspicue tollitur: Deos esse, retinendum est.

XVIII. Atque, hac extispicum divinatione sublatâ, omnis haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur, et fulgura. Valet autem in fulguribus observatio diuturna; in ostentis ratio plerumque conjecturaque adhibetur. Quid est igitur, quod observatum sit in fulgure? Cœlum in XVI partes diviserunt Etrusci. Facile id quidem fuit, quatuor, quas nos habemus, duplicare; post idem iterum facere; ut ex eo dicerent, fulmen quâ ex parte venisset. Primum, id quid interest? deinde, quid significat? Nonne perspicuum est, ex primâ admiratione hominum, quod tonitrua jactusque fulminum extimuissent, credidisse, ea efficere rerum omnium præpotentem Jovem? Itaque in nostris commentariis scriptum habemus: "Jove tonante, fulgurante, comitia populi habere nefas." Hoc fortasse, reipublicæ causâ, constitutum est: comitiorum enim non habendorum causas esse voluerunt. Itaque comitiorum solum vitium est fulmen, quod idem omnibus rebus optimum auspicium habemus, si sinistrum fuit. Sed de auspiciis alio loco: nunc de fulguribus.

XIX. Quid igitur minus a physicis dici debet, quam quidquam certi significari rebus incertis? Non enim te puto esse eum, qui Jovi fulmen fabricatos esse Cyclopas in Ætnâ putes. Nam esset mirabile, quomodo id Jupiter toties jaceret, cum unum haberet. Nec vero fulminibus homines, quid aut faciendum esset aut cavendum, moneret: placet enim Stoïcis,

eos anhelitus terræ, qui frigidi sint, cum fluere cœperint, ventos esse; cum autem se in nubem induerint, ejusque tenuissimam quamque partem cœperint dividere atque disrumpere, idque crebrius facere et vehementius, tum et fulgura et tonitrua exsistere: si autem nubium conflictu ardor expressus se emiserit, id esse fulmen. Quod igitur vi naturæ, nullâ constantiâ, nullo rato tempore, videmus effici, ex eo significationem rerum consequentium quærimus? Scilicet, si ista Jupiter significaret, tam multa frustra fulmina emitteret? Quid enim proficit, cum in medium mare fulmen jacit? Quid, cum in altissimos montes? quod plerumque fit: quid, cum in desertas solitudines? quid, cum in earum gentium oras, in quibus hæc ne observantur quidem? At inventum est caput in Tiberi. Quasi ego artem aliquam istorum esse negem. Divinationem nego. Cœli enim distributio (quam ante dixi), et certarum rerum notatio, docet, unde fulmen venerit, quo concesserit: quid significet autem, nulla ratio docet.

XX. Sed urges me meis versibus:

"Nam Pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis injecit sedibus ignes."

Tum statua Nattæ, tum simulacra Deorum, Romulusque et Remus cum altrice belluâ, vi fulminis icti, conciderunt; deque his rebus haruspicum exstiterunt responsa verissima. Mirabile autem illud, quod, eo ipso tempore quo fieret indicium conjurationis in senatu, signum Jovis, biennio post quam erat locatum, in Capitolio collocabatur. Tu igitur animum induces, (sic enim mecum agebas) causam istam, et contra facta tua, et contra scripta, defendere? Frater es: eo vereor. Verum quid tibi hîc tandem nocet? resne, quæ talis est? an ego, qui verum explicari volo? Itaque nihil contra dico: a te rationem totius haruspicinæ peto. Sed te mirificam in latebram conjecisti.

Quod enim intelligeres, fore, ut premerere, cum ex te causas uniuscujusque divinationis exquirerem, multa verba fecisti, te, cum res videres, rationem causamque non quærere: quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere. Quasi ego aut fieri concederem, aut esset philosophi, causam, cur quidque fieret, non quærere. Et eo quidem loco et Prognostica nostra pronuntiabas, et genera herbarum, scammoneam, aristolochiamque radicem, quarum causam ignorares, vim et effectum videres.

XXI. Dissimile totum. Nam et prognosticorum causas persecuti sunt et Boëthus Stoïcus (qui est a te nominatus), et noster etiam Posidonius. Etsi causæ non reperiantur istarum rerum, res tamen ipsæ observari animadvertique possunt. Nattæ vero statua, aut æra legum de cœlo tacta, quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nattæ nobiles: a nobilitate igitur periculum. Hoc tam callide Jupiter cogitavit! Romulus lactens fulmine ictus: urbi igitur periculum ostenditur ei, quam ille condidit. Quam scite per notas nos certiores facit Jupiter! At eodem tempore signum Jovis collocabatur, quo conjuratio indicabatur. Et tu scilicet mavis, numine Deorum id factum, quam casu, arbitrari? et redemtor, qui columnam illam de Cottâ et de Torquato conduxerat faciendam, non inertiâ aut inopiâ tardior fuit; sed a Diis immortalibus, ad istam horam, reservatus est?

Non equidem plane despero ista esse vera; sed nescio; et discere a te volo. Nam, cum mihi quædam casu viderentur sic evenire, ut prædicta essent a divinantibus; dixisti multa de casu, ut, Venereum jaci posse casu, quatuor talis jactis; quadringentis centum Venereos non posse casu consistere. Primum nescio, cur non possint: sed non pugno: abundas enim similibus: habes et respersionem pigmentorum, et rostrum suis, et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci. Quasi non potuerit id evenire casu, et non in omni marmore necesse sit

inesse vel Praxitelia capita. Illa enim ipsa efficiuntur detractione; nec quidquam illuc affertur a Praxitele: sed, cum multa sunt detracta, et ad lineamenta oris perventum est, tum intelligas, illud, quod jam expolitum sit, intus fuisse. Potest igitur tale aliquid etiam suâ sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. Sed sit hoc fictum: quid? in nubibus nunquam animadvertisti leonis formam, aut hippocentauri? Potest igitur (quod modo negabas) veritatem casus imitari.

XXII. Sed, quoniam de extis et fulguribus satis est disputatum, ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulæ partus prolatus est a te: res mirabilis, propterea quia non sæpe fit; sed, si fieri non potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat; nunquam, quod fieri non potuerit, esse factum; sin potuerit, non esse mirandum. Causarum enim ignoratio in re novâ mirationem facit. Eadem ignoratio si in rebus usitatis est, non miramur. Nam, qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quæ natura partum animantis faciat, ignorat. Sed, quod crebro videt, non miratur, etiam si, cur fiat, nescit. Quod ante non vidit, id si evenerit, ostentum esse censet. Utrum igitur, cum concepit mula, an cum peperit, ostentum est? Conceptio contra naturam fortasse; sed partus prope necessarius. Sed quid plura? Ortum videamus haruspicinæ: sic facillime, quid habeat auctoritatis, judicabimus.

XXIII. Tages quidam dicitur, in agro Tarquiniensi, cum terra araretur, et sulcus altius esset impressus, exstitisse repente, et eum affatus esse, qui arabat. Is autem Tages (ut in libris est Etruscorum) puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentiâ. Ejus adspectu cum obstupuisset bubulcus, clamoremque majorem cum admiratione edidisset; concursum esse factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse: tum illum plura locu-

tum, multis audientibus, qui omnia ejus verba exceperint, literisque mandaverint: omnem autem orationem fuisse eam, quâ haruspicinæ disciplina contineretur: eam postea crevisse rebus novis cognoscendis, et ad eadem illa principia referendis. Hæc accepimus ab ipsis: hæc scripta conservant: hunc fontem habent disciplinæ. Num ergo opus est, ad hæc refellenda, Carneade? num Epicuro? Estne quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, Deum dicam, an hominem? si Deus, cur se contra naturam in terram abdiderit, ut patefactus aratro lucem adspiceret? Quid? idem nonne poterat Deus hominibus disciplinam superiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terrâ oppressus vivere? unde porro illa potuit, quæ docebat alios, ipse didicisse? Sed ego insipientior quam illi ipsi qui ista credunt, qui quidem contra eos tam diu disputem.

XXIV. Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat, quod non rideret haruspex, haruspicem cum vidisset. Quota enim quæque res evenit prædicta ab istis? aut, si evenit quidpiam, quid afferri potest, cur non casu id evenerit? Rex Prusias, cum Hannibali apud eum exsulanti depugnari placeret, negabat se audere, quod exta prohiberent. "An tu," inquit, "carunculæ vitulinæ mavis, quam imperatori veteri, credere?" Quid? ipse Cæsar, cum a summo haruspice moneretur, ne in Africam ante brumam transmitteret, nonne transmisit? Quod ni fecisset, uno in loco omnes adversariorum copiæ convenissent. Quid ego haruspicum responsa commemorem, (possum equidem innumerabilia) quæ aut nullos habuerint exitus, aut contrarios? Hoc civili bello, Dii immortales! quam multa luserunt! quæ nobis in Græciam Româ responsa haruspicum missa sunt? quæ dicta Pompeio? etenim ille admodum extis et ostentis movebatur. Non lubet commemorare, nec vero necesse est, tibi præ-

sertim, qui interfuisti. Vides tamen, omnia fere contra, ac dicta sint, evenisse. Sed hæc hactenus: nunc ad ostenta veniamus.

XXV. Multa, me consule, a me ipso scripta, recitâsti: multa, ante Marsicum bellum a Sisennâ collecta, attulisti: multa, ante Lacedæmoniorum malam pugnam in Leuctris a Callisthene commemorata, dixisti: de quibus dicam equidem singulis, quoad videbitur: sed dicendum etiam est de universis. Quæ est enim ista a Diis profecta significatio, et quasi denuntiatio, calamitatum? Quid autem volunt ea Dii immortales primum significantes, quæ sine interpretibus non possimus intelligere; deinde ea, quæ cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates prædicant, quas illi effugere nullo modo possint; ut medici, quamquam intelligunt sæpe, tamen nunquam ægris dicunt, illo morbo eos esse morituros. Omnis enim prædictio mali tum probatur, cum ad prædictionem cautio adjungitur. Quid igitur aut ostenta, aut eorum interpretes, vel Lacedæmonios olim, vel nuper nostros, adjuverunt? quæ si signa Deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt? Si enim, ut intelligeremus quid esset eventurum, aperte declarari oportebat; aut ne occulte quidem, si ea sciri nolebant.

XXVI. Jam vero conjectura omnis, in quâ nititur divinatio, ingeniis hominum in multas ac diversas, aut etiam contrarias, partes sæpe deducitur. Ut enim, in causis judicialibus, alia est conjectura accusatoris, alia defensoris, et tamen utriusque credibilis; sic, in omnibus iis rebus quæ conjecturâ investigari videntur, anceps reperitur [ratio.] Quas autem res tum natura, tum casus affert, (nonnunquam etiam errorem creat similitudo) magna stultitia est, earum rerum Deos facere effectores, causas rerum non quærere.

Tu vates Bœotios credis Lebadiæ vidisse ex gal-

lorum gallinaceorum cantu, victoriam esse Thebanorum, quia galli victi silere solent, canere victores. Hoc igitur per gallinas Jupiter tantæ civitati signum dabat? An illæ aves, nisi cum vicerint, canere non solent? At tum canebant, nec vicerant. Id enim est, inquies, ostentum. Magnum vero; quasi pisces, non galli, cecinerint. Quod autem est tempus, quo illi non cantent, vel nocturnum, vel diurnum? Quod si victores alacritate et quasi lætitiâ ad canendum excitantur; potuit accidisse alia quoque lætitia, quâ ad cantum moverentur. Democritus quidem optimis verbis causam explicat, cur ante lucem galli canant. Depulso enim de pectore, et in omne corpus diviso et mitificato cibo, cantus edere, quiete satiatos; qui quidem, silentio noctis, (ut ait Ennius) "favent faucibus russis cantu, plausuque premunt alas." Cum igitur hoc animal tam sit canorum suâ sponte, quid in mentem venit Callistheni dicere, Deos gallis signum dedisse cantandi, cum id vel natura vel casus efficere potuisset?

XXVII. Sanguinem pluisse, senatui nuntiatum est; atratum etiam fluvium fluxisse sanguine; Deorum sudâsse simulacra. Num censes his nuntiis Thalem aut Anaxagoram, aut quemquam physicum, crediturum fuisse? Nec enim sanguis, nec sudor, nisi e corpore est: sed et decoloratio quædam, ex aliquâ contagione terrenâ, maxime potest sanguinis similis esse; et humor, allapsus extrinsecus, (ut in tectoriis videmus Austro) sudorem imitari. Atque hæc in bello plura et majora videntur timentibus: eadem non tam animadvertuntur in pace. Accedit illud etiam, quod, in metu et periculo, cum creduntur facilius, tum finguntur impunius.

Nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid (quorum est opus hoc unum), monstrum putemus? Ante vero Marsicum bellum, quod clypeos Lanuvii (ut a te est dictum) mures rosissent, maximum id portentum ha-

ruspices esse dixerunt. Quasi vero quidquam intersit, mures, diem noctem aliquid rodentes, scuta an cribra corroserint. Nam, si ista sequimur, quod Platonis "Politiam" nuper apud me mures corroserint, de republicâ debui pertimescere: aut, si Epicuri "de Voluptate" liber rosus esset, putarem annonam in macello cariorem fore.

XXVIII. An vero illa nos terrent, si quando aliqua portentosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur? quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. Quidquid enim oritur, qualecumque est, causam habeat a naturâ, necesse est; ut, etiam si præter consuetudinem exstiterit, præter naturam tamen non possit exsistere. Causam igitur investigato in re novâ atque admirabili, si potes. Si nullam reperies, illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine causâ: eumque errorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturæ ratione depellito. Ita te nec terræ fremitus, nec cœli discessus, nec lapideus aut sanguineus imber, nec trajectio stellæ, nec faces visæ, terrebunt.

Quorum omnium causas si a Chrysippo quæram, ipse ille divinationis auctor nunquam illa dicet facta fortuito; naturalemque rationem omnium reddet. Nihil enim fieri sine causâ potest; nec quidquam fit, quod fieri non potest: nec, si id factum est, quod potuit fieri, portentum debet videri. Nulla igitur portenta sunt. Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sapientem esse, portentum est: sæpius enim mulam peperisse arbitror, quam sapientem fuisse. Illa igitur ratio concluditur, nec id, quod non potuerit fieri, factum unquam esse; nec, quod potuerit, id portentum esse: ita omnino nullum esse portentum.

Quod etiam conjector quidam et interpres portentorum non inscite respondisse dicitur ei, qui cum ad eum retulisset, quasi ostentum, quod anguis domi vectem circumjectus fuisset, "Tum esset," inquit, "osten-

tum, si anguem vectis circumplicavisset." Hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil habendum esse portentum, quod fieri posset.

XXIX. C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit, duobus anguibus domi comprehensis, haruspices a patre convocatos. Quî magis anguibus, quam lacertis, quam muribus? quia sunt hæc quotidiana, angues non item. Quasi vero referat, quod fieri potest, quam id sæpe fiat. Ego tamen miror, si emissio feminæ anguis mortem afferebat Ti. Graccho, emissio autem maris anguis erat mortifera Corneliæ, cur alterutrum emiserit. Nihil enim scribit respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At mors insecuta Gracchum est: causâ quidem (credo) aliquâ morbi gravioris, non emissione serpentis. Neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem unquam fiat, quod futurum illi esse dixerint. Nam illud mirarer, si crederem, quod, apud Homerum, Calchantem dixisti ex passerum numero belli Trojani annos auguratum: de cujus conjecturâ sic, apud Homerum, ut nos otiosi convertimus, loquitur [Agamemnon:]

XXX. "Ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire, ratosne habeant, an vanos, pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
Qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
Quæ Priamo cladem et Trojæ, pestemque, ferebant;
Nos, circum latices gelidos, fumantibus aris,
Aurigeris Divûm placantes numina tauris,
Sub platano umbriferâ, fons unde emanat aquaï,
Vidimus immani specie tortuque draconem
Terribilem, Jovis ut pulsu penetrabat ab arâ:

Qui platani in ramo, foliorum tegmine septos,
Corripuit pullos: quos cum consumeret octo,
Nona super tremulo genitrix clangore volabat:
Cui ferus immani laniavit viscera morsu.
Hunc, ubi tam teneros volucres matremque peremit,
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit, et duro [firmavit] tegmine saxi.
Nos autem, timidi stantes, mirabile monstrum
Vidimus in mediis Divûm versarier aris.
Tum Calchas hæc est fidenti voce locutus:
Quidnam torpentes subito obstupuistis, Achivi?
Nobis hæc portenta Deûm dedit ipse creator,
Tarda et sera nimis, sed famâ ac laude perenni.
Nam, quot aves tetro mactatas dente videtis,
Tot nos ad Trojam belli exantlabimus annos;
Quæ decimo cadet, et pœnâ satiabit Achivos.
Edidit hæc Calchas; quæ jam matura videtis."

Quæ tandem ista auguratio est ex passeribus, annorum potius, quam aut mensium, aut dierum? Cur autem de passerculis conjecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet, qui (id, quod fieri non potuit) lapideus dicitur factus? Postremo quid simile habet passer annis? Nam, de angue illo, qui Sullæ apparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, cum in expeditionem educturus esset, immolavisse, et anguem ab arâ exstitisse, eoque die rem præclare esse gestam, non haruspicis consilio, sed imperatoris.

XXXI. Atque hæc ostentorum genera mirabile nihil habent, quæ, cum facta sunt, tum ad conjecturam aliquâ interpretatione revocantur: ut illa tritici grana in os pueri Midæ congesta; aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non tam mirabilia sint, quam conjecta belle: quæ tamen vel ipsa falsa esse, vel ea quæ prædicta sunt, fortuito cecidisse, potuerunt. De ipso Roscio potest illud

quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit angui: sed, ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in Solonio præsertim, ubi ad focum angues nundinari solent. Nam, quod haruspices responderunt, nihil illo clarius, nihil nobilius fore; miror, Deos immortales histrioni futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano.

Atque etiam a te Flaminiana ostenta collecta sunt, quod ipse, et equus ejus repente conciderit. Non sane mirabile hoc quidem. Quod evelli primi hastati signum non potuerit, timide fortasse signifer evellebat, quod fidenter infixerat. Nam Dionysii equus, quid attulit admirationis, quod emersit ex flumine? quodque habuit apes in jubâ? Sed, quia brevi tempore regnare cœpit, quod acciderat casu, vim habuit ostenti.

At Lacedæmoniis in Herculis fano arma sonuerunt; ejusdemque Dei Thebis valvæ clausæ, subito se aperuerunt: eaque scuta, quæ fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum cum fieri nihil potuerit sine aliquo motu, quid est, cur divinitus ea potius quam casu facta esse dicamus?

XXXII. At in Lysandri statuæ capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis, et quidem subita. Itane censes, ante coronam herbæ exstitisse, quam conceptum esse semen? Herbam autem asperam, credo, avium congestu, non humano satu. Jam quidquid in capite est, id coronæ simile videri potest. Nam, quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis, Delphis positas, decidisse, neque eas usquam repertas esse, dixisti; furum id magis factum, quam Deorum, videtur. Simiæ vero Dodoneæ improbitatem historiis Græcis mandatam esse demiror. Quid minus mirum, quam illam monstrosissimam bestiam urnam evertisse, sortes dissipavisse? Et negant historici, Lacedæmoniis ullum ostentum hoc tristius accidisse! Nam illa prædicta Veientium, si lacus Albanus redundâsset, isque in mare fluxisset, Romam perituram; si repressus esset, Veios; ita aqua

Albana deducta ad utilitatem agri suburbani, non ad arcem urbemque retinendam. At paulo post audita vox est monentis, ut providerent, ne a Gallis Roma caperetur: ex eo Aio Loquenti aram in Novâ Viâ consecratam. Quid ergo? Aius iste Loquens, quando eum nemo nôrat, aiebat, et loquebatur; et ex eo nomen invenit: posteaquam et sedem et aram et nomen invenit, obmutuit. Quod idem dici de Monetâ potest; a quâ, præterquam de sue plenâ, quid unquam moniti sumus? Satis multa de ostentis.

XXXIII. Auspicia restant, et sortes eæ quæ ducuntur, non illæ quæ vaticinatione funduntur, quæ oracula verius dicimus; de quibus tum dicemus, cum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldæis: sed primum auspicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum: Marso fortasse, sed Romano facillimus. Non enim sumus ii nos augures, qui, avium reliquorumve signorum observatione, futura dicamus: et tamen credo, Romulum, qui urbem auspicato condidit, habuisse opinionem, esse in providendis rebus augurandi scientiam (errabat enim multis in rebus antiquitas), quam vel usu jam, vel doctrinâ, vel vetustate, immutatam videmus. Retinetur autem, et ad opinionem vulgi, et ad magnas utilitates reipublicæ, mos, religio, disciplina, jus augurum, collegii auctoritas.

Nec vero non omni supplicio digni P. Claudius, L. Junius, consules, qui contra auspicia navigârunt. Parendum enim fuit religioni; nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Jure igitur alter populi judicio damnatus est; alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit auspiciis: itaque periit cum exercitu. At, anno post, Paulus paruit. Num minus cecidit in Cannensi pugnâ cum exercitu? Etenim, ut sint auspicia (quæ nulla sunt), hæc certe, quibus utimur, sive tripudio, sive de cœlo, simulacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo.

XXXIV. "Q. Fabi, te mihi in auspicio esse volo."

Respondet, "Audivi." Hîc apud majores nostros adhibebatur peritus, nunc quilibet. Peritum autem esse necesse est eum, qui, silentium quid sit, intelligat: id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. Hoc intelligere, perfecti auguris est. Illi autem, qui in auspicium adhibetur, cum ita imperavit is, qui auspicatur, "Dicito, si silentium esse videbitur;" nec suspicit, nec circumspicit: statim respondet, "silentium esse videri." Tum ille, "Dicito, si pascuntur aves." "Pascuntur." Quæ aves? aut, ubi? Attulit, inquit, in caveâ pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Hæ sunt igitur aves internuntiæ Jovis; quæ pascantur, necne, quid refert? Nihil ad auspicia: sed, quia, cum pascuntur, necesse est, aliquid ex ore cadere, et terram pavire, *terripavium* primo, post *terripudium*, dictum est: hoc quidem jam *tripudium* dicitur. Cum igitur offa cecidit ex ore pulli, tum auspicanti *tripudium solistimum* nuntiant.

XXXV. Ergo hoc auspicium divini quidquam habere potest, quod tam sit coactum et expressum? quo antiquissimos augures non esse usos, argumento est, quod decretum collegii vetus habemus, omnem avem tripudium facere posse. Tum igitur esset auspicium, si modo ei esset liberum se ostendisse: tum avis illa videri posset interpres et satelles Jovis. Nunc vero, inclusa in caveâ, et fame enecta, si in offam pultis invadit, et si aliquid ex ore cecidit, hoc tu auspicium, aut hoc modo Romulum auspicari solitum, putas? Jam de cœlo servare non ipsos censes solitos, qui auspicabantur? Nunc imperant pullario: ille renuntiat.

Fulmen sinistrum auspicium optimum habemus ad omnes res, præterquam ad comitia: quod quidem institutum reipublicæ causâ est, ut comitiorum, vel in judiciis populi, vel in jure legum, vel in creandis magistratibus, principes civitatis essent interpretes.

At, Ti. Gracchi literis, Scipio et Figulus, quod

tum augures judicâssent eos vitio creatos esse, magistratu se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse? Divinationem nego.

At haruspices divini: quos cum Ti. Gracchus, propter mortem repentinam ejus qui in prærogativâ referendâ subito concidisset, in senatum introduxisset, non justum rogatorem fuisse dixerunt. Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator centuriæ fuisset: is ènim erat mortuus: id autem, sine divinatione, conjecturâ poterant dicere: deinde fortasse casu; qui nullo modo est ex hoc genere tollendus. Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo recte capto, aut de pomœrii jure, potuerunt? Equidem assentior C. Marcello potius, quam App. Claudio; qui ambo mei collegæ fuerunt: existimoque jus augurum, etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea, reipublicæ causâ, conservatum ac retentum.

XXXVI. Sed de hoc loco plura in aliis: nunc hactenus. Externa enim auguria, quæ sunt non tam artificiosa quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur; nos admodum paucis. Alia illis sinistra sunt, alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percontari nostri augurii disciplinam, ego ex illo sui. Dii immortales! quantum differebat! ut quædam essent etiam contraria. Atque ille iis semper utebatur: nos, nisi dum a populo auspicia accepta habemus, quam multum iis utimur?

Bellicam rem administrari majores nostri, nisi auspicato, noluerunt. Quam multi anni sunt, cum bella a proconsulibus et proprætoribus administrantur, qui auspicia non habent! Itaque nec amnes transeunt auspicato, nec tripudio auspicantur. Nam ex acuminibus quidem, quod totum auspicium militare est, jam M. Marcellus, ille quinquies consul, totum omisit, idem imperator, idem augur optimus. Ubi ergo avium divinatio? quæ, quoniam, ab iis qui auspicia nulla habent, bella administrantur, ab ur-

banis retenta videtur, a bellicis esse sublata. Et quidem ille dicebat, si quando rem agere vellet, ne impediretur auspiciis, lecticâ opertâ facere iter se solere. Huic simile est, quod nos augures præcipimus, ne juge auspicium obveniat, ut jumenta jubeant disjungere. Quid est aliud nolle moneri a Jove, nisi efficere, ut aut ne fieri possit auspicium, aut, si fiat, videri?

XXXVII. Nam illud admodum ridiculum, quod negas Deiotarum, auspiciorum, quæ sibi ad Pompeium proficiscenti facta sunt, pœnitere, quod, fidem secutus amicitiamque populi Romani, functus sit officio: antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam, quam regnum et possessiones suas. Credo id quidem: sed hoc nihil ad auspicia. Nec enim ei cornix canere potuit, recte eum facere, quod populi Romani libertatem defendere pararet. Ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. Aves eventus significant aut adversos, aut secundos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum; quæ vetat spectare fortunam, dum præstetur fides. Aves vero, si prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt. Fugit e prœlio cum Pompeio: grave tempus. Discessit ab eo: luctuosa res. Cæsarem eodem tempore hostem et hospitem vidit: quid hoc tristius? Is cum ei Troginorum tetrarchiam eripuisset, et asseclæ suo Pergameno, nescio cui, dedisset, eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam; cumque ab eo magnificentissimo hospitio acceptus esset; spoliatum reliquit et hospitem et regem. Sed labor longius: ad propositum revertar. Si eventa quærimus, quæ exquiruntur avibus, nullo modo prospera Deiotaro: sin officia, a virtute ipsius, non ab auspiciis, petita sunt.

XXXVIII. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuisse comburi: contemne cotem Attii Navii. Nihil debet esse in philosophiâ commenticiis fabellis loci. Illud erat philosophi, totius augurii primum naturam ipsam videre,

deinde inventionem, deinde constantiam. Quæ est igitur natura, quæ volucres huc et illuc passim vagantes efficiat, ut significent aliquid, et tum vetent agere, tum jubeant, aut cantu aut volatu? Cur autem aliis a lævâ, aliis a dextrâ, datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint? Quo modo autem hæc, aut quando, aut a quibus, inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinæ suæ: nos quem? Attiumne Navium? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Pisidarum, aut Cilicum, aut Phrygum, ista inventa dicemus? Placet igitur, humanitatis expertes habere divinitatis auctores?

XXXIX. At omnes reges, populi, nationes, utuntur auspiciis. Quasi vero quidquam sit tam valde, quam nihil sapere, vulgare; aut quasi tibi ipsi in judicando placeat multitudo. Quotus quisque est, qui voluptatem neget esse bonum? plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur, eorum frequentiâ, Stoïci de sententiâ deterrentur? aut num, plerisque in rebus, sequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, si, in omnibus auspiciis et omni divinatione, imbecilli animi superstitiosa ista concipiant; verum dispicere non possint? Quæ autem est inter augures conveniens et conjuncta constantia? Ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius,

"Cum tonuit lævum bene tempestate serenâ."

At Homericus Ulysses, apud Achillem querens de ferocitate Trojanorum, nescio quid hoc modo nuntiat:

"Prospera Jupiter his dextris fulgoribus edit."

Ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra, meliora. Quamquam haud ignoro, quæ bona sint, sinistra nos dicere, etiam si dextra sint. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, externique dextrum,

quia plerumque melius id videbatur. Hæc quanta dissensio est! Quid, quod aliis avibus utuntur, aliis signis; aliter observant, alia respondent? Non necesse est fateri, partim horum errore susceptum esse, partim superstitione, multa fallendo?

XL. Atque his superstitionibus non dubitâsti etiam omina adjungere. Æmilia Paulo, Persam perîsse; quod pater omen accepit: Cæcilia sororis filiæ sedes suas tradere. Jam illa, "Favete linguis," et prærogativam, omen comitiorum: hoc est, ipsum esse contra se copiosum et disertum. Quando enim, illa observans, quieto et libero animo esse poteris, ut, ad rem gerendam, non superstitionem habeas, sed rationem ducem? Itane? si quis aliquid ex suâ re, atque ex suo sermone, dixerit; et ejus verbum aliquod apte ceciderit ad id quod ages aut cogitabis, ea res tibi aut timorem afferet, aut alacritatem? Cum M. Crassus exercitum Brundisii imponeret, quidam in portu, caricas Cauno advectas vendens, "*Cauneas*," clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, "*caveret, ne iret:*" non fuisse periturum, si omini paruisset. Quæ si suscipiamus, pedis offensio nobis, et abruptio corrigiæ, et sternutamenta, erunt observanda.

Sortes restant, et Chaldæi, ut ad vates veniamus, et ad somnia. Dicendum igitur putas de sortibus?

XLI. Quid enim sors est? idem propemodum, quod micare, quod talos jacere, quod tesseras; quibus in rebus temeritas et casus, non ratio nec consilium, valet. Tota res est inventa fallaciis, aut ad quæstum, aut ad superstitionem, aut ad errorem. Atque, ut in haruspicinâ fecimus, sic videamus, clarissimarum sortium quæ tradatur inventio. Numerium Suffucium, Prænestinorum monimenta declarant, honestum hominem et nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus, cum juberetur certo in loco silicem cædere, perterritum visis, irridentibus suis civibus, id agere cœpisse: itaque per-

fracto saxo sortes erupisse, in robore insculptas priscarum literarum notis. Is est hodie locus septus religiose, propter Jovis Pueri, qui, [lactens,] cum Junone, Fortunæ in gremio sedens, mammam appetens, castissime colitur a matribus. Eodemque tempore, in eo loco, ubi Fortunæ nunc sita est ædes, mel ex oleâ fluxisse dicunt; haruspicesque dixisse, summâ nobilitate illas sortes futuras; eorumque jussu, ex illâ oleâ arcam esse factam, eâque conditas sortes, quæ hodie Fortunæ monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse certi, quæ, Fortunæ monitu, pueri manu miscentur, atque ducuntur? Quo modo autem istæ positæ in illo loco? Quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? Nihil est, inquiunt, quod Deus efficere non possit. Utinam sapientes Stoïcos effecisset, ne omnia superstitiosâ sollicitudine et miseriâ crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita jam communis explosit. Fani pulchritudo et vetustas, Prænestinarum etiam nunc retinet sortium nomen, atque id in vulgus. Quis enim magistratus, aut quis vir illustrior, utitur sortibus? Cæteris vero in locis sortes plane refrixerunt: quod Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nusquam se fortunatiorem, quam Præneste, vidisse Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omittamus.

XLII. Ad Chaldæorum monstra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, (in astrologiâ, judicio doctissimorum hominum, facile princeps) sic opinatur, id quod scriptum reliquit, Chaldæis, in prædictione et in notatione cujusque vitæ ex natali die, minime esse credendum. Nominat etiam Panætius, qui unus e Stoïcis astrologorum prædicta rejecit, Archeläum et Cassandrum, summos astrologos illius ætatis, quâ erat ipse, cum in cæteris astrologiæ partibus excellerent, hoc prædictionis genere non usos. Scylax Halicarnasseus, familiaris Panætii, excellens in astrologiâ, idemque in regendâ suâ civitate princeps, totum hoc Chaldaïcum prædicendi genus

repudiavit. Sed, ut ratione utamur, omissis testibus, sic isti disputant, qui hæc Chaldæorum natalicia prædicta defendunt. Vim quamdam esse aiunt signifero in orbe, qui Græce Ζωδιακος dicitur, talem, ut ejus orbis unaquæque pars, alia alio modo, moveat immutetque cœlum, perinde ut quæque stellæ in iis finitimisque partibus sint quoque tempore: eamque vim varie moveri ab iis sideribus quæ vocantur errantia. Cum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in quâ sit ortus ejus qui nascitur, aut in eam quæ conjunctum aliquid habeat, aut consentiens: (ea triangula illi et quadrata nominant.) Etenim, cum tempore anni tempestatumque, cœli conversiones commutationesque tantæ fiant accessu stellarum et recessu; cumque ea vi solis efficiantur, quæ videmus; non verisimile solum, sed etiam verum esse censent, perinde, utcumque temperatus sit aër, ita pueros orientes animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitæ, casus cujusque, eventusque, fingi.

XLIII. O delirationem incredibilem! non enim omnis error stultitia est dicenda. Quibus etiam Diogenes Stoïcus concedit, aliquid ut prædicere possint; duntaxat qualis quisque naturâ, et ad quam quisque maxime rem aptus futurus sit. Cætera, quæ profiteantur, negat ullo modo posse sciri: etenim geminorum formas esse similes, vitam atque fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes, Lacedæmoniorum reges, gemini fratres fuerunt. At hi nec totidem annos vixerunt; anno enim Procli vita brevior fuit; multumque is fratri rerum gestarum gloriâ præstitit. At ego id ipsum, quod vir optimus Diogenes Chaldæis, quasi quâdam prævaricatione, concedit, nego posse intelligi. Etenim cum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant et notent sidera natalicia Chaldæi, quæcumque lunæ juncta videantur; oculorum fallacissimo sensu judicant ea, quæ ratione atque animo

videre debebant. Docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quantâ humilitate luna feratur, terram pæne contingens; quantum absit a proximâ Mercurii stellâ, multo autem longius a Veneris, deinde alio intervallo distet a sole, cujus lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla, infinita et immensa, a sole ad Martis, inde ad Jovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad cœlum ipsum, quod extremum atque ultimum mundi est. Quæ potest igitur contagio ex infinito pæne intervallo pertinere ad lunam, vel potius ad terram?

XLIV. Quid? cum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnes omnium ortus, quicumque gignantur in omni terrâ quæ incolatur, eosdem esse; eademque omnibus, qui eodem statu cœli et stellarum nati sint, accidere necesse esse; nonne ejusmodi sunt, ut ne cœli quidem naturam interpretes istos cœli nôsse appareat? Cum enim illi orbes, qui cœlum quasi medium dividunt, et adspectum nostrum definiunt, (qui a Græcis Ὁριζοντες nominantur, a nobis *Finientes* rectissime nominari possunt) varietatem maximam habeant, aliique in aliis locis sint; necesse est, ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnes. Quod si eorum vi cœlum modo hoc, modo illo modo temperatur, quî potest eadem vis esse nascentium, cum cœli tanta sit dissimilitudo? In his locis, quæ nos incolimus, post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot diebus: apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium: ut, si jam concedamus, aliquid vim cœlestem ad eos, qui in terrâ gignuntur, pertinere, confitendum sit illis, eos, qui nascantur eodem tempore, posse in dissimiles incidere naturas propter cœli dissimilitudinem. Quod minime illis placet. Volunt enim illi, omnes eodem tempore ortos, qui ubique sint nati, eâdem conditione nasci.

XLV. Sed quæ tanta dementia est, ut, in maximis motibus mutationibusque cœli, nihil intersit,

qui ventus, qui imber, quæ tempestas, ubique sit? quarum rerum in proximis locis tantæ dissimilitudines sæpe sunt, ut alia Tusculi, alia Romæ, eveniat sæpe tempestas. Quod, qui navigant, maxime animadvertunt, cum, in flectendis promontoriis, ventorum mutationes maximas sæpe sentiant. Hæc igitur cum sit tum serenitas, tum perturbatio cœli, estne sanorum hominum, hoc ad nascentium ortus pertinere non dicere, quod non certe pertinet; illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo modo, intelligi autem vix potest, quæ a lunâ cæterisque sideribus cœli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere?

Quid? quod non intelligunt, seminum vim, quæ ad gignendum procreandumque plurimum valeat, funditus tolli, mediocris erroris est? Quis enim non videt, et formas et mores, et plerosque status ac motus, effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, si hoc non vis et natura gignentium efficeret, sed temperatio lunæ, cœlique moderatio.

Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati, dissimiles et naturas et vitas et casus habent, parumne declarat, nihil ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte putamus, neminem eodem tempore ipso et conceptum et natum, quo Africanum. Num quis igitur talis fuit?

XLVI. Quid? illudne dubium est, quin multi, cum ita nati essent, ut quædam contra naturam depravata haberent, restituerentur et corrigerentur ab naturâ, cum se ipsa revocâsset, aut arte atque medicinâ? aut quorum linguæ sic inhærerent, ut loqui non possent, eæ scalpello resectæ liberarentur? Multi etiam naturæ vitium meditatione atque exercitatione sustulerunt; ut Demosthenem scribit Phalereus, cum *Rho* dicere nequiret, exercitatione fecisse, ut planissime diceret. Quod si hæc astro ingenerata et tradita essent, nulla res ea mutare posset. Quid? dissimilitudo locorum nonne dissimiles hominum procrea-

tiones habet? quas quidem percurrere oratione facile est; quid inter Indos et Persas, Æthiopas et Syros differat, corporibus, animis; ut incredibilis varietas dissimilitudoque sit. Ex quo intelligitur, plus terrarum situs, quam lunæ [tactus,] ad nascendum valere. Nam, quod aiunt, quadringenta et septuaginta millia annorum in periclitandis experiendisque pueris, quicumque essent nati, Babylonios posuisse, fallunt. Si enim esset factitatum, non esset desitum. Neminem autem habemus auctorem, qui id aut fieri dicat, aut factum sciat.

XLVII. Videsne, me non ea dicere quæ Carneades, sed ea quæ princeps Stoïcorum Panætius, dixerit? Ego autem etiam hoc requiro, omnesne, qui Cannensi pugnâ ceciderunt, uno astro fuerint. Exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro quoque uno? quod enim tempus, quo non innumerabiles nascantur? at certe similis nemo Homeri. Et, si ad rem pertinet, quo modo cœlo affecto, compositisque sideribus, quodque animal oriatur; valeat id, necesse est, etiam in rebus inanimis: quo quid dici potest absurdius? L. quidem Tarutius Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaïcis rationibus eruditus, urbis etiam nostræ natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus; Romamque, in jugo cum esset luna, natam esse dicebat; nec ejus fata canere dubitabat.

O vim maximam erroris! Etiamne urbis natalis dies ad vim stellarum et lunæ pertinebat? Fac in puero referre, ex quâ affectione cœli primum spiritum duxerit: num hoc in latere, aut in cæmento, ex quibus urbs effecta est, potuit valere? Sed quid plura? quotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Cæsari, a Chaldæis dicta memini, neminem eorum nisi in senectute, nisi domi, nisi cum claritate, esse moriturum! ut mihi permirum videatur, quemquam ex-

stare, qui etiam nunc credat iis, quorum prædicta quotidie videat re et eventis refelli.

XLVIII. Restant duo divinandi genera, quæ habere dicimur a naturâ, non ab arte; vaticinandi, et somniandi. De quibus, Quinte, inquam, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet. His enim, quæ adhuc disputâsti, prorsus assentior: et, vere ut loquar, quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam meâ sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoïcorum sententiam judicabam; ac me Peripateticorum ratio magis movebat, et veteris Dicæarchi, et ejus, qui nunc floret, Cratippi, qui censent esse in mentibus hominum tamquam oraculum aliquod, ex quo futura præsentiant, si aut furore divino incitatus animus, aut somno relaxatus, solute moveatur ac libere. His de generibus quid sentias, et quibus ea rationibus infirmes, audire sane velim.

Quæ cum ille dixisset, tum ego rursus, quasi ab alio principio, sum exorsus dicere. Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de cæteris divinandi generibus dubitares; ista duo, furoris et somnii, quæ a liberâ mente fluere viderentur, probares.

XLIX. Dicam igitur, de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius, Stoïcorum conclusio rationis, et Cratippi nostri, quid valeat, videro. Dixisti enim, et Chrysippum et Diogenem et Antipatrum concludere hoc modo: "Si sunt Dii, neque ante declarant hominibus quæ futura sint; aut non diligunt homines, aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant nihil interesse hominum, scire, quid sit futurum; aut non censent esse suæ majestatis, præsignificare hominibus, quæ sint futura; aut ea ne ipsi quidem Dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici, generique hominum amici; neque ignorant ea, quæ ab ipsis constituta et designata sunt; neque nostrâ nihil interest, scire ea quæ futura sint; erimus enim cautiores, si

sciemus: neque hoc alienum ducunt majestate suâ; nihil est enim beneficentiâ præstantius: neque non possunt futura prænoscere: non igitur Dii sunt, nec significant nobis futura: sunt autem Dii: significant ergo. Et non, si significant futura, nullas dant nobis vias ad significationum scientiam; frustra enim significarent: neque, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio.

O acutos homines! quam paucis verbis negotium confectum putant! Ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in quâ, ex rebus non dubiis, id, quod dubitatur, efficitur.

L. Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere solent Stoïci, quemadmodum, quod in naturâ rerum omne esse dicimus, id infinitum esse concluserit? Quod finitum est, inquit, habet extremum. Quis hoc non dederit? Quod habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus. Hoc quoque est concedendum. At, quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus. Ne hoc quidem negari potest. Nihil igitur cum habeat extremum, infinitum sit necesse est. Videsne, ut ad rem dubiam concessis rebus pervenerit? Hoc vos dialectici non facitis: nec solum ea non sumitis ad concludendum, quæ ab omnibus concedantur; sed ea sumitis, quibus concessis, nihilo magis efficiatur, quod velitis. Primum enim hoc sumitis. "Si sunt Dii, benefici in homines sunt." Quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat quidquam Deos nec alieni curare nec sui? an noster Ennius, qui magno plausu loquitur, assentiente populo:

"Ego Deûm genus esse semper dixi, et dicam cœlitum;
Sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus."

Et quidem, cur sic opinetur, rationem subjicit. Sed

nihil est necesse dicere, quæ sequuntur: tantum sat est intelligi, id sumere istos pro certo, quod dubium controversumque sit.

LI. Sequitur porro, "Nihil Deos ignorare, quod omnia sint ab iis constituta." Hîc vero quanta pugna est doctissimorum hominum, negantium esse hæc a Diis immortalibus constituta! At nostrâ interest scire, quæ ventura sint. Magnus Dicæarchi liber est, nescire ea melius esse, quam scire. Negant "id esse alienum majestate Deorum," scilicet casas omnium introspicere, ut videant, quid cuique conducat. "Neque non possunt futura prænoscere." Negant posse ii, quibus non placet esse certum, quid futurum sit. Videsne igitur, quæ dubia sint, ea sumi pro certis atque concessis? Deinde contorquent, et ita concludunt: "Non igitur sunt Dii, nec significant futura:" id enim jam perfectum arbitrantur. Deinde assumunt: "Sunt autem Dii;" quod ipsum non ab omnibus conceditur: "Significant ergo." Ne id quidem sequitur: possunt enim non significare, et tamen esse Dii. "Nec, si significent, non dant vias aliquas ad scientiam significationis." At id quoque potest, ut non dent homini; ipsi habeant. Cur enim Tuscis potius quam Romanis darent? "Nec, si dant vias, nulla est divinatio." Fac dare Deos; quod absurdum est: quid refert, si accipere non possumus? Extremum est, "Est igitur divinatio." Sit extremum: effectum tamen non est. Ex falsis enim (ut ab ipsis didicimus) verum effici non potest. Jacet igitur tota conclusio.

LII. Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem nostrum, Cratippum. "Si, sine oculis," inquit, "non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere; qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si, sine divinatione, non potest officium

et munus divinationis exstare, potest autem, cum quis divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere; satis est, ad confirmandam divinationem, semel aliquid ita esse divinatum, nihil ut fortuito cecidisse videatur. Sunt autem ejus generis innumerabilia. Esse igitur divinationem, confitendum est."

Festive et breviter. Sed, cum bis sumsit quod voluit; etiamsi faciles nos ad concedendum habuerit, id tamen, quod assumit, concedi nullo modo potest. "Si," inquit, "aliquando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando viderint, inest in iis vis videndi. Item, si quis semel aliquid dixerit, is, etiam cum peccet, tamen existimandus sit habere vim divinandi."

LIII. Vide, quæso, Cratippe noster, quam sint ista similia: nam mihi non videntur. Oculi enim, vera cernentes, utuntur naturâ atque sensu: animi, si quando vel vaticinando vel somniando vera viderunt, usi sunt fortunâ atque casu. Nisi forte concessuros tibi existimas eos, qui somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse. Sed demus tibi istas duas sumtiones (ea, quæ Λημματα appellant dialectici: sed nos Latine loqui malumus): assumtio tamen (quam Προσληψιν iidem vocant) non dabitur.

Assumit autem Cratippus hoc modo: "Sunt autem innumerabiles præsensiones non fortuitæ." At ego dico nullam. Vide, quanta sit controversia. Jam, assumtione non concessâ, nulla conclusio est. At impudentes sumus, qui, cum tam perspicuum sit, non concedamus. Quid est perspicuum? Multa vera, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falsa? Nonne ipsa varietas, quæ est propria fortunæ, fortunam esse causam, non naturam, docet? Deinde, si tua ista conclusio, Cratippe, vera est, (tecum enim mihi res est) nonne intelligis, eâdem uti posse et

haruspices, et fulguratores, et interpretes ostentorum, et augures, et sortilegos, et Chaldæos? quorum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut prædictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque genera divinandi sunt, quæ tu rectissime improbas; aut, si ea non sunt, non intelligo, cur hæc duo sint, quæ relinquis. Quâ ergo ratione hæc inducis, eâdem illa possunt esse, quæ tollis.

LIV. Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divinum vocatis, ut, quæ sapiens non videat, ea videat insanus; et is, qui humanos sensus amiserit, divinos assecutus sit? Sibyllæ versus observamus, quos illa furens fudisse dicitur: quorum interpres nuper, falsâ quâdam hominum famâ, dicturus in senatu putabatur, eum, quem re verâ regem habebamus, appellandum quoque esse regem, si salvi esse vellemus. Hoc si est in libris, in quem hominem, et in quod tempus est? Callide enim, qui illa composuit, perfecit, ut, quodcumque accidisset, prædictum videretur, hominum et temporum definitione sublatâ. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur. Non esse autem illud carmen furentis, cum ipsum poëma declarat, (est enim magis artis et diligentiæ, quam incitationis et motûs) tum vero ea, quæ Ακροστιχις dicitur, cum deinceps ex primis versuum literis aliquid connectitur, ut in quibusdam Ennianis, [quæ Ennius fecit.] Id certe magis est attenti animi, quam furentis. Atque in Sibyllinis ex primo versu cujusque sententiæ primis literis illius sententiæ carmen omne prætexitur. Hoc scriptoris est, non furentis; adhibentis diligentiam, non insani. Quamobrem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus, ut, (id, quod proditum est a majoribus) injussu senatûs, ne legantur quidem libri; valeantque ad deponendas potius quam ad suscipiendas religiones: et cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris,

quam regem, proferant; quem Romæ posthæc nec Dii nec homines esse patientur.

LV. At multi sæpe vera vaticinati, ut Cassandra,

"Jamque mari magno"......

eademque paulo post:

"Eheu! videte"......

Num igitur me cogis etiam fabulis credere? quæ delectationis habeant quantum voles: verbis, sententiis, numeris, cantibus adjuventur: auctoritatem quidem nullam debemus, nec fidem, commenticiis rebus adjungere. Eodemque modo nec ego Publicio nescio cui, nec Marciis vatibus, nec Apollinis opertis, credendum existimo: quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, nunquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti, probata sunt.

Quid? inquies: remex ille de classe Coponii, nonne ea prædixit, quæ facta sunt? Ille vero, et ea quidem, quæ omnes eo tempore, ne acciderent, timebamus. Castra enim in Thessaliâ castris collata audiebamus: videbaturque nobis exercitus Cæsaris et audaciæ plus habere, quippe qui patriæ bellum intulisset; et roboris, propter vetustatem. Casum autem prœlii, nemo nostrûm erat, quin timeret; sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Græcus, quid mirum, si, magnitudine timoris (ut plerumque fit), a constantiâ, atque a mente, atque a se ipse discessit? quâ perturbatione animi, quæ, sanus cum esset, timebat, ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. Utrum tandem, per Deos atque homines! magis verisimile est, vesanum remigem, an aliquem nostrûm qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum, consilia Deorum immortalium perspicere potuisse?

LVI. Sed jam ad te venio,

"O sancte Apollo! qui umbilicum certum terrarum obsides,
Unde superstitiosa primum sæva evasit vox fera."

Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen implevit, partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione sæpissime; partim flexiloquis et obscuris, ut interpres egeat interprete, et sors ipsa ad sortes referenda sit; partim ambiguis, et quæ ad dialecticum deferenda sint. Nam, cum sors illa edita est opulentissimo regi Asiæ,

"Crœsus, Halym penetrans, magnam pervertet opum vim;"

hostium vim sese perversurum putavit; pervertit autem suam. Utrum igitur eorum accidisset, verum oraculum fuisset. Cur autem hoc credam unquam editum Crœso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Crœso, quam de Pyrrho fingere Ennius? Quis enim est, qui credat, Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum,

"Aio, te, Æacida, Romanos vincere posse"?

Primum, Latine Apollo nunquam locutus est. Deinde, ista sors inaudita Græcis est. Præterea, Pyrrhi temporibus, jam Apollo versus facere desierat. Postremo, quamquam semper fuit (ut apud Ennium est)

.... "stolidum genus Æacidarum,
Bellipotentes sunt magi', quam sapientipotentes;"

tamen hanc amphiboliam versûs intelligere potuisset, "vincere te Romanos," nihilo magis in se, quam in Romanos, valere. Nam illa amphibolia, quæ Crœ-

sum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere: hæc vero ne Epicurum quidem.

LVII. Sed (quod caput est) cur isto modo jam oracula Delphis non eduntur, non modo nostrâ ætate, sed jamdiu, ut modo nihil possit esse contemtius? Hoc loco cum urgentur, evanuisse, aiunt, vetustate vim loci ejus, unde anhelitus ille terræ fieret, quo Pythia, mente incitata, oracula ederet. De vino aut salsamento putes loqui, quæ evanescunt vetustate. De vi loci agitur, neque solum naturali, sed etiam divinâ; quæ quo tandem modo evanuit? Vetustate, inquies. Quæ vetustas est, quæ vim divinam conficere possit? Quid tam divinum autem, quam afflatus ex terrâ mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero versuque pronuntiet? Quando autem ista vis evanuit? An postquam homines minus creduli esse cœperunt? Demosthenes quidem, qui abhinc annos prope CCC fuit, jam tum φιλιππίζειν Pythiam dicebat, [id est, quasi cum Philippo facere.] Hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret: quo licet existimare, in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed, nescio quomodo, isti philosophi, superstitiosi, et pæne fanatici, quidvis malle videntur, quam se non ineptos. Evanuisse mavultis, et exstinctum esse id, quod, si unquam fuisset, certe æternum esset, quam ea, quæ non sunt credenda, non credere.

LVIII. Similis est error in somniis; quorum quidem defensio repetita quam longe est! Divinos animos censent esse nostros, eosque esse tractos extrinsecus; animorumque consentientium multitudine completum esse mundum: hac igitur mentis et ipsius divinitate, et conjunctione cum externis mentibus, cerni, quæ sint futura. Contrahi autem animum Zeno, et quasi labi putat atque concidere, et ipsum esse dormire. Jam Pythagoras et Plato, locupletissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, præ-

paratos quodam cultu atque victu proficisci ad dormiendum jubent. Fabâ quidem Pythagorei utique abstinuêre: quasi vero eo cibo mens, non venter, infletur! Sed, nescio quomodo, nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum.

Utrum igitur censemus dormientium animos per semet ipsos in somniando moveri, an (ut Democritus censet) externâ et adventiciâ visione pulsari? Sive enim sic est, sive illo modo, videri possunt permulta somniantibus falsa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quæ stant; et, quodam obtutu oculorum, duo pro uno lucernæ lumina. Quid dicam, insanis, quid, ebriis quam multa falsa videantur? Quod si ejusmodi visis credendum non est, cur somniis credatur, nescio. Nam tam licet de his erroribus, si velis, quam de somniis, disputare; ut ea, quæ stant, si moveri videantur, terræ motum significare dicas, aut repentinam aliquam fugam; gemino autem lucernæ lumine declarari, dissensionem ac seditionem moveri.

LIX. Jam ex insanorum aut ebriorum visis innumerabilia conjecturâ trahi possunt, quæ futura videantur. Quis est enim, qui, totum diem jaculans, non aliquando collimet? Totas noctes dormimus; neque ulla fere est, quâ non somniemus: et miramur, aliquando id, quod somniârimus, evadere? Quid est tam incertum, quam talorum jactus? tamen nemo est, quin, sæpe jactans, Venereum jaciat aliquando, nonnunquam etiam iterum ac tertium. Num igitur, ut inepti, Veneris id fieri impulsu malumus, quam casu, dicere? quod si, cæteris temporibus, falsis visis credendum non est; non video, quid præcipui somnus habeat, in quo valeant falsa pro veris.

Quod si ita naturâ paratum esset, ut ea dormientes agerent, quæ somniarent; alligandi omnes essent, qui cubitum irent: majores enim, quam ulli insani, efficerent motus somniantes. Quod si insanorum vi-

sis fides non est habenda, quia falsa sunt; cur credatur somniantium visis, quæ multo etiam perturbatiora sunt, non intelligo. An, quod insani sua visa conjectori non narrant, narrant qui somniaverunt? Quæro etiam, si velim scribere quid, aut legere, aut canere vel voce vel fidibus, aut geometricum quiddam aut physicum aut dialecticum explicare, somniumne exspectandum sit, an ars adhibenda, sine quâ nihil earum rerum nec fieri nec expediri potest? Atqui, ne, si navigare quidem velim, ita gubernarem, ut somniaverim: præsens enim pœna sit. Quî igitur convenit, ægros a conjectore somniorum potius quam a medico petere medicinam? An Æsculapius, an Serapis, potest nobis præscribere per somnium curationem valetudinis; Neptunus gubernantibus non potest? et, sine medico, medicinam dabit Minerva; Musæ scribendi, legendi, cæterarum artium, scientiam somniantibus non dabunt? At, si curatio daretur valetudinis, hæc quoque, quæ dixi, darentur: quæ quoniam non dantur, medicina non datur; quâ sublatâ, tollitur omnis auctoritas somniorum.

LX. Sed hæc quoque in promtu fuerint: nunc interiora videamus. Aut enim divina vis quædam, consulens nobis, somniorum significationes facit; aut conjectores ex quâdam convenientiâ et conjunctione naturæ, quam vocant Συμπαθειαν, quid cuique rei conveniat, ex somniis, et quid quamque rem sequatur, intelligunt: aut eorum neutrum est, sed quædam observatio constans atque diuturna est, cum quid visum secundum quietem sit, quid evenire, et quid sequi soleat.

Primum igitur intelligendum est, nullam vim esse divinam effectricem somniorum. Atque illud quidem perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a numine Deorum. Nostrâ enim causâ Dii id facerent, ut providere futura possemus. Quotus igitur est quisque, qui somniis pareat? qui intelligat? qui meminerit? Quam multi vero, qui contemnant, eamque

superstitionem imbecilli animi atque anilis putent! Quid est igitur, cur, his hominibus consulens, Deus somniis moneat eos, qui illa non modo curâ, sed ne memoriâ quidem, digna ducant? Nec enim ignorare Deus potest, quâ mente quisque sit: nec frustra ac sine causâ quid facere, dignum Deo est; quod abhorret etiam ab hominis constantiâ. Ita, si pleraque somnia aut ignorantur aut negliguntur; aut nescit hoc Deus, aut frustra somniorum significatione utitur. Sed horum neutrum in Deum cadit. Nihil igitur a Deo somniis significari, fatendum est.

LXI. Illud etiam requiro, cur, si Deus ista visa nobis providendi causâ dat, non vigilantibus potius det, quam dormientibus. Sive enim externus et adventicius pulsus animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi moventur, sive quæ causa alia est, cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur; eadem causa vigilantibus esse poterat: idque si nostrâ causâ Dii secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent: præsertim cum Chrysippus, Academicos refellens, permulto clariora et certiora esse dicat, quæ vigilantibus videantur, quam quæ somniantibus. Fuit igitur divinâ beneficentiâ dignius, cum consuleret nobis, clariora visa dare vigilantibus, quam obscuriora per somnium. Quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt.

Jam vero quid opus est circuitione et anfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum, potius quam directo? Deus, si quidem nobis consulebat, "Hoc facito," "Hoc ne feceris," diceret. Idque visum vigilanti potius quam dormienti daret. Jam vero quis dicere audeat, vera omnia esse somnia? "Aliquot somnia vera," inquit Ennius; "sed omnia, non est necesse."

LXII. Quæ est tandem ista distinctio? quæ vera, quæ falsa habet? Et, si vera a Deo mittuntur, falsa unde nascuntur? nam, si ea quoque divina, quid inconstantius Deo? Quid inscitius autem est,

quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? Sin vera visa divina sunt; falsa autem et inania, humana; quæ est ista designandi licentia, ut hoc Deus, hoc natura fecerit, potius quam aut omnia Deus (quod negatis), aut omnia natura? Quod quoniam istud negatis, hoc necessario confitendum est. Naturam autem eam dico, quâ, nunquam, animus insistens, agitatione et motu esse vacuus potest. Is, cum, languore corporis, nec membris uti nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta, ex reliquiis (ut ait Aristoteles) inhærentibus earum rerum, quas vigilans gesserit aut cogitârit: quarum perturbatione mirabiles interdum exsistunt species somniorum. Quæ si alia vera, alia falsa, quâ notâ internoscantur, scire sane velim. Si nulla est, quid istos interpretes audiamus? Sin quæpiam est, aveo audire, quæ sit. Sed hærebunt.

LXIII. Venit enim jam in contentionem, utrum sit probabilius, Deosne immortales, rerum omnium præstantiâ excellentes, concursare omnium mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos; et, cum stertentes aliquos viderint, objicere his visa quædam tortuosa et obscura, quæ illi, exterriti somnio, ad conjectorem mane deferant; an naturâ fieri, ut mobiliter animus agitatus, quod vigilans viderit, dormiens videre videatur. Utrum philosophiâ dignius, sagarum superstitione ista interpretari, an explicatione naturæ? ut, si jam fieri possit conjectura vera somniorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non possint: ex levissimo enim et indoctissimo genere constant. Stoïci autem tui negant quemquam, nisi sapientem, divinum esse posse.

Chrysippus quidem divinationem definit his verbis, "Vim cognoscentem, et videntem, et explicantem signa, quæ a Diis hominibus portendantur:" officium autem esse ejus, prænoscere, Dii erga homines mente quâ sint, quidque significent, quemadmodumque ea procurentur atque expientur. Idemque som-

niorum conjectionem definit hoc modo, "Esse vim cernentem, et explanantem, quæ a Diis hominibus significentur in somnis." Quid ergo? ad hæc mediocri opus est prudentiâ, an et ingenio præstanti, et eruditione perfectâ? Talem autem cognovimus neminem.

LXIV. Vide igitur, ne, etiam si divinationem tibi esse concessero, quod nunquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista mens est Deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quæ ipsi per nos intelligamus, neque ea, quorum interpretes habere possimus? Similes enim sunt Dii, si ea nobis objiciunt, quorum nec scientiam neque explanatorem habeamus, tamquam si Pœni aut Hispani in senatu nostro loquerentur sine interprete.

Jam vero quo pertinent obscuritates et ænigmata somniorum? Intelligi enim a nobis Dii velle debebant, ea, quæ nostrâ causâ nos monerent. Quid? poëta nemo, nemo physicus, obscurus? ille vero nimis etiam obscurus Euphorion: at non Homerus. Uter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus, minime Democritus: num igitur conferendi? Meâ causâ me mones, quod non intelligam? Quid me igitur mones? ut si quis medicus ægroto imperet, ut sumat

"Terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam,"

potius quam, hominum more, cochleam dicere. Nam Pacuvianus Amphio,

"Quadrupes tardigrada, agrestis, humilis, aspera,
Capite brevi, cervice anguinâ, adspectu truci,
Eviscerata, inanima, cum animali sono,"

cum dixisset obscurius, tum Attici respondent: "non intelligimus, nisi aperte dixeris." At ille, uno verbo, "Testudo." Non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere?

LXV. Defert ad conjectorem quidam, somniâsse se, ovum pendere ex fasciâ lecti sui cubicularis. Est hoc in Chrysippi libro somnium. Respondit conjector, thesaurum defossum esse sub lecto. Fodit: invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento. Misit conjectori, quantulum visum est, de argento. Tum ille, "Nihilne," inquit, "de vitello?" id enim ei ex ovo videbatur aurum declarâsse; reliquum, argentum. Nemone igitur unquam alius ovum somniavit? Cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? Quam multi inopes, digni præsidio Deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur! Quam autem ob causam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nasceretur thesauri similitudo potius, quam aperte thesaurum quærere juberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare? Ergo obscura somnia minime consentanea sunt majestati Deorum.

LXVI. Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo interfecto a caupone Megaris; quale de Simonide, qui ab eo, quem humârat, vetitus est navigare; quale etiam de Alexandro, quod a te præteritum esse miror; qui, cum Ptolemæus, familiaris ejus, in prœlio telo venenato ictus esset, eoque vulnere summo cum dolore moreretur; Alexander, assidens, somno est consopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre, et simul dicere, quo illa loci nasceretur (neque is longe aberat ab eo loco), ejus autem esse vim tantam, ut Ptolemæum facile sanaret. Cum Alexander experrectus narrâsset amicis somnium, emisisse, qui illam radiculam quærerent: quâ inventâ, et Ptolemæus sanatus dicitur, et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati.

Multa etiam sunt a te ex historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Pœni Hamilcaris, Hannibalis, P. Decii; pervulgatum jam illud de præsule; Gracchi etiam, et recens

Cæciliæ, Balearici filiæ, somnium. Sed hæc externa, ob eamque causam ignota nobis sunt: nonnulla etiam ficta fortasse: quis enim auctor istorum? De nostris somniis quid habemus dicere? tu de merso me, et equo ad ripam? ego de Mario cum fascibus laureatis me in suum deduci jubente monimentum?

LXVII. Omnium somniorum, Quinte, una ratio est: quæ, (per Deos immortales!) videamus, ne nostrâ superstitione et depravatione superetur. Quem enim tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, ejus, et imaginem, ut Democrito videtur. Unde profectam imaginem? a corporibus enim solidis, et a certis figuris, vult fluere imagines. Quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. Plena sunt imaginum omnia. Ista igitur me imago Marii in campum Atinatem persequebatur: nulla enim species cogitari potest, nisi pulsu imaginum. Quid ergo? istæ imagines ita nobis dicto audientes sunt, ut, simul atque velimus, accurrant? Etiamne earum rerum, quæ nullæ sunt? Quæ est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam non sibi ipse animus possit effingere? ut, quæ nunquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, hominum figuras. Num igitur, cum aut muros Babylonis aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quæ volumus, nota nobis esse possunt: nihil est enim, de quo cogitare nequeamus. Nullæ ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus; nec omnino fluunt illæ: nec cognovi quemquam, qui majore auctoritate nihil diceret. Animorum est ea vis, eaque natura, ut vigeant vigilantes, nullo adventicio pulsu, sed suo motu, incredibili quâdam celeritate. Hi, cum sustinentur membris et corpore et sensibus, omnia certiora cernunt, cogitant, sentiunt. Cum autem hæc subtracta sunt, desertusque est animus languore corporis, tum agitatur ipse per sese. Itaque in eo et formæ versantur, et

actiones; et multa audiri, multa dici, videntur. Hæc scilicet, in imbecillo remissoque animo, multa omnibus modis confusa et variata versantur; maximeque reliquiæ earum rerum moventur in animis, et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus, aut egimus: ut mihi, temporibus illis, multum in animo Marius versabatur, recordanti, quam ille gravem suum casum magno animo, quam constanti, tulisset. Hanc credo causam de illo somniandi fuisse.

LXVIII. Tibi autem, de me cum sollicitudine cogitanti, subito sum visus emersus e flumine. Inerant enim in utriusque nostrûm animis vigilantium cogitationum vestigia. At quædam adjuncta sunt; ut mihi de monimento Marii; tibi, quod equus, in quo ego vehebar, mecum unâ demersus, rursus apparuit. An tu censes ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu nonnunquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est. Potest omnino hoc esse falsum, potest verum: sed, utrum sit, non est mirabile. Non enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus audire: et quidem, quo majus sit, cum radicem ore teneret, locutus est. Sed nihil est magnum somnianti. Quæro autem, cur Alexandro tam illustre somnium, tam certum, nec huic eidem alias, nec multa cæteris. Mihi quidem, præter hoc Marianum, nihil sane, quod meminerim. Frustra igitur consumtæ tot noctes tam longâ in ætate. Nunc quidem, propter intermissionem forensis operæ, et lucubrationes detraxi, et meridiationes addidi, quibus uti antea non solebam: nec, tam multum dormiens, ullo somnio sum admonitus, tantis præsertim de rebus: nec mihi magis unquam videor, quam cum aut in foro magistratus, aut in curiâ senatum video, somniare.

LXIX. Etenim (ex divisione hoc secundum est) quæ est continuatio conjunctioque naturæ (quam, ut dixi, vocant Συμπαθειαν) ejusmodi, ut thesaurus ex ovo intelligi debeat? nam medici ex quibusdam re-

bus et advenientes et crescentes morbos intelligunt: nonnullas etiam valetudinis significationes, ut hoc ipsum, pleni enectine simus, ex quodam genere somniorum intelligi posse dicunt. Thesaurus vero, et hæreditas, et honos, et victoria, et multa generis ejusdem, quâ cum somniis naturali cognatione junguntur? Dicitur quidam, cum in somnis complexu Venereo jungeretur, calculos ejecisse. Video sympathiam: visum est enim tale objectum dormienti, ut id, quod evenit, naturæ vis, non opinio erroris, effecerit. Quæ igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a quâ vetaretur navigare? aut quid naturæ copulatum habuit Alcibiadis, quod scribitur, somnium? qui, paulo ante interitum, visus est in somnis amicæ esse amictus amiculo. Is cum esset projectus inhumatus, ab omnibusque desertus jaceret, amica corpus ejus texit suo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris, et causas naturales habebat? an, et ut videretur et ut eveniret, casus effecit?

LXX. Quid? ipsorum interpretum conjecturæ, nonne magis ingenia declarant eorum, quam vim consensumque naturæ? Cursor, ad Olympia proficisci cogitans, visus est in somnis curru quadrigarum vehi. Mane ad conjectorem. At ille, "Vinces," inquit: "id enim celeritas significat, et vis equorum." Post idem ad Antiphontem. Is autem, "Vincare," inquit, "necesse est. An non intelligis, quatuor ante te cucurrisse?" Ecce alius cursor: (atque horum somniorum, et talium, plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri.) Sed ad cursorem redeo: ad interpretem detulit, aquilam se in somnis visum esse factum. At ille, "Vicisti: istâ enim avi volat nulla vehementius." Huic quidem Antipho, "Baro," inquit, "te victum esse non vides? ista enim avis, insectans alias aves et agitans, semper ipsa postrema est."

Parere quædam matrona cupiens, dubitans essetne prægnans, visa est in quiete obsignatam habere na-

turam. Retulit. Negavit, eam, quoniam obsignata fuisset, concipere potuisse. At alter, prægnantem esse dixit: nam inane obsignari nihil solere. Quæ est ista ars conjectoris, eludentis ingenio? An ea, quæ dixi, et innumerabilia, quæ collecta habent Stoïci, quidquam significant, nisi acumen hominum, ex similitudine aliquâ, conjecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici signa quædam habent ex venis et ex spiritu ægroti; multisque ex aliis futura præsentiunt. Gubernatores, cum exsultantes loligines viderint, aut delphinos se in portum conjicientes, tempestatem significari putant. Hæc ratione explicari, et ad naturam facile revocari, possunt; ea vero, quæ paulo ante dixi, nullo modo.

LXXI. At enim observatio diuturna, (hæc enim pars una restat) notandis rebus, fecit artem. An tandem somnia observari possunt? quonam modo? sunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam præpostere, tam incondite, tam monstrose cogitari potest, quod non possimus somniare. Quo modo igitur hæc infinita et semper nova aut memoriâ complecti, aut observando notare, possumus? Astrologi motus errantium stellarum notaverunt: inventus est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur. Cedo tandem, qui sit ordo, aut quæ concursatio, somniorum? Quo modo autem distingui possunt vera somnia a falsis, cum eadem et aliis aliter evadant, et iisdem non semper eodem modo? ut mihi mirum videatur, cum mendaci homini, ne verum quidem dicenti, credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogant, quam ex uno innumerabilia confirmant.

Si igitur neque Deus est effector somniorum, neque naturæ societas ulla cum somniis, neque observatione inveniri potuit scientia; effectum est, ut nihil prorsus somniis tribuendum sit; præsertim cum illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent; ii, qui interpretantur, conjecturam adhibeant, non naturam;

casus autem, innumerabilibus pæne sæculis, in omnibus plura mirabilia, quam in somniorum visis effecerit; neque conjecturâ, quæ in varias partes duci potest, nonnunquam etiam in contrarias, quidquam sit incertius.

LXXII. Explodatur hæc quoque somniorum divinatio pariter cum cæteris. Nam (ut vere loquamur) superstitio, fusa per gentes, oppressit omnium fere animos, atque hominum imbecillitatem occupavit: quod et in iis libris dictum est, qui sunt "de Naturâ Deorum;" et hac disputatione id maxime egimus. Multum enim et nobismet ipsis et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulissemus. Nec vero, (id enim diligenter intelligi volo) superstitione tollendâ, religio tollitur. Nam et majorum instituta tueri sacris cærimoniisque retinendis sapientis est; et esse præstantem aliquam æternamque naturam, et eam suspiciendam admirandamque hominum generi, pulchritudo mundi, ordoque rerum cœlestium, cogit confiteri. Quamobrem, ut religio propaganda etiam est, quæ est juncta cum cognitione naturæ; sic superstitionis stirpes omnes ejiciendæ. Instat enim, et urget; et, quo te cumque verteris, persequitur; sive tu vatem, sive tu omen, audieris; sive immolâris, sive avem adspexeris; si Chaldæum, si haruspicem, videris; si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de cœlo; si ostenti simile natum factumve quidpiam; quorum necesse est plerumque aliquid eveniat; ut nunquam liceat quietâ mente consistere.

Perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum esse somnus. At ex eo ipso plurimæ curæ metusque nascuntur; qui quidem ipsi per se minus valerent, et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi suscepissent, nec ii quidem contemtissimi, sed in primis acuti, et consequentia et repugnantia videntes; qui prope jam absoluti et perfecti putantur. Quorum licentiæ nisi Carneades resti-

tisset, haud scio, an soli jam philosophi judicarentur: cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est; non quod eos maxime contemnamus; sed quod videntur acutissime sententias suas, prudentissimeque, defendere. Cum autem proprium sit Academiæ, judicium suum nullum interponere; ea probare, quæ simillima veri videantur; conferre causas, et, quid in quamque sententiam dici possit, expromere; nullâ adhibitâ suâ auctoritate, judicium audientium relinquere integrum ac liberum; tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam; eâque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam sæpissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse jucundius. Quæ cum essent dicta, surreximus.

M. TULLII CICERONIS,

DE

FATO,

LIBER.

Deest principium.

I. Quia pertinet ad mores, (quod Ηθος illi vocant) nos eam partem philosophiæ, "*de Moribus*," appellare solemus: sed decet augentem linguam Latinam, nominare *Moralem*: explicandaque vis est, ratioque enuntiationum, quæ Græci Αξιωματα vocant: quæ de re futurâ cum aliquid dicunt, deque eo, quod possit fieri, aut non possit, quam vim habeant, obscura quæstio est; quam περι δυνατων philosophi appellant: totaque est logicæ, quam rationem disserendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui sunt "de Naturâ Deorum," itemque in iis quos "de Divinatione" edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione de Fato, casus quidam, ne facerem, impedivit. Nam, cum essem in Puteolano, Hirtiusque noster, consul designatus, iisdem in locis, vir nobis amicissimus, et iis studiis, in quibus nos a pueritiâ viximus, deditus; multum unâ eramus; maxime nos

quidem exquirentes ea consilia, quæ ad pacem et ad concordiam civium pertinerent. Cum enim omnes, post interitum Cæsaris, novarum perturbationum causæ quæri viderentur, hisque esse occurrendum putaremus; omnis fere nostra in iis deliberationibus consumebatur oratio; idque et sæpe alias, et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die, cum ille ad me venisset, primo illa, quæ erant quotidiana et quasi legitima nobis, de pace et de otio.

II. Quibus actis, Quid ergo? inquit ille: quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire, vel dicere: nec enim (quod recte existimas) oratoria illa studia deserui; quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissimum acceperam: nec ea, quæ nunc tracto, minuunt, sed augent potius, illam facultatem. Nam, cum hoc genere philosophiæ quod nos sequimur, magnam habet orator societatem. Subtilitatem enim ab Academiâ mutuatur, et ei vicissim reddit ubertatem orationis, et ornamenta dicendi. Quamobrem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua.

Tum Hirtius, Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile: nihil enim unquam abnuit meo studio voluntas tua. Sed, quoniam rhetorica mihi vestra sat nota, teque in iis et audivimus sæpe et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tusculanæ disputationes; ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non est molestum, volo.

An mihi, inquam, potest quidquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? Sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo hæc studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quæ scripsisti: proinde ordire.

Multa hîc desunt.

III. * * * Consideramus hîc * * * quorum in aliis, ut in Antipatro poëtâ, ut in brumali die natis, ut in simul ægrotantibus fratribus, ut in urinâ, ut in unguibus, ut in reliquis ejusmodi, naturæ contagio valet (quam ego non tollo); vis est nulla fatalis. In aliis autem fortuita quædam esse possunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphitâ. Quædam etiam Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci videtur. Sunt, inquam, quidem absurda. Quid enim? si Daphitæ fatum fuit de equo cadere, atque ita perire; ex hocne equo, qui, cum equus non esset, nomen habebat alienum? aut Philippus hasce in capulo quadrigulas vitare monebatur? quasi vero capulo sit occisus. Quid autem magnum, et naufragum illum sine nomine in rivo esse lapsum? quamquam huic quidem hic scribit prædictum, in aquâ esse pereundum. Ne, hercule, Icadii quidem prædonis video fatum ullum: nihil enim scribit ei prædictum. Quid mirum igitur, ex speluncâ saxum in crura ejus incidisse? Puto enim, etiam si Icadius tum in speluncâ non fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse. Nam aut nihil est omnino fortuitum, aut hoc ipsum potuit evenire fortunâ. Quæro igitur, (atque hoc late patebit) si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset, et forte, temere, casu, aut pleraque fierent, aut omnia; num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent? Quid ergo attinet inculcare fatum, cum, sine fato, ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

IV. Sed Posidonium (sicut æquum est) cum bonâ gratiâ dimittamus: ad Chrysippi laqueos revertamur. Cui primum quidem de ipsâ rerum contagione respondeamus: reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit, videmus: alios esse salubres, alios pestilentes; in aliis esse pituitosos, et quasi redundantes, in aliis exsiccatos atque aridos:

multaque sunt alia, quæ inter locum et locum plurimum differunt. Athenis tenue cœlum, ex quo acutiores etiam putantur Attici: crassum Thebis; itaque pingues Thebani, et valentes. Tamen neque illud tenue cœlum efficiet, ut aut Zenonem quis, aut Arcesilam, aut Theophrastum audiat; neque crassum, ut Nemeâ potius, quam Isthmo, victoriam petat.

Disjunge longius. Quid enim loci natura afferre potest, ut in porticu Pompeii potius quam in Campo ambulemus? tecum, quam cum alio? Idibus potius, quam Calendis? Ut igitur ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil; sic affectio astrorum valeat, si vis, ad quasdam res; ad omnes certe non valebit. At enim, quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara, delectent; alii libidinosi, alii iracundi, aut crudeles, aut superbi sint; alii talibus vitiis abhorreant; quoniam igitur, inquit, tantum natura a naturâ distat, quid mirum est, has dissimilitudines ex differentibus causis esse factas?

V. Hæc disserens, quâ de re agatur, et in quo causa consistat, non videt. Non enim, si alii ad alia propensiores sint propter causas naturales et antecedentes, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque appetitionum sunt causæ naturales et antecedentes. Nam nihil esset in nostrâ potestate, si res ita se haberet. Nunc vero fatemur, acuti hebetesne, valentes imbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem aut ambulemus, voluntatis esse; is non videt, quæ quamque rem res consequatur. Ut enim et ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus causis, itemque valentes et imbecilli; non sequitur tamen, ut etiam sedere, et ambulare, et rem agere aliquam, principalibus causis definitum et constitutum sit.

Stilponem, Megareum philosophum, acutum sane hominem, et probatum temporibus illis, accepimus.

Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum et mulierosum fuisse: neque hoc scribunt vituperantes, sed potius ad laudem. Vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et compressam esse doctrinâ, ut nemo unquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socratem, nonne legimus, quemadmodum notârit Zopyrus, physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte, pernoscere? Stupidum esse Socratem dixit, et bardum, quod jugula concava non haberet: obstructas eas partes et obturatas esse dicebat; addidit etiam, mulierosum: in quo Alcibiades cachinnum dicitur sustulisse. Sed hæc ex naturalibus causis vitia nasci possunt: exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplinâ: quæ tolluntur omnia, si vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur.

VI. Etenim, si est divinatio, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? Percepta appello, quæ dicuntur Græce Θεωρήματα. Non enim credo, nullo percepto aut cæteros artifices versari in suo munere, aut eos, qui divinatione utantur, futura prædicere. Sunt igitur astrologorum percepta hujusmodi. Si quis, verbi causâ, oriente Caniculâ natus est, is in mari non morietur. Vigila, Chrysippe, ne tuam causam, in quâ tibi cum Diodoro, valente dialectico, magna luctatio est, deseras. Si enim verum est, quod ita connectitur, Si quis oriente Caniculâ natus est, in mari non morietur: illud quoque verum est, Si Fabius oriente Caniculâ natus est, Fabius in mari non morietur. Pugnant ergo hæc inter se, Fabium oriente Caniculâ natum esse, et in mari Fabium moriturum: et, quoniam certum in Fabio ponitur, ortum esse eum Caniculâ oriente; hæc quoque pugnant, et esse Fabium, et in mari moriturum. Ergo hæc quoque conjunctio est ex repugnantibus, "et

est Fabius, et in mari Fabius morietur;" quod, ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud, "Morietur in mari Fabius," ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne igitur, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non potest.

VII. At hoc, Chrysippe, minime vis: maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est. Ille enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum, aut futurum sit verum: et, quidquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse; et, quidquid non sit futurum, id negat fieri posse. Tu, et quæ non sint futura, posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam si id nunquam futurum sit: neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millesimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista comprobabis divina prædicta; et quæ falsa in futuris dicentur, in his habemus, ut ea fieri non possint; ut, si dicatur, Africanum Carthagine potiturum: et si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, dicas esse necessarium: quæ est tota Diodori vobis inimica sententia. Etenim si illud vere connectitur, "Si oriente Caniculâ natus es, in mari non morieris;" primumque quod in connexo, "Natus es oriente Caniculâ," necessarium est; (omnia enim vera in præteritis, necessaria sunt, ut Chrysippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt immutabilia, nec in falsum e vero præterita possunt converti) si igitur, quod primum in connexo est, necessarium est; fit etiam, quod sequitur, necessarium. Quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus. Sed tamen, si naturalis est causa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest.

VIII. Hoc loco Chrysippus æstuans falli sperat Chaldæos, cæterosque divinos, neque eos usuros esse conjunctionibus, ut ita sua percepta pronuntient, "Si quis natus est oriente Caniculâ, is in mari non morietur;" sed potius ita dicant, "Non et natus

est quis oriente Caniculâ, et is in mari morietur." O licentiam jocularem! ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldæos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quæro enim, si Chaldæi ita loquantur, ut negationes infinitarum conjunctionum potius, quam infinita connexa, ponant; cur idem medici, cur geometræ, cur reliqui, facere non possint? Medicus in primis, quod erit ei perspectum in arte, non ita proponet: "Si cui venæ sic moventur, is habet febrem;" sed potius illo modo, "Non ei venæ sic moventur, et febrem is non habet." Itemque geometres non ita dicet, "Si in sphærâ maximi sunt orbes, medii inter se dividuntur;" sed potius illo modo, "Non et sunt in sphærâ maximi orbes; et hi non medii inter se dividuntur." Quid est, quod non possit isto modo ex connexo transferri ad conjunctionum negationem? Et quidem aliis modis easdem res efferre possumus. Modo dixi, "Si in sphærâ maximi sunt orbes, medii inter se dividuntur:" possum dicere, "Si in sphærâ maximi orbes erunt;" possum dicere, "Quia in sphærâ maximi orbes erunt." Multa genera sunt enuntiandi, nec ullum distortius, quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldæos contentos Stoïcorum causâ fore. Illorum tamen nemo ita loquitur: majus est enim has contortiones orationis, quam signorum ortus obitusque, perdiscere.

IX. Sed ad illam Diodori contentionem, quam περι δυνατων appellant, revertamur; in quâ, quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro, id solum fieri posse, quod aut verum sit, aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quæstionem, Nihil fieri, quod non necesse fuerit; et, Quidquid fieri possit, id aut esse jam, aut futurum esse: nec magis commutari ex veris in falsa ea posse, quæ futura sunt, quam ea, quæ facta sunt: sed in factis immutabilitatem apparere; in futuris quibusdam, quia non apparet, ne inesse quidem videri;

ut, in eo qui mortifero morbo urgeatur, verum sit, Hic morietur hoc morbo: at hoc idem si vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit, ut commutatio ex vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam, Morietur Scipio, talem vim habet, ut, quamquam de futuro dicitur, tamen id non possit converti in falsum: de homine enim dicitur, cui necesse est mori.

Sic si diceretur, Morietur noctu in cubiculo suo Scipio vi oppressus; vere diceretur: id enim fore diceretur, quod esset futurum: futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intelligi debet. Nec magis erat verum, Morietur Scipio, quam, Morietur illo modo; nec minus necesse mori Scipionem, quam illo modo mori: nec magis immutabile ex vero in falsum, Necatus est Scipio, quam Necabitur Scipio: nec, cum hæc ita sint, est causa, cur Epicurus fatum extimescat, et ab atomis petat præsidium, easque de viâ deducat, et uno tempore suscipiat res duas inenodabiles; unam, ut sine causâ fiat aliquid, ex quo exsistet, ut de nihilo quidpiam fiat, quod nec ipsi nec cuiquam physico placet; alteram, ut, cum duo individua per inanitatem ferantur, alterum e regione moveatur, alterum declinet. Licet enim Epicuro, concedenti, omne enuntiatum aut verum aut falsum esse, non vereri, ne omnia fato fieri sit necesse: non enim ex æternis causis, naturæ necessitate manantibus, verum est id, quod ita enuntiatur: Descendit in Academiam Carneades; nec tamen sine causis: sed interest inter causas fortuito antegressas, et inter causas cohibentes in se efficientiam naturalem. Ita et semper verum fuit, Morietur Epicurus, cum duo et septuaginta annos vixerit, Archonte Pytharato; neque tamen erant causæ fatales, cur ita accideret: sed, quod ita cecidisset, certe casurum, sicut cecidit, fuit. Nec ii, qui dicunt immutabilia esse quæ futura sint, nec posse verum fu-

turum converti in falsum, fati necessitatem confirmant, sed verborum vim interpretantur. At, qui introducunt causarum seriem sempiternam, ii mentem hominis, voluntate liberâ spoliatam, necessitate fati devinciunt.

X. Sed hæc hactenus. Alia videamus. Concludit enim Chrysippus hoc modo: Si est motus sine causâ, non omnis enuntiatio (quod Αξιωμα dialectici appellant) aut vera aut falsa erit. Causas enim efficientes quod non habebit, id nec verum nec falsum erit: omnis autem enuntiatio aut vera aut falsa est: motus ergo sine causâ nullus est. Quod si ita est, omnia, quæ fiunt, causis fiunt antegressis. Id si ita est, omnia fato fiunt. Efficitur igitur, fato fieri, quæcumque fiant.

Hîc primum si mihi libeat assentiri Epicuro, et negare omnem enuntiationem aut veram esse aut falsam; eam plagam potius accipiam, quam fato omnia fieri comprobem. Illa enim sententia aliquid habet disputationis; hæc vero non est tolerabilis. Itaque contendit omnes nervos Chrysippus, ut persuadeat, omne αξιωμα aut verum esse, aut falsum. Ut enim Epicurus veretur, ne, si hoc concesserit, concedendum sit, fato fieri, quæcumque fiant (si enim alterutrum ex æternitate verum sit, esse id etiam certum; et, si certum, etiam necessarium: ita et necessitatem et fatum confirmari putat); sic Chrysippus metuit, ne, si non obtinuerit, omne, quod enuntietur, aut verum esse aut falsum, non teneat, omnia fato fieri, et ex causis æternis rerum futurarum.

Sed Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, cum declinat atomus intervallo minimo. Id appellat Ελαχιστον. Quam declinationem sine causâ fieri, si minus verbis, re cogitur confiteri. Non enim atomus ab atomo pulsa declinat: nam quî potest pelli alia ab aliâ, si gravitate ferun-

tur ad perpendiculum corpora individua, rectis lineis, ut Epicuro placet? sequitur enim, ut, si alia ab aliâ nunquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam: ex quo efficitur, ut jam [si] sit atomus, eaque declinet, declinare sine causâ. Hanc rationem Epicurus induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessariâ, nihil liberum nobis esset, cum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Hinc Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturales motus avellere.

XI. Acutius Carneades, qui docebat, posse Epicureos suam causam, sine hac commenticiâ declinatione, defendere. Nam, cum doceret, esse posse quemdam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius, quam introducere declinationem, cujus præsertim causam reperire non possent: quo defenso, facile Chrysippo possent resistere. Cum enim concessissent, motum nullum esse sine causâ, non concederent, omnia, quæ fierent, fieri causis antecedentibus: voluntatis enim nostræ non esse causas externas et antecedentes. Communi igitur consuetudine sermonis abutimur, cum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle sine causâ. Ita enim dicimus, "sine causâ," ut dicamus, sine externâ et antecedenti causâ, non sine aliquâ. Ut, cum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut physici, quibus inane esse nihil placet: sed ita, ut, verbi causâ, sine aquâ, sine vino, sine oleo, vas esse dicamus: sic, cum sine causâ animum moveri dicimus, sine antecedente et externâ causâ moveri, non omnino sine causâ, dicimus. De ipsâ atomo dici potest, cum per inane moveatur gravitate et pondere, sine causâ moveri, quia nulla causa accedat extrinsecus.

Rursus autem, ne [omnes] a physicis irrideamur, si dicamus, quidquam fieri sine causâ, distinguendum est, et ita dicendum, ipsius individui hanc esse

naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse causam, cur ita feratur. Similiter, ad animorum motus voluntarios, non est requirenda externa causa. Motus enim voluntarius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostrâ potestate, nobisque pareat: nec id sine causâ: ejus enim rei causa ipsa natura est.

Quod cum ita sit, quid est, cur non omnis pronuntiatio aut vera aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri quæcumque fiant? Quia futura vera, inquit, non possunt esse ea, quæ causas, cur futura sint, non habent. Habeant igitur causas, necesse est, ea quæ vera sunt; ita, cum evenerint, fato evenerint.

XII. Confectum negotium, si quidem tibi concedendum est, aut fato omnia fieri; aut quidquam posse fieri sine causâ. An aliter hæc enuntiatio vera esse non potest, "Capiet Numantiam Scipio," nisi ex æternitate causa causam serens hoc erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset sexcentis sæculis ante dictum? Et, si tum non esset vera hæc enuntiatio, "Capiet Numantiam Scipio;" ne illâ quidem eversâ vera est hæc enuntiatio, "Cepit Numantiam Scipio." Potest igitur quidquam factum esse, quod non verum fuerit futurum esse? Nam, ut præterita ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia; sic futura, quorum consequenti tempore vera erit instantia, ea vera dicemus.

Nec, si omne enuntiatum aut verum aut falsum est, sequitur illico, esse causas immutabiles, easque æternas, quæ prohibeant quidquam secus cadere, atque casurum sit. Fortuitæ sunt causæ, quæ efficiant, ut vere dicantur, quæ ita dicentur, "Veniet Cato in senatum," non inclusæ in rerum naturâ, atque mundo. Et tamen tam est immutabile venturum, cum est verum, quam venisse; nec ob eam causam fatum, aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse, si hæc enuntiatio, "Ve-

niet in Tusculanum Hortensius," vera non est, sequitur, ut falsa sit: quorum isti neutrum volunt; quod fieri non potest.

Nec nos impediet illa ignava ratio, quæ dicitur (appellatur enim quidam a philosophis αργος λογος), cui si pareamus, nihil omnino agamus in vitâ. Sic enim interrogant: "Si fatum tibi est, ex hoc morbo convalescere; sive medicum adhibueris, sive non, convalesces." Item, "Si fatum tibi est, ex hoc morbo non convalescere; sive tu medicum adhibueris, sive non, non convalesces:" et alterutrum fatum est: medicum ergo adhibere nihil attinet."

XIII. Recte genus hoc interrogationis ignavum atque iners nominatum est, quod eâdem ratione omnis e vitâ tolletur actio. Licet etiam immutare, ut fati nomen ne adjungas, et eamdem tamen teneas sententiam, hoc modo: "Si ex æternitate verum hoc fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non, convalesces." Itemque, "Si ex æternitate hoc falsum fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, non convalesces:" deinde cætera.

Hæc ratio a Chrysippo reprehenditur. Quædam enim sunt, inquit, in rebus simplicia, quædam copulata. Simplex est, "Morietur eo die Socrates." Huic, sive quid fecerit, sive non fecerit, finitus est moriendi dies. At si ita fatum sit, "Nascetur Œdipus Laio;" non poterit dici, "Sive fuerit Laius cum muliere, sive non fuerit;" copulata enim res est, et *confatalis* (sic enim appellat); quia ita fatum sit, et concubiturum cum uxore Laium, et ex eâ Œdipum procreaturum. Ut si esset dictum, "Luctabitur Olympiis Milo;" et referret aliquis, "Ergo, sive habuerit adversarium, sive non habuerit, luctabitur;" erraret: est enim copulatum, "Luctabitur," quia sine adversario nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captiones eodem modo refelluntur. "Sive tu adhibueris medicum, sive non adhibueris,

convalesces," captiosum: tam enim est fatale, medicum adhibere, quam convalescere, Hæc (ut dixi) confatalia ille appellat.

XIV. Carneades hoc totum genus non probabat; et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat. Itaque premebat alio modo, nec ullam adhibebat calumniam. Cujus erat hæc conclusio: "Si omnia antecedentibus causis fiunt, omnia naturali colligatione conserte contexteque fiunt: quod si ita est, omnia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in nostrâ potestate. Est autem aliquid in nostrâ potestate. At, si omnia fato fiunt, omnia causis antecedentibus fiunt. Non igitur fato fiunt, quæcumque fiunt."

Hæc arctius adstringi ratio non potest. Nam, siquis velit idem referre, atque ita dicere, "Si omne futurum ex æternitate verum est, ut ita certe eveniat, quemadmodum sit futurum, omnia necesse est colligatione naturali conserte contexteque fieri;" nihil dicat. Multum enim differt, utrum causa naturalis ex æternitate futura vera efficiat, an etiam sine æternitate naturali, futura quæ sint, ea vera esse possint intelligi. Itaque dicebat Carneades, ne Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quorum causas natura ita contineret, ut ea fieri necesse esset. Quid enim spectans Deus ipse diceret, Marcellum eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum? Erat quidem hoc verum ex æternitate; sed causas id efficientes non habebat. Ita, ne præterita quidem ea, quorum nulla signa, tamquam vestigia, exstarent, Apollini nota esse censebat; quo minus futura. Causis enim efficientibus quamque rem cognitis posse denique sciri, quid futurum esset. Ergo nec de Œdipode potuisse Apollinem prædicere, nullis in rerum naturâ causis præpositis, cur ab eo patrem interfici necesse esset: nec quidquam hujusmodi.

XV. Quocirca, si Stoïcis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est, hujusmodi oracula, cætera-

que, quæ ad divinationem pertinent, comprobare; iis autem, qui, quæ futura sunt, ea vera esse ex æternitate dicunt, non idem dicendum est; vide, ne non eadem sit illorum causa et Stoïcorum. Hi enim urgentur angustius; illorum ratio soluta ac libera est. Quod si concedatur, nihil posse evenire, nisi causâ antecedente; quid proficiatur, si ea causa non ex æternis causis apta dicatur? Causa autem ea est, quæ id efficit, cujus est causa; ut vulnus, mortis; cruditas, morbi; ignis, ardoris. Itaque non sic causa intelligi debet, ut, quod cuique antecedat, id ei causa sit, sed quod cuique efficienter antecedat: nec, quod in Campum descenderim, id fuisse causæ, cur pilâ luderem; nec Hecubam causam interitûs fuisse Trojanis, quod Alexandrum genuerit; nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytæmnestram. Hoc enim modo, viator quoque bene vestitus causa grassatori fuisse dicetur, cur ab eo spoliaretur. Ex hoc genere illud est Ennii,

"Utinam ne, in nemore Pelio, securibus
Cæsa, cecidisset abiegna ad terram trabes!"

Licuit vel altius, "Utinam ne in Pelio nata ulla unquam esset arbor!" etiam supra, "Utinam ne esset mons ullus Pelius!" similiterque superiora repetentem regredi infinite licet.

"Neve inde navis inchoandæ exordium
Cœpisset."

Quorsum hæc præterita? quia sequitur illud,

"Nam nunquam hera errans mea, domo efferret pedem,
Medea, animo ægro, amore sævo saucia;"

non, ut eæ res causam afferrent amoris.

XVI. Interesse autem aiunt, utrum ejusmodi quid sit, sine quo aliquid effici non possit, an ejusmodi, quo aliquid effici necesse sit. Nulla igitur earum est

causa; quoniam nulla eam rem suâ vi efficit, cujus dicitur causa; nec id, sine quo quidpiam non fit, causa est; sed id, quod, cum accesit, id, cujus causa est, efficit necessario. Nondum enim ulcerato serpentis morsu Philoctetâ, quæ causa in rerum naturâ continebatur, fore, ut is in insulâ Lemno linqueretur? Post autem causa fuit propior, et cum exitu junctior. Ratio igitur eventûs aperit causam. Sed ex æternitate vera fuit hæc enuntiatio: "Relinquetur in insulâ Philoctetes:" nec hoc ex vero in falsum poterat converti. Necesse est enim, in rebus contrariis duabus, (contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat) ex his igitur necesse est, invito Epicuro, alterum verum esse, alterum falsum: ut, "Sauciabitur Philoctetes," omnibus ante sæculis verum fuit: "Non sauciabitur," falsum. Nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi, qui tales enuntiationes nec veras nec falsas esse dicunt: aut, cum id pudet, illud tamen dicunt, quod est impudentius, veras esse ex contrariis disjunctiones; sed, quæ in his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum.

O admirabilem licentiam, et miserabilem inscientiam disserendi! Si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est. Quod autem verum non est, quî potest non falsum esse? aut, quod falsum non est, quî potest non verum esse? Tenebitur id, quod a Chrysippo defenditur, Omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse. Ratio ipsa coget, et ex æternitate quædam vera esse, et ea non esse nexa causis æternis, et a fati necessitate esse libera.

XVII. Ac mihi quidem videtur (cum duæ sententiæ fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret, in quâ sententiâ Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit; altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum mo-

tus voluntarii) Chrysippus, tamquam arbiter honorarius, medium ferire voluisse: sed applicat se ad eos potius, qui necessitate motûs animos liberatos volunt. Dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus.

Atque hoc, si placet, quale sit, videamus, in assensionibus, quas primâ oratione tractavi. Eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. Qui autem ab his dissentiebant, fato assensiones liberabant; negabantque, fato assensionibus adhibito, necessitatem ab his posse removeri: iique ita disserebant. "Si omnia fato fiunt, omnia fiunt causâ antecedente: et, si appetitus, illa etiam, quæ appetitum sequuntur. Ergo etiam assensiones. At, si causa appetitûs non est sita in nobis, ne ipse quidem appetitus est in nostrâ potestate. Quod si ita est, ne illa quidem, quæ appetitu efficiuntur, sunt sita in nobis. Non sunt igitur neque assensiones neque actiones in nostrâ potestate. Ex quo efficitur, ut nec laudationes justæ sint, nec vituperationes, nec honores, nec supplicia." Quod cum vitiosum sit, probabiliter concludi putant, non omnia fato fieri, quæcumque fiant.

XVIII. Chrysippus autem, cum et necessitatem improbaret, et nihil vellet sine præpositis causis evenire, causarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat, et retineat fatum. "Causarum enim," inquit, "aliæ sunt perfectæ et principales, aliæ adjuvantes et proximæ. Quamobrem, cum dicimus, omnia fato fieri causis antecedentibus, non hoc intelligi volumus, causis perfectis et principalibus, sed causis adjuvantibus, antecedentibus et proximis." Itaque illi rationi, quam paulo ante conclusi, sic occurrit: "Si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia causis fiant antepositis; verum non principalibus et perfectis, sed adjuvantibus et proximis: quæ si ipsæ non sint in nostrâ potestate, non sequitur, ut ne appetitus quidem sit in nostrâ potestate." At hoc seque-

retur, si omnia perfectis et principalibus causis fieri diceremus, ut, cum hæ causæ non essent in nostrâ potestate, ne ille quidem esset in nostrâ potestate.

Quamobrem, qui ita fatum introducunt, ut necessitatem adjungant, in eos valebit illa conclusio. Qui autem causas antecedentes non dicunt perfectas neque principales, in eos nihil valebit. Quod enim dicantur assensiones fieri causis antepositis, id quale sit, facile a se explicari putant. Nam, quamquam assensio non possit fieri, nisi commota viso; tamen cum id visum proximam causam habeat, non principalem, hanc habet rationem, (ut Chrysippus vult) quam dudum diximus, non, ut illa quidem fieri possit nullâ vi extrinsecus excitata, (necesse est enim, assensionem viso commoveri); sed revertitur ad cylindrum, et ad turbinem suum, quæ moveri incipere, nisi pulsa, non possunt. Id autem cum accidit, suâpte naturâ, quod superest, et cylindrum volvi, et versari [turbinem putat.

XIX. Ut igitur, inquit, qui protrusit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit; sic visum objectum imprimet illud quidem, et quasi signabit in animo suam speciem; sed assensio nostrâ erit in potestate: eaque, quemadmodum in cylindro dictum est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suâpte vi et naturâ movebitur. Quod si aliqua res efficeretur sine causâ antecedente, falsum esset, omnia fato fieri: sin omnibus, quæcumque fiunt, verisimile est causam antecedere; quid afferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intelligatur, quæ sit causarum distinctio ac dissimilitudo.

Hæc cum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui negant assensiones fato fieri, fateantur tamen, eas non sine viso antecedente fieri; alia ratio est. Sed si concedunt, anteire visa, nec tamen fato fieri assensiones, quod proxima illa et continens causa non moveat assensionem; vide, ne idem dicant. Neque

enim Chrysippus (concedens assensionis proximam et continentem causam esse in viso positam, neque eam causam ad assentiendum necessariam esse) concedet, ut, si omnia fato fiant, omnia fiant causis antecedentibus et necessariis. Itemque illi, qui ab hoc dissentiunt, confitentes non fieri assensiones sine præcursione visorum, dicent, si omnia fato fierent ejusmodi, ut nihil fieret, nisi prægressione causæ, confitendum esse, fato fieri omnia. Ex quo facile intellectu est, (quoniam utrique, patefactâ atque explicatâ sententiâ suâ, ad eumdem exitum veniant) verbis eos, non re, dissidere. Omninoque cum hæc sit distinctio, ut quibusdam in rebus vere dici possit, cum hæ causæ antegressæ sint, non esse in nostrâ potestate, quin illa eveniant, quorum causæ fuerint; quibusdam autem in rebus, causis antegressis, in nostrâ tamen esse potestate, ut aliud aliter eveniat; hanc distinctionem utrique approbant: sed alteri censent, quibus in rebus cum causæ antecesserint, ita, ut non sit in nostrâ potestate, ut aliter illa eveniant, illas fato fieri; quæ autem in nostrâ potestate sint, ab his fatum abesse * * *

XX. Hoc modo hanc causam disceptari oportet, non ab atomis errantibus, et de viâ declinantibus, præsidium petere. Declinat, inquit, atomus. Primum, cur? aliam enim quamdam vim motûs habebunt a Democrito impulsionis, quam plagam ille appellat; a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quæ ergo nova causa in naturâ est, quæ declinet atomum? aut num sortiuntur inter se, quæ declinet, quæ non? aut cur minimo declinent intervallo, majore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus, aut tribus? Optare hoc quidem est, non disputare. Nam neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri et declinare dicis; neque in illo inani, per quod feratur atomus, quidquam fuisse causæ, cur ea non e regione ferretur: nec in ipsâ atomo mutationis aliquid factum est, quam-

obrem naturalem sui ponderis motum non teneret. Ita, cum attulisset nullam causam, quæ istam declinationem efficeret; tamen aliquid sibi dicere videtur, cum id dicat, quod omnium mentes adspernentur ac respuant. Nec vero quisquam magis confirmare mihi videtur, non modo fatum, verum etiam necessitatem et vim omnium rerum, sustulisseque motus animi voluntarios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commenticias declinationes confugisset. Nam, ut essent atomi, (quas quidem esse, mihi probari nullo modo potest) tamen declinationes istæ nunquam explicarentur. Nam, si atomis, ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturæ, quod omne pondus, nullâ re impediente, moveatur et feratur necesse est; illud quoque necesse est, declinare quibusdam atomis, vel, si volunt, omnibus naturaliter * * *

Multa desunt.

M. TULLII CICERONIS,

DE

LEGIBUS,

LIBER PRIMUS.

T. Pomponius Atticus—M. T. Cicero—Q. Frater.

I. *Atticus.* Lucus quidem ille, et hæc Arpinatium quercus agnoscitur, sæpe a me lectus in "Mario." Si manet illa quercus, hæc est profecto: etenim est sane vetus. *Quintus.* Manet vero, Attice noster; et semper manebit: sata est enim ingenio. Nullius autem agricolæ cultu stirps tam diuturna, quam poëtæ versu, seminari potest. *Atticus.* Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poëtæ serunt? mihi enim videris, fratrem laudando, suffragari tibi. *Quintus.* Sit ita sane. Verum tamen, dum Latinæ loquentur literæ, quercus huic loco non deerit, quæ Mariana dicatur: eaque (ut ait Scævola de fratris mei "Mario")

"Canescet sæclis innumerabilibus."

Nisi forte Athenæ tuæ sempiternam in arce oleam tenere potuerunt; aut, quod Homericus Ulysses Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eamdem: multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam naturâ stare

potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex quâ olim evolavit

"Nuntia fulva Jovis, mirandâ visa figurâ,"

nunc sit hæc. Sed, cum eam tempestas vetustasve consumserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent.

Atticus. Non dubito id quidem: sed hoc jam non ex te, Quinte, quæro, verum ex ipso poëtâ, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *Marcus.* Respondebo tibi equidem, sed non ante quam mihi tu ipse responderis, Attice, certene, non longe a tuis ædibus inambulans, post excessum suum, Romulus Proculo Julio dixerit, se Deum esse, et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco jusserit; et Athenis, non longe item a tuâ illâ antiquâ domo, Orithyiam Aquilo sustulerit? sic enim est traditum. *Atticus.* Quorsum tandem, aut cur, ista quæris? *Marcus.* Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quæ isto modo memoriæ sint prodita. *Atticus.* Atqui multa quæruntur in Mario, fictane, an vera sint: et a nonnullis, quod et in recente memoriâ, et in Arpinati homine, [vel severitas] a te postulatur. *Marcus.* Et, mehercule, ego me cupio non mendacem putari: sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui, in isto periculo, non ut a poëtâ, sed ut a teste, veritatem exigant. Nec dubito, quin iidem, et cum Egeriâ collocutum Numam, et ab aquilâ Tarquinio apicem impositum, putent. *Quintus.* Intelligo, te, frater, alias in historiâ leges observandas putare, alias in poëmate. *Marcus.* Quippe cum in illâ ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque: quamquam et apud Herodotum, patrem historiæ, et apud Theopompum, sunt innumerabiles fabulæ.

II. *Atticus.* Teneo, quam optabam, occasionem; neque omittam. *Marcus.* Quam tandem, Tite?

Atticus. Postulatur a te jamdiu, vel flagitatur potius, historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis qui literis delectantur, sed etiam patriæ, debere hoc munus; ut ea, quæ salva per te est, per te eumdem sit ornata. Abest enim historia literis nostris, ut et ipse intelligo, et ex te persæpe audio. Potes autem tu profecto satisfacere in eâ, quippe cum sit opus (ut tibi quidem videri solet) unum hoc oratorium maxime. Quamobrem aggredere, quæsumus; et sume ad hanc rem tempus, quæ est a nostris hominibus adhuc aut ignorata aut relicta. Nam, post annales pontificum maximorum (quibus nihil potest esse jucundius), si aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias; quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem ætati conjunctus Antipater paulo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæstrâ: sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successêre huic Gellii, Clodius, Asellio; nihil ad Cœlium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. Nam quid Macrum numerem? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illâ eruditâ Græcorum copiâ, sed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus et ineptus, ad summam impudentiam. Sisenna, ejus amicus, omnes adhuc nostros scriptores (nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus) facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro unquam est habitus; et in historiâ puerile quiddam consectatur; ut unum Clitarchum, neque præterea quemquam, de Græcis legisse videatur; eum tamen velle duntaxat imitari; quem si

assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus: hoc a te exspectatur; nisi quid Quinto videtur secus.

III. *Quintus.* Mihi vero nihil: et sæpe de isto collocuti sumus: sed est quædam inter nos parva dissensio. *Atticus.* Quæ tandem? *Quintus.* A quibus temporibus scribendi capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem: ipse autem æqualem ætatis suæ memoriam deposcit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. *Atticus.* Ego vero huic potius assentior. Sunt enim maximæ res in hac memoriâ atque ætate nostrâ: tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes illustrabit: incurret etiam in illummet memorabilem annum suum: quæ ab isto malo prædicari, quam (ut aiunt) de Remo et Romulo. *Marcus.* Intelligo equidem a me istum laborem jamdiu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum. Neque enim occupatâ operâ, neque impedito animo, res tanta suscipi potest. Utrumque opus est, et curâ vacare, et negotio. *Atticus.* Quid? ad cætera (quæ scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? *Marcus.* Subseciva quædam tempora incurrunt, quæ ego perire non patior; ut, siqui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quæ scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi præparato otio, nec exiguo tempore absolvi: et ego animi pendere soleo, cum, semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. *Atticus.* Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat, aut ejusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. *Marcus.* Ego vero ætatis potius vacationi confidebam, cum præsertim non recusarem, quominus, more patrio, sedens in solio, consulentibus responderem, senectutisque non inertis

grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret, et isti rei quam desideras, et multis uberioribus atque majoribus, operæ quantum vellem, dare.

IV. *Atticus.* Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat; tibíque semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutâsti, et aliud dicendi instituisti genus: ut, quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu [ceciderat,] ipsasque tardiores fecerat tibias; sic tu a contentionibus, quibus summís uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit: quod sustinere cum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari. *Quintus.* At, mehercule, ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad jus respondendum dedisses. Quamobrem, cum placebit, experiendum tibi censeo. *Marcus.* Id, siquidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. Sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam; atque ad illam causarum operam, ad quam ego nunquam, nisi paratus et meditatus, accedo, adjungatur hæc juris interpretatio, quæ non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine quâ ad nullam majorem unquam causam sum ausus accedere.

Atticus. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsecivis (ut ais) temporibus, et conscribis de jure civili subtilius quam cæteri? Nam, a primo tempore ætatis, juri studere te memini, cum ipse etiam ad Scævolam ventitarem: neque unquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres. *Marcus.* In longum sermonem me vocas, Attice; quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam: et, quoniam vacui sumus, dicam. *Quintus.* Ego vero libenter audierim: quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem?

Marcus. Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque

pergimus? ubi, cum satis erit ambulatum, requiescemus. Nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quærentibus. *Atticus.* Nos vero; et hac quidem adire, si placet, per ripam et umbram. Sed jam ordire explicare, quæso, de jure civili quid sentias. *Marcus.* Ego memini, summos fuisse in civitate nostrâ viros, qui id interpretari populo, et responsitare, soliti sint; sed eos, magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum jus civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum qui consuluntur, quamquam est populo necessarium? Nec vero eos, qui ei muneri præfuerunt, universi juris expertes fuisse existimo; sed hoc civile (quod vocant) eatenus exercuerunt, quoad populum præstare voluerunt. Id autem incognitum est, minusque in usu necessarium. Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum jure? aut ut stipulationum et judiciorum formulas componam? quæ et scripta sunt a multis diligenter, et sunt humiliora, quam illa, quæ a vobis exspectari puto.

V. *Atticus.* Atqui, si quæres, ego quid exspectem; quoniam scriptum est a te de optimo reipublicæ statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus: sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. *Marcus.* Visne igitur, ut ille Crete cum Cliniâ, et cum Lacedæmonio Megillo, æstivo (quemadmodum describit) die, in cupressetis Cnosiorum, et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerum publicarum, ac de optimis legibus disputat; sic nos, inter has procerissimas populos, in viridi opacâque ripâ inambulantes, tum autem residentes, quæramus iisdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? *Atticus.* Ego vero ista audire cupio. *Marcus.* Quid ait Quintus? *Quintus.* Nullâ de re magis. *Marcus.* Et recte quidem: nam sic habetote, nullo in genere

disputandi magis honeste patefieri, quid sit homini tributum naturâ; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cujus muneris colendi efficiendique causâ nati et in lucem editi simus; quæ sit conjunctio hominum, quæ naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons legum et juris inveniri potest. *Atticus.* Non ergo a prætoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intimâ philosophiâ, hauriendam juris disciplinam putas. *Marcus.* Non enim id quærimus hoc sermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in jure, aut quid de quâque consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est; quæ quondam a multis claris viris, nunc ab uno summâ auctoritate et scientiâ sustinetur: sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota causa universi juris est ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quemdam et angustum locum concludatur. Natura enim juris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda naturâ: considerandæ leges, quibus civitates regi debeant: tum hæc tractanda, quæ composita sunt et descripta, jura et jussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quæ vocantur jura civilia.

VI. *Quintus.* Alte vero, et, ut oportet, a capite, frater, repetis, quod quærimus: et qui aliter jus civile tradunt, non tam justitiæ quam litigandi tradunt vias. *Marcus.* Non est ita, Quinte: ac potius ignoratio juris litigiosa est, quam scientia. Sed hæc posterius. Nunc juris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, Lex est ratio summa, insita in naturâ, quæ jubet ea, quæ facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio cum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est.

Itaque arbitrantur, prudentiam esse legem, cujus ea vis sit, ut recte facere jubeat, vetet delinquere:

eamque rem illi Græco putant nomine, a suum cuique *tribuendo*, appellatam; ego, nostro, a *legendo*: nam, ut illi æquitatis, sic nos delectûs, vim in lege ponimus; et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet; a lege ducendum est juris exordium. Ea est enim naturæ vis; ea mens ratioque prudentis; ea juris atque injuriæ regula. Sed, quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quæ scripto sancit quod vult, aut jubendo aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero juris ab illâ summâ lege capiamus exordium, quæ sæculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta.

Quintus. Commodius vero, et ad rationem instituti sermonis sapientius. *Marcus.* Visne ergo, ipsius juris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint hæc referenda, quæ quærimus. *Quintus.* Ego vero ita faciendum esse censeo. *Atticus.* Me quoque adscribito fratris sententiæ. *Marcus.* Quoniam igitur ejus reipublicæ, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda; repetam stirpem juris a naturâ, quâ duce est nobis omnis disputatio explicanda. *Atticus.* Rectissime: et quidem, istâ duce, errari nullo pacto potest.

VII. *Marcus.* Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi sententiam) Deorum immortalium vi, naturâ, ratione, potestate, mente, numine, (sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo) naturam omnem regi? nam, si hoc non probas, ab eo nobis causa ordienda est potissimum. *Atticus.* Do sane, si postulas: etenim, propter hunc concentum avium strepitumque fluminum, non vereor, condiscipulorum nequis exaudiat. *Marcus.* Atqui ca-

vendum est. Solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci: nec vero ferent, si audierint, te primum caput libri optimi prodidisse, in quo scripsit, "Nihil curare Deum, nec sui, nec alieni."

Atticus. Perge, quæso: nam id, quod tibi concessi, quorsum pertineat, exspecto. *Marcus.* Non faciam longius: huc enim pertinet; animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus Hominem, præclarâ quâdam conditione generatum esse a supremo Deo. Solum est enim, ex tot animantium generibus atque naturis, particeps rationis et cogitationis, cum cætera sint omnia expertia. Quid est autem, non dicam in homine, sed in omni cœlo atque terrâ, ratione divinius? quæ, cum adolevit atque perfecta est, nominatur rite Sapientia.

Est igitur (quoniam nihil est ratione melius, eaque et in homine et in Deo) prima homini cum Deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio, communis est. Quæ cum sit lex, lege quoque consociati homines cum Diis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio juris est. Quibus autem hæc sunt inter eos communia, et civitatis ejusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent, multo etiam magis parent huic cœlesti descriptioni, mentique divinæ, et præpotenti Deo: ut jam universus hic mundus una civitas communis Deorum atque hominum existimanda: et quod, in civitatibus, ratione quâdam (de quâ dicetur idoneo loco) agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum naturâ tanto est magnificentius, tantoque præclarius, ut homines Deorum agnatione et gente teneantur.

VIII. Nam, cum de naturâ omni quæritur, disputari solet (et nimirum ita sunt, ut disputantur) perpetuis cursibus, conversionibus cœlestibus, exstitisse quamdam maturitatem serendi generis humani; quod, sparsum in terras atque satum, divino auctum

N 3

sit animorum munere. Cumque alia, quibus cohærent homines, e mortali genere sumserint, quæ fragilia essent et caduca; animum tamen esse ingeneratum a Deo; ex quo vere vel agnatio nobis cum cœlestibus, vel genus, vel stirps, appellari potest. Itaque, ex tot generibus, nullum est animal, præter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei: ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta neque tam fera, quæ non, etiam si ignoret, qualem habere Deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur, ac noscat. Jam vero virtus eadem in homine ac Deo est, neque ullo alio ingenio præterea. Est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum Deo similitudo. Quod cum ita sit, quæ tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque, ad hominum commoditates et usus, tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quæ gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata, videantur; nec solum ea, quæ frugibus atque baccis terræ fetu profunduntur, sed etiam pecudes: quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. Artes vero innumerabiles repertæ sunt, docente naturâ; quam imitata ratio, res ad vitam necessarias sollerter consecuta est.

IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites, attribuit, ac nuntios: et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quædam scientiæ: figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam, cum cæteras animantes abjecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad cœlique, quasi cognationis domiciliique pristini, conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in eâ penitus reconditos mores effingeret. Nam et oculi, nimis ar-

guti, quemadmodum animo affecti simus, loquuntur; et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, præter hominem, potest, indicat mores; cujus vim Græci nôrunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quæ conciliatrix est humanæ maxime societatis. Neque enim omnia sunt hujus disputationis ac temporis: et hunc locum satis (ut mihi videtur), in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc, quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus, perspicuum sit illud (ne omnia disserantur) ipsam per se naturam longius progredi; quæ, etiam nullo docente, profecta ab iis, quorum, ex primâ et inchoatâ intelligentiâ, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem, et perficit.

X. *Atticus.* Dii immortales! quam tu longe juris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quæ exspectabam a te de jure civili; sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim hæc majora, quæ aliorum causâ fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum hæc causâ præparantur. *Marcus.* Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur: sed omnium, quæ in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos, neque opinione, sed naturâ, constitutum esse jus. Id jam patebit, si hominum inter ipsos societatem conjunctionemque perspexeris. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmet ipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum [vanitas] non imbecillitatem animorum torqueret et flecteret, quocumque cœpisset; sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. Itaque, quæcumque est hominis definitio, una in omnes valet.

Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudi-

nem esse in genere: quæ si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, quâ unâ præstamus belluis, per quam conjecturâ valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis, doctrinâ differens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur; et ea, quæ movent sensus, itidem movent omnium: quæque in animis imprimuntur (de quibus ante dixi) inchoatæ intelligentiæ, similiter in omnibus imprimuntur: interpresque est mentis oratio, verbis discrepans, sententiis congruens. Nec est quisquam gentis ullius, qui, ducem naturam nactus, ad virtutem pervenire non possit.

XI. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus, insignis est humani generis similitudo: nam et voluptate capiuntur omnes; quæ, etsi illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni: [lenitate] enim et suavitate delectans, sic ab errore mentis, tamquam salutare aliquid, adsciscitur: similique inscitiâ mors fugitur, quasi dissolutio naturæ; vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, cum suâ asperitate, tum quod naturæ interitus videtur sequi. Propterque honestatis et gloriæ similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur; miseri autem, qui inglorii. Molestiæ, lætitiæ, cupiditates, timores, similiter omnium mentes pervagantur: nec, si opiniones aliæ sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem, ut Deos, colunt, non eâdem superstitione, quâ cæteræ gentes, conflictantur. Quæ autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem, diligit? quæ superbos, quæ maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos non adspernatur, non odit? Quibus ex rebus, cum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quæ si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid re-

quiritis, id explicemus prius. *Atticus.* Nos vero nihil; ut pro utroque respondeam.

XII. *Marcus.* Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes jus, nos naturâ esse factos (atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, quod dicam naturam esse); tantam autem esse corruptelam malæ consuetudinis, ut ab eâ tamquam igniculi exstinguantur a naturâ dati: exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est naturâ, sic judicio, homines "humani" (ut ait poëta) "nihil a se alienum putarent," coleretur jus æque ab omnibus. Quibus enim ratio a naturâ data est, iisdem etiam recta ratio data est: ergo et lex, quæ est recta ratio in jubendo et vetando: si lex, jus quoque. At omnibus ratio: jus igitur datum est omnibus; recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a naturâ sejunxisset. Id enim querebatur caput esse exitiorum omnium: unde est illa Pythagorea vox, τα των φιλων κοινα, και φιλιαν ισοτητα. Ex quo perspicitur, cum hanc benevolentiam, tam late longeque diffusam, vir sapiens in aliquem pari virtute præditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus quam alterum diligat. Quid enim est, quod differat, cum sint cuncta paria? Quod si interesse quidpiam tantulum modo potuerit, jam amicitiæ nomen occiderit; cujus est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid quam alteri maluerit, nulla sit. Quæ præmuniuntur omnia reliquo sermoni, disputationique nostræ, quo facilius, jus in naturâ esse positum, intelligi possit. De quo cum perpauca dixero, tum ad jus civile veniam, ex quo hæc omnis nata est oratio.

XIII. *Quintus.* Tu vero jam perpauca scilicet. Ex iis enim, quæ dixisti, Attico videtur, mihi quidem certe, ex naturâ ortum esse jus. *Atticus.* An mihi aliter videri possit, cum hæc jam perfecta sint; primum, quasi muneribus Deorum nos esse instructos

et ornatos; secundo autem, unum esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem; deinde, omnes inter se naturali quâdam indulgentiâ et benevolentiâ, tum etiam societate juris, contineri? Quæ cum vera esse, recte, ut arbitror, concesserimus, quî jam licet nobis a naturâ leges et jura sejungere?

Marcus. Recte dicis; et res sic se habet. Verum, philosophorum more, (non veterum quidem illorum, sed eorum qui quasi officinas instruxerunt sapientiæ) quæ fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur. Nec enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturæ esse jus, disputârint. *Atticus.* Et scilicet tua libertas disserendi amissa est; aut tu is es, qui, in disputando, non tuum judicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas? *Marcus.* Non semper, Tite: sed, iter hujus sermonis quod sit, vides. Ad respublicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos, omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisa et diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur (nam id fieri non potest), sed ut iis qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt, et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per seipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari suâ sponte posset. His omnibus (sive in Academiâ vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt; sive Aristotelem et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paulum differentes, secuti sunt; sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula; sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed jam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cætera in summâ æqualitate ponerent) his omnibus hæc, quæ dixi, probantur. Sibi autem indulgentes, et corpor

deservientes, atque omnia, quæ sequantur in vitâ, quæque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt, (nihil enim opus est hoc loco litibus) in hortulis suis jubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicæ, cujus partem nec nôrunt ullam, nec unquam nôsse voluerunt, paulisper facessant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesilâ et Carneade recentem, exoremus, ut sileat. Nam, si invaserit in hæc, quæ satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

Desunt hîc fortasse nonnulla de peccati conscientiâ, et scelerum pœnis.

XIV. Nam et in iis, sine illius suffimentis, expiati sumus. At vero scelerum in homines atque impietatum nulla expiatio est. Itaque pœnas luunt, non tam judiciis (quæ quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt, ubi sunt tamen, persæpe falsa sunt), quam [conscientiâ,] ut eos agitent insectenturque Furiæ, non ardentibus tædis, sicut in fabulis, sed angore conscientiæ, fraudisque cruciatu. Quod si homines ab injuriâ pœna, non natura, arcere deberet, quænam sollicitudo vexaret impios, sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax unquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus, aut justi sui doloris causam aliquam fingeret, defensionemque facinoris a naturæ jure aliquo quæreret. Quæ si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quod si pœna, si metus supplicii, non ipsa turpitudo, deterret ab injuriosâ facinorosâque vitâ; nemo est injustus; [at] incauti potius habendi sunt improbi.

Tum autem, qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliquâ atque fructu, callidi sumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet, nisi testem et judicem?

quid, in deserto loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic, naturâ justus vir ac bonus, etiam colloquetur, juvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius causâ facit, et metitur suis commodis omnia, videtis, (credo) quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam erepturum, et aurum ablaturum; nunquam ob eam causam negabit, quod id naturâ turpe judicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in quâ non modo docti, verum etiam agrestes, erubescant!

XV. Jam vero illud stultissimum, existimare omnia justa esse, quæ scita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quæ leges sint tyrannorum; si triginta illi Athenis leges imponere voluissent; aut si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus; num idcirco hæ leges justæ haberentur? Nihilo (credo) magis illâ, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, indictâ causâ, impune posset occidere. Est enim unum jus, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una; quæ lex est recta ratio imperandi atque prohibendi: quam qui ignorat, is est injustus, sive est illa scripta uspiam, sive nusquam. Quod si justitia est obtemperatio scriptis legibus, institutisque populorum, et si (ut iidem dicunt) utilitate omnia metienda sunt; negliget leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino justitia, si neque naturâ est, et ea, quæ propter utilitatem constituitur, utilitate aliâ convellitur.

Atqui, si naturâ confirmatum jus non erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas, ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendæ gratiæ, voluntas poterit exsistere? nam hæc nascuntur ex eo, quod naturâ propensi sumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris est: neque solum in homines obsequia,

sed etiam in Deos cærimoniæ religionesque, tollentur: quas non metu, sed eâ conjunctione quæ est homini cum Deo, conservandas puto.

XVI. Quod si populorum jussis, si principum decretis, si sententiis judicum, jura constituerentur; jus esset latrocinari, jus adulterare, jus testamenta falsa supponere, si hæc suffragiis aut scitis multitudinis probarentur. Quæ si tanta potestas est stultorum sententiis atque jussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur; cur non sanciunt, ut, quæ mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, cum jus ex injuriâ lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a malâ, nullâ aliâ nisi naturæ normâ, dividere possumus. Nec solum jus et injuria a naturâ dijudicantur, sed omnino omnia honesta ac turpia. Nam et communis intelligentia nobis notas res efficit; easque in animis nostris inchoat, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia.

Hæc autem in opinione existimare, non in naturâ posita, dementis est. Nam nec arboris nec equi virtus, quæ dicitur, (in quo abutimur nomine) in opinione sita est, sed in naturâ. Quod si ita est, honesta quoque et turpia naturâ dijudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus, eâdem ejus etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem, et (ut ita dicam) catum, non ex ipsius habitu, sed ex aliquâ re externâ, judicet? Est enim virtus perfecta ratio: quod certe in naturâ est: igitur omnis honestas eodem modo.

XVII. Nam, ut vera et falsa, ut consequentia et contraria, suâ sponte, non alienâ, judicantur; sic constans et perpetua ratio vitæ, quæ est virtus, itemque inconstantia, quod est vitium, suâ naturâ probatur. [Nos ingenia juvenum non item ad ingenia; naturæ virtutes et vitia, quæ exsistunt ab ingeniis, judicabuntur?] an ea non aliter? honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? Quod laudabile

bonum est, in se habeat quod laudetur, necesse est: ipsum enim bonum non est opinionibus, sed naturâ. Nam, ni ita esset, beati quoque opinione essent: quo quid dici potest stultius? Quare, cum et bonum et malum naturâ judicetur, et ea sint principia naturæ; certe honesta quoque et turpia simili ratione dijudicanda, et ad naturam referenda sunt.

Sed perturbat nos opinionum varietas, hominumque dissensio: et, quia non idem contingit in sensibus, hos naturâ certos putamus; illa, quæ aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus: quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poëta, non scena, depravat; non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiæ, vel ab iis quos modo enumeravi, qui, teneros et rudes cum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt; vel ab eâ, quæ penitus in omni sensu implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium: cujus blanditiis corrupti, quæ naturâ bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernimus satis.

XVIII. Sequitur, (ut conclusa mihi jam hæc sit omnis ratio) id, quod ante oculos ex iis est quæ dicta sunt, et jus, et omne honestum, suâ sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam æquitatem, et jus ipsum amant: nec est viri boni, errare, et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur jus est expetendum, et colendum: quod si jus, etiam justitia: [sin ea,] reliquæ quoque virtutes, per se colendæ sunt. Quid? liberalitas gratuitane est, an mercenaria? si sine præmio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum, sequatur. Ergo item justitia nihil expetit præmii, nihil pretii. Per se igitur expetitur: eademque omnium virtutum causa atque sententia est. Atque etiam si emolumentis, non suâ

sponte, virtus expetitur, una erit virtus, quæ malitia rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert, quæcumque agit, ita minime est vir bonus; ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam, putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causâ benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abjiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus: quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, et æqualitas, et justitia, per se expetenda. Quod ni ita est, omnino justitia nulla est. Id enim injustissimum ipsum est, justitiæ mercedem quærere.

XIX. Quid vero de modestiâ, quid de temperantiâ, quid de continentiâ, quid de verecundiâ, pudore, pudicitiâque, dicemus? infamiæne metu non esse petulantes, an legum et judiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant? et, ut rumorem bonum colligant, erubescunt, [et pudet impudica loqui?] Ac me nimirum istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium vitare, nisi judicio ipso notatum, putant.

Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiæ metu, pudicos dicere, cum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? Nam quid aut laudari rite, aut vituperari, potest, si ab ejus naturâ recesseris, quod aut laudandum aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis, animi deformitas non habebit? Cujus turpitudo ex ipsis vitiis facillime perspici potest. Quid enim fœdius avaritiâ, quid immanius libidine, quid contemtius timiditate, quid abjectius tarditate et stultitiâ, dici potest? Quid ergo? eos qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos,

miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest.

Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? quæ et, cum adsunt, perparva sunt; et, quam diu affutura sint, certum sciri nullo modo potest: an (quod turpissimum dictu est) voluptatem? at, in eâ quidem spernendâ et repudiandâ, virtus vel maxime cernitur. Videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit: atque ut ex alio alia nectantur? Quin labebar longius, nisi me retinuissem.

XX. *Quintus*. Quo tandem? libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. *Marcus*. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cujus adipiscendi causâ sunt facienda omnia: controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen judicandam. *Atticus*. Quî istuc fieri potest, L. Gellio mortuo? *Marcus*. Quid tandem id ad rem? *Atticus*. Quia me Athenis audire ex Phædro meo memini, Gellium, familiarem tuum, cum pro consule ex præturâ in Græciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocâsse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum: quod si essent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere, posse rem convenire: et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. *Marcus*. Joculare istuc quidem, Pomponi, et a multis sæpe derisum. Sed ego plane vellem me arbitrum, inter antiquam Academiam et Zenonem, datum. *Atticus*. Quo tandem istuc modo? *Marcus*. Quia de re unâ solum dissident; de cæteris mirifice congruunt. *Atticus*. Ai'n' tandem? unane est solum dissensio? *Marcus*. Quæ quidem ad rem pertineat, una: quippe cum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo juvaremur in vi-

tâ, bonum esse decreverint; hic, nisi quod honestum esset, nihil putârit bonum. *Atticus.* Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia. *Marcus.* Probe quidem sentis, si re, ac non verbis, dissiderent.

XXI. *Atticus.* Ergo assentiris Antiocho familiari meo (magistro enim non audeo dicere), quocum vixi, et qui me ex nostris pæne convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. *Marcus.* Vir iste fuit ille quidem prudens et acutus, et in suo genere perfectus, mihique, ut scis, familiaris: cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, controversiam totam istam posse sedari.

Atticus. Quî istuc tandem vides? *Marcus.* Quia, si (ut Chius Aristo dixit) solum bonum esse diceret, quod honestum esset, malumque, quod turpe, cæteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent an abessent, interesse; valde a Xenocrate et Aristotele, et ab illâ Platonis familiâ, discreparet; essetque inter eos de re maximâ, et de omni vivendi ratione, dissensio. Nunc vero, cum decus, quod antiqui summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat; item dedecus, quod illi summum malum, hic solum; divitias, valetudinem, pulchritudinem, commodas res appellet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas; sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles: loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum, discordiâ, controversia nata est de finibus: in quâ (quoniam usucapionem XII tabulæ intra quinque pedes esse [noluerunt,]) depasci veterem possessionem Academiæ ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamiliâ lege singuli, sed, ex iis, tres arbitri fines regemus.

Quintus. Quamnam igitur sententiam dicimus? *Marcus.* Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit, iisque parere. *Quintus.* Præclare, frater, jam nunc a te verba usurpantur civilis juris et le-

gum: quo de genere exspecto disputationem tuam: nam ista quidem magna dijudicatio est, ut ex te ipso sæpe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut ex naturâ vivere, summum bonum sit, id est, vitâ modicâ et aptâ, virtute perfrui; aut naturam sequi, et ejus quasi lege vivere; id est, nihil, quantum in ipso sit, prætermittere, quominus ea, quæ natura postulet, consequatur, [quod inter hæc velit virtute, tamquam lege, vivere.] Quapropter hoc dijudicari nescio an nunquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi simus.

XXII. *Atticus.* At ego huc declinabam, nec invitus. *Quintus.* Licebit alias: nunc id agamus, quod cœpimus; cum præsertim ad id nihil pertineat hæc de summo malo bonoque dissensio. *Marcus.* Prudentissime, Quinte, dicis: nam quæ a me adhuc dicta sunt * * *

Quintus. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondæ, neque Zaleuci, nec nostras XII tabulas, nec plebis-scita, desidero: sed te existimo, cum populis, tum etiam singulis, hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. *Marcus.* Est hujus vero disputationis, Quinte, proprium id, quod exspectas: atque utinam esset etiam facultatis meæ! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet, commendatricemque virtutum, ab eâ vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium sapientia sit; a cujus amore, Græco verbo, philosophia nomen invenit; quâ nihil a Diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præstabilius hominum vitæ, datum est. Hæc enim una nos, cum cæteras res omnes, tum (quod est difficillimum) docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cujus præcepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuipiam, sed Delphico Deo, tribueretur.

Nam, qui se ipse nôrit, primum aliquid sentiet se habere divinum, ingeniumque in se suum, sicut si-

mulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere Deorum semper dignum aliquid et faciet et sentiet: et, cum se ipse tentârit, totumque perspexerit; intelliget, quemadmodum a naturâ subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam [principio] rerum omnium quasi adumbratas intelligentias animo ac mente conceperit; quibus illustratus, sapientiâ duce, bonum virum, et, ob eam ipsam causam, cernat se beatum fore.

XXIII. Nam, cum animus, cognitis perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiâque discesserit, voluptatemque, sicut labem aliquam decoris, oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque, naturâ conjunctos, suos duxerit, cultumque Deorum et puram religionem susceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda, et rejicienda contraria (quæ virtus, ex providendo, est appellata Prudentia); quid eo dici aut cogitari poterit beatius?

Idemque cum cœlum, terras, maria, rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum, æternumque sit, viderit; ipsumque ea moderantem et regentem pæne prehenderit, seseque non [unius, circumdatum mœnibus, loci,] sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit; in hac ille magnificentiâ rerum, atque in hoc conspectu et cognitione naturæ, (Dii immortales!) quam ipse se noscet! quod Apollo præcepit Pythius. Quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit, ea quæ vulgo dicuntur amplissima!

XXIV. Atque hæc omnia, quasi sepimento aliquo, vallabit disserendi ratione, veri et falsi judicandi disciplinâ et scientiâ, et arte quâdam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium. Cumque se ad civilem societatem

natum senserit, non solum illâ subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusâ latius perpetuâ oratione, quâ regat populos, quâ stabiliat leges, quâ castiget improbos, quâ tueatur bonos, quâ laudet claros viros; quâ præcepta salutis et laudis, apte ad persuadendum, edat suis civibus; quâ hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientûm, cum improborum ignominiâ, sempiternis monimentis prodere. Quæ cum tot res tantæque sint, quæ inesse in homine perspiciantur ab iis qui se ipsi velint nôsse; earum parens est educatrixque sapientia.

Atticus. Laudata quidem a te graviter et vere. Sed quorsum hæc pertinent? *Marcus.* Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam sumus; quæ tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter, et, ut spero, recte, quod eam, cujus studio teneor, quæque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio præterire. *Atticus.* Vero facis et merito, [et ipse]: fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciendum.

M. TULLII CICERONIS,

DE

L E G I B U S,

LIBER SECUNDUS.

I. *Atticus.* Sed visne, quoniam et satis jam ambulatum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insulâ, quæ est in Fibreno, (nam opinor illi alteri flumini nomen esse) sermoni reliquo demus operam, sedentes? *Marcus.* Sane quidem: nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid aut scribo aut lego. *Atticus.* Equidem, qui nunc primum huc venerim, satiari non queo: magnificasque villas, et pavimenta marmorea, et laqueata tecta, contemno. Ductus vero aquarum (quos isti Nilos et Euripos vocant) quis non, cum hæc videat, irriserit? Itaque, ut tu paulo ante, de lege et jure disserens, ad naturam referebas omnia; sic, in his ipsis rebus quæ ad requietem animi delectationemque quæruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar, (nihil enim his in locis nisi saxa et montes cogitabam; idque ut facerem, et orationibus inducebar tuis, et versibus) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, cum Româ absis, usquam potius esse. *Marcus.* Ego vero, cum licet plures dies

abesse, præsertim hoc tempore anni, et amœnitatem hanc et salubritatem sequor; raro autem licet. Sed nimirum me aliâ quoque causâ delectat, quæ te non attingit ita. *Atticus.* Quæ tandem ista causa est? *Marcus.* Quia, si verum dicimus, hæc est mea, et hujus fratris mei, germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissimâ sumus: hîc sacra, hîc genus, hîc majorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius ædificatam patris nostri studio; qui cum esset infirmâ valetudine, hîc fere ætatem egit in literis. Sed hoc ipso in loco, cum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet; siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiâsse.

II. *Atticus.* Ego vero tibi istam justam causam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. Quin ipse (vere dicam) sum illi villæ amicior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur enim, nescio quo pacto, locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vèstigia. Me quidem ipsæ illæ nostræ Athenæ, non tam operibus magnificis, exquisitisque antiquorum artibus, delectant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare, sit solitus: studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum.

Marcus. Gaudeo igitur, me incunabula pæne mea tibi ostendisse. *Atticus.* Equidem me cognôsse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paulo ante dixisti, hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? an est illa una patria communis? nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria, non Roma, sed Tusculum. *Marcus.* Ego, meher-

cule, et illi, et omnibus municipibus, duas esse censeo patrias; unam naturæ, alteram civitatis: ut ille Cato, cum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. Itaque, cum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris. Ut vestri Attici, postquam Theseus eos demigrare ex agris, et in Astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit, et Sunii erant iidem et Attici; sic nos et eam patriam dicimus, ubi nati, et illam, quâ excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam præstare, in quâ reipublicæ nomen et universæ civitatis est; pro quâ mori, et cui nos totos dedere, et in quâ nostra omnia ponere, et quasi consecrare, debemus. Dulcis autem non multo secus est ea quæ genuit, quam illa quæ excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus nunquam negabo, dum illa sit major, et hæc in eâ contineatur.

III. *Atticus.* Recte igitur Magnus ille noster, me audiente, posuit in judicio, cum pro Balbo tecum simul diceret, rempublicam nostram justissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent: ut jam videar adduci, hanc quoque, quæ te procreavit, esse patriam tuam. *Quintus.* Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amœnius. Etenim hoc quasi rostro finditur Fibrenus, et divisus æqualiter in duas partes latera hæc alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod satis sit modicæ palæstræ, loci. Quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim præcipitat in Lirem; et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius, Liremque multo gelidiorem facit: nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, cum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim; quod in Phædro Platonis facit Socrates. *Marcus.* Est vero ita: sed tamen huic amœnitati, [quam] ex Quinto sæpe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil (opinor) concesserit.

Quintus. Est ita, ut dicis: cave enim putes Attici nostri Amaltheo, platanisque illis, quidquam esse præclarius. Sed, si videtur, considamus hîc in umbrâ, atque ad eam partem sermonis, ex quâ egressi sumus, revertamur. *Marcus.* Præclare exigis, Quinte (at ego effugisse arbitrabar): et tibi horum nihil deberi potest. *Quintus.* Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

Marcus. "A Jove Musarum primordia,"

sicut in Arateo carmine orsi sumus. *Quintus.* Quorsum istuc? *Marcus.* Quia nunc itidem ab eodem, et a cæteris Diis immortalibus, sunt nobis agendi capienda primordia. *Quintus.* Optime vero, frater: et fieri sic decet.

IV. *Marcus.* Videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis; ne, cum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim sermonis ejus, quo jura nobis definienda sint. *Quintus.* Sane quidem, hercule: et est ista recta docendi via.

Marcus. Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed æternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientiâ. Ita principem legem illam et ultimam, mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis Dei: ex quâ illa lex, quam Dii humano generi dederunt, recte est laudata. Est enim ratio mensque sapientis, ad jubendum et ad deterrendum idonea.

Quintus. Aliquoties jam iste locus a te tactus est: sed, ante quam ad populares leges venias, vim istius cœlestis legis explana, si placet; ne æstus nos consuetudinis absorbeat, et ad sermonis morem usitati trahat. *Marcus.* A parvis, Quinte, didicimus, "Si in jus vocat," atque ejusmodi alias, leges nominare.

Sed vero intelligi sic oportet, et hæc, et alia jussa ac vetita populorum, vim non habere ad recte facta vocandi, et a peccatis avocandi; quæ vis non modo senior est quam ætas populorum et civitatum, sed æqualis illius cœlum atque terras tuentis et regentis Dei.

Neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habere: nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret, a tergoque pontem interscindi juberet, idcirco minus, Coclitem illum rem gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio, putabimus: nec si, regnante Tarquinio, nulla erat Romæ scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiæ, Tricipitini filiæ, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum naturâ, et ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans; quæ non tum denique incipit lex esse, cum scripta est, sed tum, cum orta est. Orta autem simul est cum mente divinâ: quamobrem lex vera atque princeps, apta ad jubendum et ad vetandum, ratio est recta summi Jovis.

V. *Quintus.* Assentior, frater, ut, quod est rectum, verum quoque sit, neque cum literis, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat. *Marcus.* Ergo, ut illa divina mens summa lex est; item, cum in homine est, [perfecta est] in mente sapientis. Quæ sunt autem varie et ad tempus descripta populis, favore magis quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quæ quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Constat, profecto, ad salutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam et beatam, inventas esse leges; eosque, qui primum ejusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis susceptisque, honeste beateque viverent: quæque ita

composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominârunt. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciosa et injusta populis jussa descripserint, cum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges: ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam justi et juris legendi.

Quæro igitur a te, Quinte, sicut illi solent; Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? *Quintus.* Ac maximis quidem. *Marcus.* Lege autem carens civitas anne ob id ipsum habenda nullo loco? *Quintus.* Dici aliter non potest. *Marcus.* Necesse est igitur, legem haberi in rebus optimis. *Quintus.* Prorsus assentior.

Marcus. Quid, quod multa perniciose, multa pestifere, sciscuntur in populis, quæ non magis legis nomen attingunt, quam si latrones aliqua consessu suo sanxerint? Nam neque medicorum præcepta dici vere possent, si quæ inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint; neque in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, [etiam] si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex justorum injustorumque distinctio, ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quæ supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

VI. *Quintus.* Præclare intelligo: nec vero jam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. *Marcus.* Igitur tu Titias et Apuleias leges nullas putas? *Quintus.* Ego vero ne Livias quidem. *Marcus.* Et recte, quæ præsertim, uno versiculo senatûs, puncto temporis, sublatæ sint: lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli neque abrogari potest. *Quintus.* Eas tu igitur leges rogabis, videlicet, quæ nunquam abrogentur? *Marcus.* Certe, si modo acceptæ a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium (qui princeps de republicâ conscripsit, idemque separatim de legibus ejus), id mihi credo esse faciendum, ut, priusquam ipsam legem recitem, de ejus legis laude dicam: quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video; cum quidem illi, non studii et delectationis, sed reipublicæ causâ, leges civitatibus suis scripserint. Quos imitatus Plato, videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. *Quintus.* Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timæus? *Marcus.* At Theophrastus, auctor haud deterior, meâ quidem sententiâ, (meliorem multi) [nominat:] commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed, sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem: loquimur, quod traditum est.

VII. Sit igitur jam hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores Deos; eaque, quæ gerantur, eorum geri ditione ac numine; eosdemque optime de genere hominum mereri; et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, quâ mente, quâ pietate colat religiones, intueri, piorumque et impiorum habere rationem. His enim rebus imbutæ mentes haud sane abhorrebunt ab utili ac verâ sententiâ. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in cœlo mundoque non putet? aut ut ea, quæ vix summâ ingenii ratione comprehendat, nullâ ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quæ gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare quî decet? Cumque omnia, quæ rationem habent, præstent iis quæ sint rationis expertia, nefasque sit dicere ullam rem præstare naturæ omnium rerum; rationem inesse in eâ, confi-

tendum est. Utiles esse autem opiniones has, quis neget, cum intelligat, quam multa firmentur jurejurando; quantæ salutis sint fœderum religiones; quam multos divini supplicii metus a scelere revocârit; quamque sancta sit societas civium inter ipsos, Diis immortalibus interpositis tum judicibus, tum testibus?

Habes legis procemium: sic enim hoc appellat Plato. *Quintus.* Habeo vero, frater: et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris, atque ille. Nihil enim tam dissimile est, quam vel ea quæ ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. *Marcus.* Vellem fortasse: quis enim id potest, aut unquam poterit imitari? nam sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus: quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? *Quintus.* Prorsus assentior. Verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed jam exprome, si placet, istas leges de religione.

Marcus. Expromam equidem, ut potero: et, quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. *Quintus.* Quidnam id est? *Marcus.* Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus; et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora quam hic sermo est. Eum morem igitur, cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur, non perfectæ (nam esset infinitum), sed ipsæ summæ rerum, atque sententiæ. *Quintus.* Ita vero necesse est: quare, audiamus.

VIII. *Marcus.* "Ad Divos adeunto caste: pietatem adhibento: opes amovento. Qui secus faxit, Deus ipse vindex erit. Separatim nemo habessit Deos; neve novos, [sive] advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto. Constructa a patribus delubra in urbibus habento. Lucos in agris habento, et

Larum sedes. Ritus familiæ patrumque servanto. Divos, et eos qui cœlestes semper habiti, colunto, et ollos, quos endo cœlo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Æsculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum : [ast] olla, propter quæ datur homini adscensus in cœlum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem : earumque laudum delubra sunto : nec ulla vitiorum sacra sollennia obeunto.

"Feriis jurgia amovento: easque in famulis, operibus patratis, habento: itaque, ut cadant in annuis anfractibus, descriptum esto: certasque fruges, certasque baccas, sacerdotes publice libanto: hoc certis sacrificiis ac diebus. Itemque alios ad dies ubertatem lactis feturæque servanto. [Id quod] ne committi possit, ad eam rem et rationem, cursus annuos sacerdotes finiunto: quæque quoique Divo decoræ grataeque sint hostiæ, providento: Divisque aliis alii sacerdotes, omnibus pontifices, singulis flamines sunto. Virgines Vestales in Urbe custodiunto ignem foci publici sempiternum.

"Quoque hæc privatim et publice modo rituque fiant, discunto ignari a publicis sacerdotibus. Eorum autem duo genera sunto; unum, quod præsit cærimoniis et sacris; alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatum effata incognita, cum senatus populusque adsciverit. Interpretes autem Jovis Optimi Maximi, publici augures, signis et auspiciis postea vidento: disciplinam tenento.

"Sacerdotes vineta virgetaque, et salutem populi, auguranto; quique agent rem duelli, quique popularem, auspicium præmonento; ollique obtemperanto. Divorumque iras providento, iisque apparento: cœlique fulgura regionibus ratis temperanto: urbemque, et agros, et templa, liberata et effata habento: quæque augur injusta, nefasta, vitiosa, dira defixerit, irrita infectaque sunto: quique non paruerit, capital esto.

IX. "Fœderum, pacis, belli, induciarum orato-

res, feciales, judices duo sunto: bella disceptanto. Prodigia, portenta, ad Etruscos et haruspices, si senatus jusserit, deferunto: Etruriæque principes disciplinam docento. Quibus Divis creverint, procuranto; iidemque fulgura atque obstita pianto. Nocturna mulierum sacrificia ne sunto, præter olla, quæ pro populo rite fiant: neve quem initianto, nisi, ut assolèt Cereri, Græco sacro.

"Sacrum commissum, quod neque expiari poterit, impie commissum est: quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto. Ludis publicis, quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat, popularem lætitiam in cantu et fidibus et tibiis moderanto; eamque cum Divûm honore jungunto. Ex patriis ritibus optuma colunto. Præter Idææ matris famulos, eosque justis diebus, nequis stipem cogito. Sacrum, sacrove commendatum, qui clepserit rapsitque, parricida esto. Perjurii pœna divina exitium; humana, dedecus. Incestum pontifices supremo supplicio sanciunto. Impius ne audeto placare donis iram Deorum. Caute vota reddunto. Pœna violati juris esto. [Quocirca] ne quis agrum consecrato. Auri, argenti, eboris sacrandi modus esto. Sacra privata perpetua manento. Deorum Manium jura sancta sunto. [Hos] leto datos, Divos habento: sumtum in ollos luctumque minuunto."

X. *Atticus.* Conclusa quidem est a te magna lex, sane quam brevi: et, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numæ, nostrisque moribus. *Marcus.* An censes, cum in illis de republicâ libris persuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum nostram veterem illam fuisse optimam, non necesse esse optimæ reipublicæ leges dare consentaneas? *Atticus.* Immo prorsus ita censeo. *Marcus.* Ergo adeo exspectate leges, quæ genus illud optimum reipublicæ contineant: et, si quæ forte a me hodie rogabuntur, quæ non sint in nostrâ republicâ, nec fuerint, tamen

erunt fere in more majorum, qui tum, ut lex, valebat.

Atticus. Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego, "uti [tu] rogas," possim dicere. *Marcus.* Ai'n' tandem, Attice? non es dicturus aliter? *Atticus.* Prorsus majorem quidem rem nullam sciscam aliter; in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. *Quintus.* Atque hæc mea quidem sententia est. *Marcus.* At, ne longum fiat, videte. *Atticus.* Utinam quidem! quid enim agere malumus?

Marcus. Caste jubet lex adire ad Deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam corporis: sed hoc oportet intelligi, cum multum animus corpori præstet; observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis: nam incestum vel adspersione aquæ, vel dierum numero, tollitur: animi labes nec diuturnitate evanescere, nec amnibus ullis elui, potest.

Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri jubet, significat, pietatem gratam esse Deo, sumtum esse removendum. Quid est enim, cum paupertatem divitiis etiam inter homines esse æqualem velimus, cur eam, sumtu ad sacra addito, Deorum aditu arceamus? præsertim cum ipsi Deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere, ad se placandum et colendum, viam. Quod autem non judex, sed Deus ipse, vindex constituitur; præsentis pœnæ metu religio confirmari videtur. Suosque Deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et ignotas cærimonias nostris sacerdotibus: nam a patribus acceptos Deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi. Patrum delubra esse in urbibus censeo: nec sequor magos Persarum, quibus auctoribus Xerxes inflammâsse templa Græciæ dicitur, quod parietibus includerent Deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset, et domus.

XI. Melius Græci atque nostri, qui, ut augerent pietatem in Deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim hæc opinio religionem utilem civitatibus: siquidem et illud bene dictum est a Pythagorâ, doctissimo viro, tum maxime et pietatem et religionem versari in animis, cum rebus divinis operam daremus; et quod Thales (qui sapientissimus in septem fuit), homines existimare oportere, omnia quæ cernerentur, Deorum esse plena; fore enim omnes castiores, veluti qui in fanis essent maxime religiosis. Est enim quâdam opinione species Deorum in oculis, non solum in mentibus. Eamdemque rationem luci habent in agris. Neque ea, quæ a majoribus prodita est, cum dominis, tum famulis, posita in fundi villæque conspectu, religio Larum, repudianda est. Jam ritus familiæ patrumque servare, id est (quoniam antiquitas proxime accedit ad Deos) a Diis quasi traditam religionem tueri. Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem et cæteros, coli lex jubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque divinos. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides, consecratur manu: quarum omnium Romæ dedicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant, (habent autem omnes boni) Deos ipsos in animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum Athenis, quod, Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliæ fanum et Impudentiæ. Virtutes enim, non vitia, consecrare decet. Araque vetus stat in Palatio, Febris: et altera Esquiliis, Malæ Fortunæ: [quæ omnia ejusmodi detestanda et] repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, [Vicæ Potæ fingenda potius a vincendo atque potiundo; sistendoque] cognomina Statoris, et Invicti Jovis: rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriæ. Quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes consecrata est: Fortunaque sit vel *Hujusce*

dici, nam valet in omnes dies, vel *Respiciens*, ad opem ferendam: vel *Fors*, in quo incerti casus significantur magis; vel *Primigenia* a gignendo [comes.] Tum * * *

Desunt nonnulla.

XII. [*] Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et jurgiorum; in servis, operum et laborum; quas compositor anni conferre debet et ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus, ut sacrificiorum libamenta serventur, fetusque pecorum, quæ dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est: quod, institutum perite a Numâ, posteriorum pontificum negligentiâ dissolutum est. Jam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique Deo, cui majoribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem Deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes, et respondendi juris, et confitendarum religionum, facultatem afferunt. Cumque Vesta, quasi [focum] urbis, ut Græco nomine est appellata (quod nos prope idem Græcum interpretatum nomen tenemus) [complexa sit;] ei colendæ virgines præsint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis, et sentiant mulieres in naturâ feminarum omnem castitatem peti.

Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut, sine iis qui sacris publice præsint, religioni privatæ satisfacere non possint: continet enim, reipublicæ consilio, et auctoritate optimatium, semper populum indigere. Descriptioque sacerdotum nullum justæ religionis genus prætermittit: nam sunt, ad placandos Deos, alii constituti, qui sacris præsint sollennibus: ad interpretanda alii prædicta vatum; neque [multorum,] ne esset infinitum; neque ut ea ipsa, quæ suscepta publice essent, quisquam extra collegium nôsset.

Maximum autem et præstantissimum in republicâ

jus est augurum, et cum auctoritate conjunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim majus est, (si de jure quærimus) quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia vel instituta dimittere, vel habita rescindere? quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur "Alio die" dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius, quam cum populo, cum plebe, agendi jus aut dare aut non dare? quid? legem, si non jure rogata est, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil foris, per magistratus gestum, sine eorum auctoritate, posse cuiquam probari?

XIII. *Atticus.* Age, jam ista video fateorque esse magna: sed est, in collegio vestro, inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio (nam eorum ego in libros incidi); cum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicæ composita; alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse. Hac tu de re, quæro, quid sentias. *Marcus.* Egone? divinationem, quam Græci Μαντικην appellant, esse censeo, et hujus hanc ipsam partem, quæ est in avibus, cæterisque signis disciplinæ nostræ; quod, cum summos Deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem hominum consulere generi, et posse nobis signa rerum futurarum ostendere; non video cur esse divinationem negem. Sunt autem ea, quæ posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Jam vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctæque gentes, augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidisse. Neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni, tantum no-

men fuisset; neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus noster auspicato urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoriâ floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin hæc disciplina, et ars augurum, evanuerit jam et vetustate et negligentiâ. Itaque neque illi assentior, qui hanc scientiam negat unquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat: quæ mihi videtur apud majores fuisse dupliciter, ut ad reipublicæ tempus nonnunquam, ad agendi consilium sæpissime, pertineret. *Atticus.* Credo, hercle, ita esse; istique rationi potissimum assentior. Sed redde cætera.

XIV. *Marcus.* Reddam vero, et, si potero, brevi. Sequitur enim de jure belli; in quo et suscipiendo, et gerendo, et deponendo, jus plurimum valet, et fides: horumque ut publici interpretes essent, lege sanximus. Jam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus, satis superque in ipsâ lege dictum puto. *Atticus.* Assentior, quoniam omnis hæc in religione versatur oratio. *Marcus.* At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sane quæro, Tite.

Atticus. Quid tandem id est? *Marcus.* De nocturnis sacrificiis mulierum. *Atticus.* Ego vero assentior; excepto præsertim in ipsâ lege sollenni sacrificio ac publico. *Marcus.* Quid ergo aget Iäcchus, Eumolpidæque vestri, aut augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis, leges damus. *Atticus.* Excipis (credo) illa, quibus ipsi initiati sumus. *Marcus.* Ego vero excipiam. Nam mihi cum multa eximia, divinaque videntur Athenæ tuæ peperisse, atque in vitam hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex

agresti immanique vitâ, exculti ad humanitatem, et mitigati sumus: *Initia*que ut appellantur, ita re verâ principia vitæ cognovimus: neque solum cum lætitiâ vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat [in nocturnis,] poëtæ indicant comici. Quâ licentiâ Romæ datâ, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne imprudentiam quidem oculorum adjici fas fuit? *Atticus.* Tu vero istam Romæ legem rogato: nobis nostras ne ademeris.

XV. *Marcus.* Ad nostras igitur revertor; quibus profecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romæ initiantur. Quo in genere severitatem majorum senatûs vetus auctoritas de Bacchanalibus, et consulum, exercitu adhibito, quæstio animadversioque, declarat. Atque omnia nocturna (ne nos duriores forte videamur) in mediâ Græciâ Diagondas Thebanus lege perpetuâ sustulit. Novos vero Deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes, sic Aristophanes, facetissimus poëta veteris comœdiæ, vexat, ut apud eum Sabazius, et quidam alii Dii peregrini judicati, e civitate ejiciantur. Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus fœdis damnet, atque impiam judicet.

Jam ludi publici, quoniam sunt caveâ circoque divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione, luctatione, curriculisque equorum usque ad certam victoriam in circo constitutis; caveâ, cantu, voce, ac fidibus, et tibiis; dum modo ea moderata sint, ut lege præscribitur: assentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi sonos; quorum, dici vix potest, quanta sit vis in utramque partem. Namque et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Græciâ interfuit, antiquum vocum ser-

vare modum: quarum mores, lapsi ad mollitiem, pariter sunt immutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelâque depravati, ut quidam putant; aut, cum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam huic mutationi locus. Quamobrem ille quidem sapientissimus Græciæ vir, longeque doctissimus, valde hanc labem veretur. Negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum, nec plane contemnendum, puto. Illa quidem, quæ solebant quondam compleri severitate jucundâ Livianis et Nævianis modis; nunc, ut eadem exsultent, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Græcia, longe providens, quam sensim pernicies, illapsa civium animos, malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret: siquidem illa severa Lacedæmon nervos jussit, quod plures quam septem haberet, in Timothei fidibus demi.

XVI. Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo cum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas postissimum religiones tenerent, oraculum editum est, "Eas, quæ essent in more majorum." Quo cum iterum venissent, majorumque morem dixissent sæpe esse mutatum, quæsivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis; respondit, optimum. Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum, et Deo proximum, quod sit optimum. Stipem sustulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idææ Matris excepimus. Implet enim superstitione animos, et exhaurit domos. Sacrilego pœna est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum: quod et nunc multis fit in fanis. Alexander in Ciliciâ deposuisse apud Solos in delubro pecuniam dicitur; et Atheniensis Clisthenes Junoni Samiæ, civis egregius, cum rebus timeret suis, filiarum dotes cre-

didit. Sed jam de perjuriis: de incestis nihil sane hoc quidem loco disputandum est.

Donis impii ne placare audeant Deos, Platonem audiant; qui vetat dubitare, quâ sit mente futurus Deus, cum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. Diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, quâ obligamur Deo. Pœna vero violatæ religionis justam recusationem non habet. Quid ego hîc sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenæ tragœdiæ. Quæ ante oculos sunt, ea potius attingantur. Etsi, hæc commemoratio, vereor, ne supra hominis fortunam esse videatur; tamen, quoniam mihi sermo est apud vos, nihil reticebo: velimque hoc, quod loquar, Diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. * * *

XVII. Omnia tum, perditorum civium scelere, discessu meo, religionum jura polluta sunt; vexati nostri Lares familiares; in eorum sedibus exædificatum templum Licentiæ: pulsus a delubris is, qui illa servârat. Circumspicite celeriter animo, (nihil enim attinet quemquam nominari) qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem Urbis, omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi non sumus, eamque ex nostrâ domo in ipsius patris domum detulimus, judicia senatûs, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ consecuti sumus: quo quid accidere potuit homini præclarius? Quorum scelere religiones tum prostratæ afflictæque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati jacent: qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt, et præter cæteros in omni religione impii, non solum [vitâ cruciati, atque dedecore,] verum etiam sepulturâ ac justis exsequiarum caruerunt.

Quintus. Equidem ista agnosco, frater; et meritas Diis gratias ago: sed nimis sæpe secus aliquanto videmus evadere. *Marcus.* Non enim, Quinte, recte existimamus, quæ pœna divina sit: et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus: morte,

aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione judicii, hominum miserias ponderamus: quæ fateor humana esse, et multis bonis viris accidisse. Sceleris autem est pœna tristis; et, præter eos eventus qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, nunquam inimici nobis fuissent, ardentes cum cupiditate, tum metu, tum conscientiâ: quid agerent, modo timentes; vicissim contemnentes religiones; judicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non Deorum. Reprimam jam, et non insequar longius, eoque minus, quo plus pœnarum habeo, quam petivi. Tantum ponam, [erui] duplicem pœnam esse divinam, quod constaret et vexandis vivorum animis, et eâ famâ mortuorum, ut eorum exitium et judicio vivorum et gaudio comprobetur.

XVIII. Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus assentior; qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: "Terra igitur, ut focus domiciliorum, sacra Deorum omnium est. Quocirca, ne quis iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum in urbibus, et privatim et in fanis, invidiosa res est. Tum ebur, ex inani corpore extractum, haud satis castum donum Deo. Jam æs atque ferrum, duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis voluerit, uno e ligno dedicato, itemque lapideum, in delubris communibus. Textile ne operosius, quam mulieris opus menstruum. Color autem albus præcipue decorus Deo est, tum in cæteris, tum maxime in textili. Tincta vero absint, nisi a bellicis insignibus. Divinissima autem dona, aves et formæ ab uno pictore uno absolutæ die; itemque cætera hujus exempli dona sunto." Hæc illi placent: sed ego cætera non tam restricte præfinio, vel hominum vitiis vel subsidiis temporum victus. Terræ cultum segniorem suspicor fore, si, ad eam tuendam, ferroque subigendam, superstitionis aliquid accesserit.

Atticus. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis, et de Manium jure, restat. *Marcus.* O miram memoriam, Pomponi, tuam! at mihi ista exciderant. *Atticus.* Ita credo: sed tamen hoc magis eas res et memini et exspecto, quod et ad pontificium jus et ad civile pertinent. *Marcus.* Vero: et apertissima sunt istis de rebus et responsa et scripta multa: et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipsius generis jus civile nostrum; sed ita, locus ipse ut notus sit, ex quo ducatur quæque pars juris; ut non difficile sit, qui paulum modo ingenio possit moveri, quæcumque nova causa consultatiove acciderit, ejus tenere jus; cum sciat, a quo sit capite repetendum.

XIX. Sed jureconsulti, sive erroris objiciendi causâ, quo plura et difficiliora scire videantur; sive (quod similius veri est) ignoratione docendi, (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quædam ars etiam docendi) sæpe, quod positum est in unâ cognitione, id in infinita dispertiuntur: velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scævolæ faciunt, pontifices ambo, et iidem juris peritissimi! Sæpe, inquit Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum esse, nisi qui jus civile cognôsset. Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de jure parietum aut aquarum, aut ullo omnino? Ergo, quod cum religione conjunctum est, (id autem quantulum est!) de sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, et si quid ejusmodi est. Cur igitur hæc tanta facimus, cum cætera perparva sint? De sacris autem (qui locus patet latius) hæc sit una sententia, ut conserventur semper, et deinceps familiis prodantur; et, ut in lege posui, perpetua sint sacra. Hoc uno posito, hæc jura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut ne morte patrisfamilias sacrorum memoria occideret; iis essent ea adjuncta, ad quos ejusdem morte pecunia venerit.

Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinæ satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur jurisconsultorum libri. Quæruntur enim, qui adstringantur sacris. Hæredum causa justissima est: nulla est enim persona, quæ ad vicem ejus, qui e vitâ emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove ejus tantumdem capiat, quantum omnes hæredes: id quoque ordine: est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit hæres, is, qui de bonis, quæ ejus fuerint cum moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus ejus, qui plurimum servet. Extrema illa persona est, ut is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam solverit, perinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit.

XX. Hæc nos a Scævolâ didicimus; non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris adstringi: hæreditate; aut si majorem partem pecuniæ capiat; aut, si major pars pecuniæ legata est, si inde quidpiam ceperit. Sed pontificem sequamur.

Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris conjungi volunt: iisdemque ferias et cærimonias adscribendas putant. Atque etiam dant hoc Scævolæ, quod est partitio: ut, si [in testamento deducta, scripta non sit,] ipsique minus ceperint, quam omnibus hæredibus relinquatur, sacris ne alligentur. In donatione, hoc iidem secus interpretantur; et quod paterfamilias, in ejus donatione qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est: quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est.

His propositis, quæstiunculæ multæ nascuntur: quas qui non intelligat, si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat: veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur; ac post de ejus hæredibus aliquis exegisset pro suâ parte id, quod ab eo, cujus

ipse hæres esset, prætermissum fuisset; eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam hæredibus omnibus esset relicta; qui eam pecuniam exegisset, solum, sine cohæredibus, sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is, per æs et libram, hæredem testamenti solvat, propterea quod eo loco res est, ita solutâ hæreditate, quasi ea pecunia legata non esset.

XXI. Hoc ego loco, multisque aliis, quæro a vobis, Scævolæ, pontifices maximi, et homines, meo quidem judicio, acutissimi, quid sit, quod ad jus pontificium civile appetatis. Civilis enim juris scientiâ pontificium quodam modo tollitis: nam sacra cum pecuniâ, pontificum auctoritate, nullâ lege, conjuncta sunt. Itaque, si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas: sed, quod iidem juris civilis estis peritissimi, hac scientiâ illam eluditis. Placuit P. Scævolæ, et Coruncanio, pontificibus maximis, itemque cæteris, qui tantumdem caperent, quantum omnes hæredes, sacris alligari. Habeo jus pontificium. Quid huc accessit ex jure civili? Partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestiâ liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet jurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus hæredibus relinquatur. [Superiores] dicebant, qui quid cepisset, adstringi. Rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium jus, et e medio est jure civili, ut, per æs et libram, hæredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est idipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea non [*alligata sacris.*]

* * * doctum hominem sane: cujus fuit Accius perfamiliaris: sed mensem (credo) extremum anni,

ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur.

XXII. Hostiâ autem maximâ parentare, pietati esse adjunctum putabat. Jam tanta religio est sepulcrorum, ut extera sacra et gentem inferri fas negent esse: idque apud majores nostros A. Torquatus in gente Popiliâ judicavit. Nec vero tam denicales, quæ a nece appellatæ sunt, quâ resident mortui, quam cæterorum cœlestium quieti dies, feriæ nominarentur, nisi majores eos, qui ex hac vitâ migrâssent, in Deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre jus, quibus neque ipsius neque publicæ feriæ sint: totaque hujus juris compositio pontificalis magnam religionem cærimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quæ finis funestæ familiæ; quod genus sacrificii [Lare] vervecibus fiat; quemadmodum os rejectum terræ obtegatur; quæque in porcâ contracta jura sint; quo tempore incipiat sepulcrum esse, et religione teneatur.

At mihi quidem antiquissimum sepulturæ genus id fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. Redditur enim terræ corpus; et, ita locatum ac situm, quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulcro, quod procul ad Fontis aras, regem nostrum Numam conditum accepimus: gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepulturâ scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari jussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quam, si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. Quod haud scio an timens suo corpori posse accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat etenim Ennius de Africano, "Hîc est ille situs." Vere: nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulcrum est, quam justa facta, et corpus incensum est. Et quod nunc communiter, in omnibus sepultis penitus, humati dicantur; id erat proprium tum in iis, quos humus injecta contegeret: eumque morem jus pon-

tificale confirmat. Nam, priusquam in os injecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. Injectâ glebâ, tum et illic humatus est, et gleba vocatur; ac tum denique multa religiosa jura complectitur. Itaque in eo, qui, in navi necatus, deinde in mare projectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: porcam hæredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco feminâ piaculum pati: si in mari mortuus esset, eadem, præter piaculum et ferias.

XXIII. *Atticus.* Video, quæ sint in pontificio jure. Sed quæro, quidnam sit in legibus. *Marcus.* Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad jus sepulcrorum. "Hominem mortuum," inquit lex in XII tabulis, "in urbe ne sepelito, neve urito." Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, "neve urito," indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. *Atticus.* Quid, qui post XII in urbe sepulti sunt, clari viri? *Marcus.* Credo, Tite, fuisse, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causâ tributum est, ut Publicolæ, ut Tuberto, quod eorum posteri jure tenuerunt; aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causâ, soluti legibus, consecuti sunt. Sed in Urbe sepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non esse jus, in loco publico fieri sepulcrum. Nôstis extra portam Collinam ædem Honoris: et aram in eo loco fuisse, memoriæ proditum est. Ad eam cum lamina esset inventa, et in eâ scriptum, "Domina Honoris;" ea causa fuit ædis hujus dedicandæ. Sed, cum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt. Statuit enim collegium, locum publicum non potuisse privatâ religione obligari.

Jam cætera in XII, minuendi sumtus lamentationesque funeris, translata de Solonis fere legibus. "Hoc plus," inquit, "ne facito. Rogum asciâ ne

polito." Nôstis, quæ sequuntur. Discebamus enim pueri XII, ut carmen necessarium; quas jam nemo discit. Extenuato igitur sumtu, tribus riciniis, et vinculis purpuræ, et decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem. "Mulieres genas ne radunto; neve lessum, funeris ergo, habento." Hoc veteres interpretes, Sex. Ælius, L. Acilius, non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris: L. Ælius, lessum, quasi lugubrem ejulationem, ut vox ipsa significat: quod eo magis judico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Hæc laudabilia, et locupletibus fere cum plebe communia: quod quidem maxime e naturâ est, tolli fortunæ discrimen in morte.

XXIV. Cætera item funebria, quibus luctus augetur, Duodecim sustulerunt. "Homini," inquit, "mortuo ne ossa legito, quo post funus faciat." Excipit bellicam peregrinamque mortem. Hæc præterea sunt in legibus de uncturâ: quibus "servilis unctura" tollitur, omnisque "circumpotatio:" quæ et recte tolluntur; neque tollerentur, nisi fuissent. "Ne sumtuosa respersio; ne longæ coronæ, nec acerræ," prætereantur. Illa jam significatio est, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod coronam virtute partam, et ei, qui peperisset, et ejus parenti, sine fraude esse lex impositam jubet: credoque, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret, lege sanctum est. Quâ in lege cum esset, "neve aurum addito," quam humane excipit altera lex, "quoi auro dentes vincti escunt, ast im cum illo sepelire urereve, se fraude esto." Et simul illud videtote, aliud habitum esse, sepelire, et urere.

Duæ sunt præterea leges de sepulcris; quarum altera privatorum ædificiis, altera ipsis sepulcris, cavet. Namque "rogum bustumve novum" vetat "propius sexaginta pedes adjici ædes alienas, invito domino:" incendium [videtur arcere.] Quod

autem "forum," (id est, vestibulum sepulcri) "bustumve, usucapi" vetat, tuetur jus sepulcrorum. Hæc habemus in Duodecim, sane secundum naturam, quæ norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur; si quid ludorum; dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus. "Honoratorum virorum laudes in concione memorentur; easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur," cui nomen neniæ; quo vocabulo etiam Græcis cantus lugubres nominantur.

XXV. *Quintus.* Gaudeo nostra jura ad naturam accommodari; majorumque sapientiâ admodum delector. *Marcus.* Sed credo, Quinte, ut cæteros sumtus, sic etiam sepulcrorum modum, recte requiri. Quos enim ad sumtus progressa jam ista res sit, in C. Figuli sepulcro vides. Sed credo minimam olim istius rei fuisse cupiditatem: alioquin multa exstarent exempla majorum. Nostræ quidem legis interpretes, quo capite jubentur sumtus et luctum removere a Deorum Manium jure, hoc intelligunt, in primis sepulcrorum magnificentiam esse minuendam. Nec hæc a sapientissimis legum scriptoribus neglecta sunt: nam et Athenis jam [ille mos] a Cecrope, ut aiunt, permansit, hoc jus terrâ humandi; quam cum proximi injecerant, obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur, solum autem, frugibus expiatum, ut vivis redderetur. Sequebantur epulæ, quas inibant propinqui coronati: apud quas de mortui laude, cum quid veri erat, prædicatum (nam mentiri nefas habebatur): ita justa confecta erant. Posteaquam, ut scribit Phalereus, sumtuosa fieri funera et lamentabilia cœpissent, Solonis lege sublata sunt: quam legem, eisdem prope verbis, nostri decemviri in decimam tabulam conjecerunt. Nam de tribus riciniis, et pleraque illa, Solonis sunt: de lamentis vero expressa verbis sunt: "Mulieres genas ne radunto, neve lessum, funeris ergo, habento."

XXVI. De sepulcris autem nihil est apud Solonem amplius, quam, "ne quis ea deleat, neve alienum inferat:" pœnaque est, "si quis bustum" (nam id puto appellari Τυμβον) "aut monimentum," inquit, "aut columnam, violârit, dejecerit, fregerit." Sed post aliquanto, propter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, "ne quis sepulcrum faceret operosius, quam quod decem homines effecerint triduo." Neque id opere tectorio exornari, nec Hermas hos (quos vocant) licebat imponi: nec de mortui laude, nisi in publicis sepulturis; nec ab alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur: habet enim luctum concursus hominum. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius increbuisse eam funerum sepulcrorumque magnificentiam, quæ nunc fere Romæ est: quam consuetudinem lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e republicâ maxime, tuendæque civitatis peritissimus. Iste igitur sumtum minuit, non solum pœnâ, sed etiam tempore: ante lucem enim jussit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum: nam super terræ tumulum noluit quid statui, nisi columellam, tribus cubitis ne altiorem, aut mensam, aut labellum: et huic procurationi certum magistratum præfecerat.

XXVII. Hæc igitur Athenienses tui. Sed videamus Platonem, qui justa funerum rejicit ad interpretes religionum: quem nos morem tenemus. De sepulcris autem dicit hæc: Vetat "ex agro culto, eove qui coli possit, ullam partem sumi sepulcro: sed, quæ natura agri tantummodo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento vivorum recipiat, eâ potissimum ut compleatur: quæ autem terra fruges ferre, et, ut mater, cibos suppeditare possit,

eam ne quis nobis minuat, neve vivus, neve mortuus." Exstrui autem vetat "sepulcrum altius, quam quod quinque diebus homines quinque absolverint; nec e lapide excitari plus, nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, incisam ne plus quatuor heroïcis versibus;" quos longos appellat Ennius. Habemus igitur hujus quoque auctoritatem de sepulcris summi viri: a quo iterum funerum sumtus præfinitur ex censibus, a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum, et reliquâ post mortem tranquillitate bonorum, pœnis impiorum.

Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. *Quintus.* Nos vero, frater, et copiose quidem: sed perge ad cætera. *Marcus.* Pergam quidem: et, quoniam libitum est vobis me ad hæc impellere, hodierno sermone conficiam, spero; hoc præsertim die. Video enim Platonem idem fecisse; omnemque orationem ejus de legibus peroratam esse uno æstivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. Id enim est, profecto, quod, constitutâ religione, rempublicam contineat maxime. *Atticus.* Tu vero dic; et istam rationem, quam cœpisti, tene.

M. TULLII CICERONIS,

DE

LEGIBUS,

LIBER TERTIUS.

I. *Marcus.* SEQUAR igitur, ut institui, divinum illum virum, quem, quâdam admiratione commotus, sæpius fortasse laudo, quam necesse est. *Atticus.* Platonem videlicet dicis. *Marcus.* Istum ipsum, Attice. *Atticus.* Tu vero eum nec nimis valde unquam nec nimis sæpe laudaveris: nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. *Marcus.* Bene, hercule, faciunt. Quid enim est elegantiâ tuâ dignius? cujus et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. *Atticus.* Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam præclarum mihi dedisti judicii tui testimonium. Sed perge, ut cœperas. *Marcus.* Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. *Atticus.* Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti.

Marcus. Videtis igitur, magistratûs hanc esse vim, ut præsit, præscribatque recta et utilia et conjuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo præsunt magistratus: vereque dici potest,

magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum. Nihil porro tam aptum est ad jus conditionemque naturæ, (quod cum dico, legem a me dici, [nihilque aliud,] intelligi volo) quam imperium; sine quo, nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus, stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus, potest. Nam et hic Deo paret; et huic obediunt maria terræque; et hominum vita jussis supremæ legis obtemperat.

II. Atque, ut ad hæc citeriora veniam, et notiora nobis, omnes antiquæ gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines justissimos et sapientissimos deferebatur: idque in republicâ nostrâ maxime valuit, quoad ei regalis potestas præfuit. Deinde etiam deinceps posteris prodebatur: quod et in his etiam, qui nunc [regnantur,] manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni, parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quæque de optimâ republicâ sentiremus, in sex libris ante diximus; accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum.

Magistratibus igitur opus est; sine quorum prudentiâ ac diligentiâ esse civitas non potest; quorumque descriptione omnis reipublicæ moderatio continetur. Neque solum iis præscribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi, modus. Nam et qui bene imperat, paruerit aliquando, necesse est; et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum; et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum, ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque, præscribimus, ut Charondas in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi cœlestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quæ

cum ita sint, ad ipsas jam leges veniamus, si placet. *Atticus.* Mihi vero et istud, et ordo iste rerum, placet.

III. *Marcus.* " Justa imperia sunto; iisque cives modeste, ac sine recusatione, parento. Magistratus nec obedientem et noxium civem multâ, vinculis, verberibusve coërceto; ni par, majorve potestas, populusve, prohibessit; ad quos provocatio esto. Cum magistratus judicassit, irrogassitve; per populum multæ, pœnæ, certatio esto. Militiæ, ab eo qui imperabit, provocatio ne esto: quodque is, qui bellum gerat, imperassit, jus ratumque esto. Minores magistratus, partiti juris, plures in plera sunto. Militiæ, quibus jussi erunt, imperanto, eorumque tribuni sunto. Domi pecuniam publicam custodiunto: vincula sontium servanto: capitalia vindicanto: æs, argentum, aurumve, publice signanto: lites contractas judicanto: quodcumque senatus creverit, agunto.

" Suntoque ædiles, cœratores urbis, annonæ, ludorumque sollennium: ollisque ad honoris amplioris gradum is primus adscensus esto.

" Censores populi ævitates, soboles, familias, pecuniasque, censento: urbis templa, vias, aquas, ærarium, vectigalia, tuento; populique partes in tribus distribuunto: exin pecunias, ævitates, ordines partiunto: equitum peditumque prolem describunto: cœlibes esse prohibento: mores populi regunto: probrum in senatu ne relinquunto: bini sunto: magistratum quinquennium habento: reliqui magistratus annui sunto: eaque potestas semper esto.

" Juris disceptator, qui privata judicet, judicarive jubeat, prætor esto. Is juris civilis custos esto. Huic potestate pari quotcumque senatus creverit, populusve jusserit, tot sunto.

" Regio imperio duo sunto: iique, præeundo, judicando, consulendo, prætores, judices, consules, appellantor. Militiæ summum jus habento; nemini

parento. Ollis salus populi suprema lex esto. Eumdem magistratum, ni interfuerint decem anni, nequis capito. Ævitatem annali lege servanto. Ast, quando duellum gravius, discordiæve civium escunt, œnus, ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem juris, quod duo consules, teneto: isque, ave sinistrâ dictus, populi magister esto. Equitemque qui regat, habeto pari jure cum eo, quicumque erit juris disceptator. Ast quando [consul] is est, magisterve populi, reliqui magistratus ne sunto.

"Auspicia patrum sunto: ollique ex se produnto, qui comitiatu creare consules rite possint. Imperia, potestates, legationes, cum senatus creverit populusve jusserit, ex urbe exeunto: duella justa juste gerunto: sociis parcunto: se et servos continento: populi sui gloriam augento: domum cum laude redeunto. Rei suæ ergo, ne quis legatus esto. Plebes quos pro se contra vim, auxilii ergo, decem creassit, tribuni ejus sunto: quodque ii prohibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto: sanctique sunto: neve plebem orbam tribunis relinquunto. Omnes magistratus auspicium judiciumque habento: ex quois senatus esto. Ejus decreta rata sunto. Ast, ni potestas par majorve prohibessit, senatûs-consulta perscripta servanto. Is ordo vitio vacato: cæteris specimen esto. Creatio magistratuum, judicia, populi jussa, vetita, cum suffragio consciscentur, optimatibus nota, plebi libera sunto.

IV. "At si quid erit, quod, extra magistratus, cœratore œsus sit; qui cœret, populus creato; eique jus cœrandi dato. Cum populo patribusque agendi jus esto consuli, prætori, magistro populi, equitumque, eique, quem produnt patres consulum rogandorum ergo; tribunisque, quos sibi plebes rogassit, jus esto cum patribus agendi: iidem, ad plebem, quod œsus erit, ferunto. Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica sunto.

"Senatori, qui nec aderit, aut causa aut culpa

esto. Loco senator, et modo, orato: causas populi teneto. Vis in populo abesto. Par majorve potestas plus valeto. Ast qui [turbassit] in agendo, fraus [actoris esto.] Intercessor rei malæ salutaris civis esto. Qui agent, auspicia servanto: auguri parento: promulgata proposita, in ærario cognita, agunto: nec plus, quam de singulis rebus, semel consulunto: rem populum docento: doceri a magistratibus privatisque patiunto. Privilegia ne irroganto: de capite civis, nisi per maximum comitiatum, ollosque quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto: donum ne capiunto, neve danto, neve petendâ, neve gerendâ, neve gestâ potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiæ pœna par esto. Censores fide legem custodiunto. Privati ad eos acta referunto: nec eo magis lege liberi sunto."

V. Lex recitata est. Disce rem, et tabellam jubebo dari. *Quintus.* Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio! sed ea pæne nostræ civitatis; etsi a te paulum allatum est novi. *Marcus.* Rectissime, Quinte, animadvertis. Hæc est enim, quam Scipio laudat in libris, et quam maxime probat temperationem reipublicæ; quæ effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. Nam sic habetote; magistratibus, iisque qui præsint, contineri rempublicam; et, ex eorum compositione, quod cujusque reipublicæ genus sit, intelligi. Quæ res cum sapientissime moderatissimeque constituta esset a majoribus nostris, nihil habui, sane non multum, quod putarem novandum in legibus.

Atticus. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti, admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista descriptio. *Marcus.* Faciam, Attice, ut vis: et locum istum totum, ut a doctissimis Græciæ quæsitum et disputatum est, explicabo: et, ut institui, nostra jura attingam. *Atticus.* Istud maxime exspecto disserendi genus. *Marcus.* Atqui pleraque sunt dicta

in illis libris, cum de optimâ republicâ quæreretur. Sed hujus loci de magistratibus sunt propria quædam, a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoïco, quæsita subtilius.

VI. *Atticus.* Ai'n' tandem? etiam a Stoïcis ista tractata sunt? *Marcus.* Non sane, nisi ab eo quem modo nominavi, et postea a magno homine, et in primis erudito, Panætio. Nam veteres, verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republicâ disserebant. Ab hac familiâ magis ista manârunt, Platone principe. Post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando locum, Heraclidesque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophrastus vero, institutus ab Aristotele, habitavit (ut scitis) in eo genere rerum: ab eodemque Aristotele doctus, Dicæarchus huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum, otioque, non modo in solem atque pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque, produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in republicâ viros, et doctissimos homines non nimis in republicâ versatos, multos commemorare possumus. Qui vero utrâque re excelleret, ut et doctrinæ studiis et regendâ civitate princeps esset, quis facile, præter hunc, inveniri potest?

VII. *Atticus.* Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut cœperas. *Marcus.* Quæsitum igitur ab illis est, placeretne unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent? quod, exactis regibus, intelligo placuisse nostris majoribus. Sed, quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea, non tam regni quam regis vitiis, repudiatum est; nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. Quare nec ephori Lacedæmone sine causâ a Theopompo oppositi regibus, nec, apud nos, con-

sulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in jure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno; qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset: hoc enim primum minuit consulare jus, quod exstitit [ipse], qui eo non teneretur; deinde, quod attulit auxilium reliquis, non modo magistratibus, sed etiam privatis, consuli non parentibus.

Quintus. Magnum dicis malum: nam, istâ potestate natâ, gravitas optimatium cecidit, convaluitque jus multitudinis. *Marcus.* Non est ita, Quinte. Non enim jus illud solum superbius populo, sed violentius, videri necesse erat; quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est * * *

Deest omnium hujus legis capitum explicatio, a principio, usque ad hoc caput, Domum cum l.

VIII. "Domum cum laude redeunto." Nihil enim, præter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hostibus neque a sociis, reportandum. Jam illud apertum profecto est, nihil esse turpius, quam quemquam legari, nisi reipublicæ causâ. Omitto, quemadmodum isti se gerant, atque gesserint, qui legatione hæreditates aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quæro, quid reapse sit turpius, quam, sine procuratione, senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicæ munere? Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatûs pertinere videatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levissimus tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Tamen minui tempus; et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita turpitudo manet, diuturnitate sublatâ. Sed jam, si placet, de provinciis decedatur; in Urbemque redeatur. *Atticus.* Nobis vero placet: sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. *Marcus.* At vero, Tite, si pareant his legibus, nihil

erit his Urbe, nihil domo suâ, dulcius; nec laboriosius molestiusque provinciâ.

Sed sequitur lex, quæ sancit eam tribunorum plebis potestatem, quæ in republicâ nostrâ; de quâ disseri nihil necesse est. *Quintus.* At, mehercule, ego, frater, quæro, de istâ potestate quid sentias: nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quæ in seditione, et ad seditionem, nata sit: cujus primum ortum si recordari volumus, inter arma civium, et occupatis et obsessis Urbis locis, procreatum videmus. Deinde cum esset cito ablegatus, tamquam, ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multoque tetrior et fœdior natus est.

IX. Quem enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: cum afflixisset principum gravitatem, nunquam tamen conquievit. Atque, ut C. Flaminium, atque ea quæ jam prisca sunt, relinquam; quid juris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? etsi, quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem consules, (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis, C. Curiatius in vincula conjecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus runis et sicis iis, quas ipse se projecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicæ statum permutavit? Quid jam de Saturnini supplicio, reliquisque, dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respublica.

Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius, quam et nostra et recentia? Quis unquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret unquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunicium exacuisset in nos? quem cum homines scelerati ac perditi, non modo ullâ in domo, sed nullâ in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicæ perturbandas putaverunt. Quod nobis qui-

dem egregium, et ad immortalitatem memoriæ gloriosum, neminem in nos mercede ullâ tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione, ac sine ullâ spe bonâ, furor edere potuit impuræ belluæ, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in istâ quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis, suâ lege, injuriæ faciendæ potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque nostrum [in] cæteris rebus omnibus, semper amplissimis summisque effero laudibus; de tribuniciâ potestate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare possum.

X. *Marcus.* Vitia quidem tribunatûs præclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua, in omni re accusandâ, prætermissis bonis, malorum enumeratio, vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperio est, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor, in istâ ipsâ potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quæsitum in eâ, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est tribunorum plebis: quis negat? sed vis populi multo sævior, multoque vehementior, quæ, ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo periculo progredi cogitat: populi impetus periculi rationem sui non habet. At aliquando incenditur. Et quidem sæpe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sanâ mente sit? [Quin ipsum Ti. Gracchum non solum vetitus, sed etiam sublatus, intercessor perculerat.] Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegæ abrogavit. Sed tu sapientiam majorum in illo vide. Concessâ plebi a patribus istâ potestate, arma ceciderunt: restincta seditio est: inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus æquari se putarent; in quo uno fuit civitatis salus. At duo

Gracchi fuerunt. Et, præter eos, quamvis enumeres multos licet: cum deni creantur, nonnullos in omni memoriâ reperies perniciosos tribunos; leves, etiam non bonos, fortasse plures. Invidiâ quidem summus ordo caret: plebes de suo jure periculosas contentiones nullas facit. Quamobrem, aut exigendi reges non fuerunt, aut plebi re, non verbo, danda libertas; quæ tamen sic data est, ut multis præclarissimis adduceretur, ut auctoritati principum cederet.

XI. Nostra autem causa, quæ, optime et dulcissime frater, incidit in tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu. Non enim plebs incitata nostris rebus invidit: sed vincula soluta sunt, et servitia incitata, adjuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illâ tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicæ tempore; cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed etiam servus libertate dignus, fuit, cui nostra salus cara non esset?

Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reipublicæ gessimus, ut non omnibus gratus esset; et si nos multitudinis vis furentis inflammatâ invidiâ pepulisset; si tribunus aliquis in me populum (sicut Gracchus in Lænatem, Saturninus in Metellum) incitâsset; ferremus, o Quinte frater: consolarenturque nos, non tam philosophi qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui, illâ urbe pulsi, carere ingratâ civitate, quam manere in improbâ, maluerunt. Pompeium vero quod unâ istâ in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem. Quippe, quam tantopere populus noster ignotam expetîsset, quî posset carere cognitâ? Sapientis autem civis fuit, causam, nec perniciosam, et ita popu-

larem ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in hujusmodi sermone, ut transiri alio possit, "ad modum," dici.

XII. *Atticus.* Prorsus ita est. *Quintus.* Haud equidem assentior: tu tamen ad reliqua pergas velim. *Marcus.* Perseveras tu quidem, et in tuâ vetere sententiâ permanes. *Quintus.* Nunc, mehercule. *Atticus.* Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quæ restant, audiamus.

Marcus. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et judicia dantur: judicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur: auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent moræ: sæpe enim populi impetum injustum auspiciis Dii immortales represserunt. Ex his autem qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, popularem sane neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublatâ cooptatione censoriâ. Sed præsto est hujus vitii temperatio, quod senatûs lege nostrâ confirmatur auctoritas. Sequitur enim, "Ejus decreta rata sunto." Nam ita se res habet, ut, si senatus dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes; et, si ordines reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint; possit, ex temperatione juris, cum potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, præsertim si proximæ legi parebitur. Nam proximum est, "Is ordo vitio careto: cæteris specimen esto." *Quintus.* Præclara vero, frater, ista lex est, et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem quærat interpretem. *Atticus.* Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatûs tui, pace tuâ dixerim, non modo censores, sed etiam judices omnes, potest defatigare.

XIII. *Marcus.* Omitte ista, Attice. Non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, hæc habetur oratio. Nam, cum omni vitio ca-

rere lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quâdam et disciplinâ: de quâ dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. *Atticus.* Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum: tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi præterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplinâ locum. *Marcus.* Tu vero et istum, Attice; et, si quem alium præterii.

"Cæteris specimen esto:" quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic emendari et corrigi continentiâ. Vir magnus, et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur, quam commodissime respondisse, cum esset objecta magnificentia villæ Tusculanæ, duo se habere vicinos; superiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum; quorum cum essent magnificæ villæ, concedi sibi oportere, quod iis, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent, quibus id, si tu non faceres, non liceret? Quis enim ferret istos, cum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, eisdem tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum), quantum illud, quod permulti imitatores principum exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse; quæcumque mutatio morum in principibus exstiterit, eamdem in populo secutam. Idque haud paulo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis, mutari civitatum status. Ego autem, nobilium vitâ victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republicâ merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea

infundunt in civitatem: neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt; plusque exemplo, quam peccato, nocent. Atque hæc lex, dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloriâ amplificati, vel corrumpere mores civitatis, vel corrigere, possunt. Sed hæc et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

Proximum autem est de suffragiis: quæ jubeo "nota esse optimatibus, populo libera." *Atticus.* Ita, mehercule, attendi; nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent.

XV. *Marcus.* Dicam, Tite; et versabor in re difficili, ac multum et sæpe quæsitâ; suffragia, in magistratu mandando, aut reo judicando, aut lege aut rogatione sciscendâ, clam an palam ferre melius esset? *Atticus.* An etiam id dubium est? *Quintus.* Vereor, ne a te rursus dissentiam. *Marcus.* Non facies, Quinte: nam ego in istâ sum sententiâ, quâ te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed, obtineri an possit, videndum est. *Quintus.* Frater, bonâ tuâ veniâ dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest sæpissime reipublicæ, cum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est, obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, cum agitur severe: deinde vi opprimi in bonâ causâ est melius, quam malæ cedere. Quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber nunquam desideravit; idem, oppressus dominatu ac potentiâ principum, flagitavit. Itaque graviora judicia de potentissimis hominibus exstant voces, quam tabellæ. Quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in quâ, bonis ignorantibus quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium.

XVI. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, nec auctor unquam bonus. Sunt enim quatuor leges tabellariæ; quarum prima de magistratibus mandandis; ea est Gabinia, lata ab homine ignoto et sordido. Secuta, biennio post, Cassia est, de populi judicio: ea a nobili homine lata est, L. Cassio, sed (pace familiæ dixerim) dissidente a bonis, atque omni rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de jubendis legibus ac vetandis, seditiosi atque improbi civis; cui ne reditus quidem ad bonos salutem a bonis potuit afferre.

Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque judicio Cœlius tabellam; doluitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popillium, nocuisse et reipublicæ. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cujus in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam. Excitabat enim fluctus in simpulo (ut dicitur) Gratidius, quos post filius ejus Marius in Ægæo excitavit mari. Ac nostro quidem avo, cum res esset ad se delata, Scaurus consul, " Utinam," inquit, " M. Cicero, isto animo atque virtute in summâ republicâ nobiscum versari, quam in municipali, maluisses!" Quamobrem ,quoniam non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus; non quid, hoc populo, obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiæ legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse præstabis. Nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu ejus intelligo.

XVII. *Atticus.* Mihi vero nihil unquam populare placuit: eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul constituerat, quæ sit in potestatem optimorum. *Marcus.* Vos demum (ut video) legem antiquâstis sine tabellâ. Sed ego, etsi

satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut et auctoritate valeant et utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis: "Optimatibus nota, plebi libera sunto." Quæ lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quæ postea latæ sunt, quæ tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. Quæ si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus; habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dum modo hæc optimo cuique et gravissimo civi ostendatur, ultroque offeratur; uti in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati aut gratiæ traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quæri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quamobrem lege nostrâ libertatis species datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis causa tollitur.

XVIII. Deinde sequitur, quibus jus sit cum populo agendi, aut cum senatu; gravis, et, ut arbitror, præclara lex. "Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica sunto;" id est, modesta atque sedata. Actor enim moderatur et fingit, non modo mentem ac voluntates, sed pæne vultus, eorum, apud quos agit: quod in senatu non est difficile: est enim senator is, cujus non ad auditorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic jussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, cum frequens ordo est: ut loco dicat, id est, rogatus: ut modo, ne sit infinitus: nam brevitas, non modo senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententiâ. Nec est unquam longâ oratione utendum,

nisi, aut peccante senatu, (quod fit ambitione sæpissime, nullo magistratu adjuvante) tolli diem utile est; aut cum tanta causa est, ut opus sit oratoris copiâ vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est.

Quodque addit, "Causas populi teneto," est senatori necessarium, nôsse rempublicam. Idque late patet: quid habeat militum, quid valeat ærario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, quâ quisque sit lege, conditione, fœdere: tenere consuetudinem decernendi, nôsse exempla majorum. Videtis jam, genus hoc omne scientiæ, diligentiæ, memoriæ esse; sine quo paratus esse senator nullo pacto potest.

Deinceps sunt cum populo actiones; in quibus primum, et maximum, "Vis abesto." Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium juri et legibus, nihil minus civile et humanum, quam, compositâ et constitutâ republicâ, quidquam agi per vim. Parere jubet intercessori; quo nihil præstantius. Impediri enim bonam rem melius, quam concedi malæ.

XIX. Quod vero actoris jubeo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententiâ; quem est senatus secutus, cum decrevisset, C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simul atque intercessum, turbarique cœptum sit, dimittere. Quod qui permovet, cum agi nihil potest, vim quærit; cujus impunitatem amittit hac lege.

Sequitur illud: "Intercessor rei malæ salutaris civis esto." Quis non studiose reipublicæ subvenerit, hac tam præclarâ legis voce laudatus?

Sunt deinde posita deinceps, quæ habemus etiam in publicis institutis atque legibus: "Auspicia servanto: auguri parento." Est autem boni auguris, meminisse, maximis reipublicæ temporibus præsto

esse debere; Jovique Optimo Maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse jusserit: cœlique partes sibi definitas esse traditas, e quibus sæpe opem reipublicæ ferre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis, magistratibusve audiendis.

Tum leges præclarissimæ de XII tabulis tralatæ duæ; quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Nondum cognitis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum, tantum majores in posterum providisse. In privos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium; quo quid est injustius? cum legis hæc vis sit, scitum [esse] jussum in omnes. Ferri de singulis, nisi centuriatis comitiis, noluerunt: descriptus enim populus censu, ordinibus, ætatibus, plus adhibet ad suffragium consilii, quam fuse in tribus convocatus. Quo verius in nostrâ causâ vir magni ingenii, summâque prudentiâ, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis. Præter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, præterea neque tributa capitis comitia rata esse possent, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et nobis, et clarissimis viris, melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

XX. Sequuntur de captis pecuniis, et de ambitu, leges. Quæ cum magis judiciis quam verbis sancienda sint, adjungitur, "Noxiæ pœna par esto;" ut in suo vitio quisque plectatur; vis, capite; avaritia, multâ; honoris cupiditas, ignominiâ sanciatur. Extremæ leges sunt nobis non usitatæ, reipublicæ necessariæ. Legum custodiam nullam habemus: itaque hæ leges sunt, quas apparitores nostri volunt: a librariis petimus, publicis literis consignatam memoriam publicam nullam habemus. Græci hoc diligentius, apud quos Νομοφυλακες creantur: nec hi

solum literas (nam id quidem etiam apud majores nostros erat), sed etiam facta hominum observabant, ad legesque revocabant.

Hæc detur cura censoribus; quandoquidem eos in republicâ semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint: deque iis censores præjudicent. Hoc in Græciâ fit, publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii. Quocirca melius est, rationes referri, causamque exponi censoribus; integram tamen legem accusatori judicioque servari. Sed satis jam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

Atticus. Si nos tacemus, locus ipse admonet, quid tibi sit deinde dicendum. *Marcus.* Mihine? de judiciis arbitror, Pomponi: id est enim junctum magistratibus. *Atticus.* Quid? de jure populi Romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? *Marcus.* Quid tandem hoc loco est, quod requiras? *Atticus.* Egone? quod ignorari ab iis, qui in republicâ versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego: sic animadverto, plerosque magistratus, ignoratione juris sui, tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum alienatione dicendum putâsti, quoniam de religione leges proposueras; faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de jure, disputes.

Marcus. Faciam breviter, si consequi potuero: nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Junius sodalis, perite, meo quidem judicio, et diligenter. At, de jure naturæ, cogitare per nos atque dicere debemus; de jure populi Romani, quæ relicta sunt, et tradita. *Atticus.* Sic profecto censeo: et id ipsum, quod dicis, exspecto.

M. TULLII CICERONIS,

DE

OFFICIIS,

AD

MARCUM FILIUM,

LIBER PRIMUS.

I. Quamquam te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis institutisque philosophiæ, propter summam et doctoris auctoritatem, et urbis; quorum alter te scientiâ augere potest, altera exemplis; tamen, ut ipse, ad meam utilitatem, semper cum Græcis Latina conjunxi, neque id in philosophiâ solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci; idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem, nos (ut videmur) magnum attulimus adjumentum hominibus nostris, ut non modo Græcarum literarum rudes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum, et ad judicandum. Quamobrem disces tu quidem a principe hujus ætatis philosophorum; et disces, quamdiu voles: tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non pœnitebit. Sed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis dissidentia

(quoniam utrique, et Socratici et Platonici, esse volumus), de rebus ipsis utêre tuo judicio: nihil enim impedio: orationem autem Latinam profecto, legendis nostris, efficies pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis; quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornateque dicere, quoniam in eo studio ætatem consumsi, si id mihi assumo, videor id meo jure quodam modo vindicare.

Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophiâ libros, qui jam illas fere æquârunt, studiose legas. Vis enim dicendi major est in illis: sed hoc quoque colendum est æquabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Græcorum contigisse, ut idem utroque in genere laboraret, sequereturque et illud forense dicendi, et hoc quietum disputandi genus; nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens; dulcis tamen; ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium: utrumque certe secuti sumus. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere; et Demosthenem, si illa, quæ a Platone didicerat, tenuisset, et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate judico; quorum uterque, suo studio delectatus, contemsit alterum.

II. Sed, cum statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, et multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et ætati tuæ esset aptissimum, et auctoritati meæ. Nam, cum multa sint in philosophiâ, et gravia et utilia, accurate copioseque a philosophis disputata; latissime patere videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis et præcepta sunt. Nulla enim vitæ pars, neque publicis neque privatis, neque fo-

rensibus neque domesticis in rebus; neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque colendo sita vitæ est honestas omnis, et in negligendo turpitudo.

Atque hæc quidem quæstio communis est omnium philosophorum: quis est enim, qui, nullis officii præceptis tradendis, philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullæ disciplinæ, quæ, propositis bonorum et malorum finibus, officium omne pervertant. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque suis commodis, non honestate, metitur; hic, si sibi ipse consentiat, et non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec justitiam, nec liberalitatem. Fortis vero, dolorem summum malum judicans; aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. Quæ quamquam ita sunt in promtu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hæ disciplinæ igitur, si sibi consentaneæ esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii præcepta firma, stabilia, conjuncta naturæ, tradi possunt, nisi aut ab iis qui solam, aut ab iis qui maxime, honestatem propter se dicant expetendam. Itaque propria est ea præceptio Stoïcorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem explosa sententia est; qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidem tempore, et hac in quæstione, potissimum Stoïcos, non ut interpretes; sed (ut solemus) e fontibus eorum, judicio arbitrioque nostro, quantum quo-que modo videbitur, hauriemus.

Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium; quod a Panætio prætermissum esse miror: omnis enim, quæ a ratione suscipitur de aliquâ re, institutio, debet a

definitione proficisci; ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur.

III. Omnis de officio duplex est quæstio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum; alterum, quod positum est in præceptis, quibus in omnes partes usus vitæ conformari possit. Superioris generis hujusmodi exempla sunt: Omniane officia perfecta sint? num quod officium aliud alio majus sit? et quæ sunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitæ communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum.

Atque etiam alia divisio est officii: nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. Perfectum officium, rectum, opinor, vocemus, quod Græci Κατορθωμα, hoc autem commune Καθηκον vocant. Atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant; medium autem officium id esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.

Triplex igitur est, ut Panætio videtur, consilii capiendi deliberatio: nam, honestumne factu sit an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit: in quo considerando sæpe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut consultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint juvare, et suos, conducat id, necne, de quo deliberant: quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur; fit, ut distrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi.

Hac divisione, (cum præterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo prætermissa sunt. Nec

enim solum, utrum honestum an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius; itemque, duobus præpositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter, tum pari ratione de utili, post de comparatione eorum, disserendum.

IV. Principio, generi animantium omni est a naturâ tributum, ut se, vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, quæque ad vivendum sint necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia ejusdem generis. Commune item animantium omnium est conjunctionis appetitus, procreandi causâ, et cura quædam eorum quæ procreata sunt. Sed, inter hominem et belluam, hoc maxime interest, quod hæc tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque præsens est, se accommodat, paululum admodum sentiens præteritum, aut futurum. Homo autem (quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt; earumque progressus, et quasi antecessiones, non ignorat; similitudines comparat, et rebus præsentibus adjungit atque annectit futuras) facile totius vitæ cursum videt, ad eamque degendam præparat res necessarias. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini, et ad orationis et ad vitæ societatem: ingeneratque in primis præcipuum quemdam amorem in eos qui procreati sunt; impellitque, ut hominum cœtus [et celebrationes esse,] et a se obiri, velit; ob easque causas studeat parare ea, quæ suppeditent et ad cultum et ad victum; nec sibi soli, sed conjugi, liberis, cæterisque, quos caros habeat, tuerique debeat. Quæ cura exsuscitat etiam animos, et majores ad rem gerendam facit.

In primisque hominis est propria veri inquisitio, atque investigatio. Itaque, cum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre,

audire, addiscere: cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus: ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturæ hominis aptissimum.

Huic veri videndi cupiditati adjuncta est appetitio quædam principatûs, ut nemini parere animus bene a naturâ informatus velit, nisi præcipienti, aut docenti, aut, utilitatis causâ, juste et legitime imperanti: ex quo animi magnitudo exsistit, humanarumque rerum contemtio.

Nec vero illa parva vis naturæ est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo; quid sit, quod deceat; in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quæ adspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit: quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat: cavetque, ne quid indecore effeminateve faciat: tum, in omnibus et opinionibus et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quærimus, honestum; quod, etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, naturâ esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem, honesti vides; quæ si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret sui. Sed omne, quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliquâ. Aut enim in perspicientiâ veri sollertiâque versatur; aut in hominum societate tuendâ, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt, quæque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia.

Quæ quatuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex eâ parte, quæ prima descripta est, in quâ sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri: ejusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quâque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet, et in quâ versetur, subjecta est veritas.

Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositæ sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitæ continetur: ut et societas hominum conjunctioque servetur, et animi excellentia magnitudoque, cum in augendis opibus, utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis, eluceat. Ordo autem, et constantia, et moderatio, et ea quæ sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quædam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quæ tractantur in vitâ, modum quemdam et ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

VI. Ex quatuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiæ cupiditatem; in quâ excellere pulchrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. In hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt; unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit, ad considerandas res, et tempus et diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitiis declinatis, quod, in

rebus honestis et cognitione dignis, operæ curæque ponetur, id jure laudabitur; ut in astrologiâ C. Sulpicium audivimus; in geometriâ Sex. Pompeium ipsi cognovimus; multos in dialecticis, plures in jure civili: quæ omnes artes in veri investigatione versantur; cujus studio a rebus gerendis abduci, contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a quâ tamen sæpe fit intermissio, multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quæ nunquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis, etiam sine operâ nostrâ, continere. Omnis autem cogitatio, motusque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honestis, et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiæ cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, quâ societas hominum inter ipsos, et vitæ quasi communitas, continetur: cujus partes duæ sunt; justitia, in quâ virtutis splendor est maximus; ex quâ boni viri nominantur; et huic conjuncta beneficentia, quam eamdem vel benignitatem vel liberalitatem appellari licet. Sed justitiæ primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus injuriâ; deinde, ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla naturâ; sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoriâ, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte: ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatum dicatur, Tusculanus Tusculanorum; similisque est privatarum possessionum descriptio: ex quo, quia suum cujusque fit; eorum, quæ naturâ fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: eo si qui sibi plus appetet, violabit jus humanæ societatis.

Sed, quoniam (ut præclare scriptum est a Platone) non nobis solis nati sumus, ortûsque nostri partem patria vindicat, partem amici; atque, ut placet Stoï-

cis, quæ in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causâ esse generatos, ut ipsi inter se, aliis alii prodesse possent; in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo, tum artibus, tum operâ, tum facultatibus, devincire hominum inter homines societatem.

Fundamentum est autem justitiæ fides; id est, dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoïcos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia *fiat*, quod dictum est, appellatam *fidem*.

Sed injustitiæ genera duo sunt; unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui, ab iis quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam. Nam qui injuste impetum in quempiam facit, aut irâ aut aliquâ perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, injuriæ, tam est in vitio, quam si parentes, aut patriam, aut socios deserat. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi causâ de industriâ inferuntur, sæpe a metu proficiscuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quæ concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia.

VIII. Expetuntur autem divitiæ cum ad usus vitæ necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniæ cupiditas spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem; ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei qui in republicâ princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitæque cultus cum elegantiâ et copiâ: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec vero rei fa-

miliaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda: sed fugienda semper injuria est.

Maxime autem adducuntur plerique, ut eos justitiæ capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriæ, cupiditatem inciderint. Quod enim est apud Ennium,

" Nulla sancta societas, nec fides, regni est,"

id latius patet: nam, quidquid ejusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Cæsaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod, in maximis animis, splendidissimisque ingeniis, plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiæ, gloriæ cupiditates: quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur.

Sed in omni injustitiâ permultum interest, utrum perturbatione aliquâ animi (quæ plerumque brevis est, et ad tempus), an consulto et cogitato, fiat injuria. Leviora enim sunt, quæ repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quæ meditata et præparata inferuntur. Ac de inferendâ quidem injuriâ satis dictum est.

IX. Prætermittendæ autem defensionis, deserendique officii, plures solent esse causæ. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut sumtus suscipere nolunt; aut etiam negligentiâ, pigritiâ, inertiâ, aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigàtione versentur, quodque ea, quæ plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari soleant, contemnant, et pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam alterum justitiæ genus assequun-

tur, inferendâ ne cui noceant injuriâ: in alterum incidunt. Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos: æquius autem erat id voluntate fieri: nam hoc ipsum ita justum est, quod recte fit, si est voluntarium.

Sunt etiam, qui, aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam; qui altero injustitiæ genere vacant; in alterum incurrunt. Deserunt enim vitæ societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operæ, nihil facultatum.

Quoniam igitur, duobus generibus injustitiæ propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus justitia continetur; facile, quod cujusque temporis officium sit, poterimus (nisi nosmetipsos valde amabimus) judicare. Est [enim] difficilis cura rerum alienarum; quamquam Terentianus ille Chremes "humani nihil a se alienum putat." Sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quæ cæteris (quæ, quasi longo intervallo interjecto, videmus); aliter de illis, ac de nobis, judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod, dubites, æquum sit an iniquum. Æquitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat injuriæ.

X. Sed incidunt sæpe tempora, cum ea, quæ maxime videntur digna esse justo homine, eoque quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria: ut reddere depositum, promissum facere, quæque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum, et non servare, sit justum. Referri enim decet ad ea, quæ proposui in principio, fundamenta justitiæ: primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati serviatur. [Ea cum tempore commutantur,] commutatur officium, et non semper

est idem. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei cui promissum sit, vel ei qui promiserit. Nam si (ut in fabulis est) Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, (ut scribitur) hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quæ sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori: ut, si constitueris te cuipiam advocatum in rem præsentem esse venturum, atque interim graviter ægrotare filius cœperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis standum non esse, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo, promiserit? quæ quidem pleraque jure prætorio liberantur, nonnulla legibus.

Exsistunt etiam sæpe injuriæ calumniâ quâdam, et nimis callidâ, sed malitiosâ juris interpretatione. Ex quo illud, "Summum jus summa injuria," factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in re publicâ multa peccantur: ut ille, qui, cum triginta dierum essent cum hoste pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactæ, non noctium, induciæ. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium, (nihil enim præter auditum habeo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter, atque ut regredi quam progredi mallent. Id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano

adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare. Quocirca, in omni re, fugienda est talis sollertia.

XI. Sunt autem quædam officia etiam adversus eos servanda, a quibus injuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus. Atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, injuriæ suæ pœnitere; ut et ipse ne quid tale posthac, et cæteri sint ad injuriam tardiores.

Atque in re publicâ maxime conservanda sunt jura belli. Nam, cum sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, alterum per vim; cumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum; confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine injuriâ in pace vivatur: partâ autem victoriâ, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt; ut majores nostri Tusculanos, Æquos, Volscos, Sabinos, Hernicos, in civitatem etiam acceperunt: at Carthaginem et Numantiam funditus sustulerunt: nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Meâ quidem sententiâ, paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; si non optimam, at aliquam rempublicam (quæ nunc nulla est) haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt. In quo tantopere apud nostros justitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more majorum.

Ac belli quidem æquitas sanctissime feciali populi Romani jure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit, et indictum. Pompilius imperator tenebat provinciam: in

cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Pompilio videretur unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eâdem legione militabat, dimisit. Sed cum, amore pugnandi, in exercitu remansisset, Cato ad Pompilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiæ sacramento; quia, priore amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat. Adeo summa erat observatio in bello movendo. M. quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in quâ scripsit, se audîsse, eum missum factum esse a consule, cum in Macedoniâ Persico bello miles esset. Monet igitur, ut caveat, ne prœlium ineat: negat enim jus esse, qui miles non sit, pugnare cum hoste.

XII. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigatam. Hostis enim, apud majores nostros, is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulæ: "aut status dies cum hoste." Itemque, "adversus hostem æterna auctoritas." Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum quîcum bellum geras, tam molli nomine appellari? Quamquam id nomen durius jam effecit vetustas: a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit.

Cum vero de imperio decertatur, belloque quæritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulo ante justas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim, cum civi aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est; cum altero, capitis et famæ; sic cum Celtiberis, cum Cimbris, bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho, de imperio dimicaba-

tur. Pœni fœdifragi, crudelis Hannibal; reliqui justiores. Pyrrhi quidem, de captivis reddendis, illa præclara:

"Nec mî aurum posco, nec mî pretium dederitis;
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro, vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est.
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis Dîs."

XIII. Regalis sane, et digna Æacidarum genere, sententia. Atque etiam, si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda: ut, primo Punico bello, Regulus, captus a Pœnis, cum de captivis commutandis Romam missus esset, jurâssetque se rediturum; primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde, cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere.

☞ (*Quæ hîc sequuntur Italicis literarum formis expressa, in paucis tantummodo MS. exemplaribus comparent; et a criticorum plerisque repudiata sunt, ut adulterina et insiticia.*)

[*Secundo autem Punico bello, post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos misit jurejurando se redituros esse, nisi, de redimendis iis qui capti erant, impetrâssent; eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui pejerâssent, in ærariis reliquerunt; nec minus illum, qui jurisjurandi fraude culpam invenerat. Cum enim, Hannibalis permissu, exîsset de castris, rediit paulo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris, jurejurando se solutum putabat:*

et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est justitiæ in hostem a majoribus nostris constitutum. Cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum, et eum necaturum; senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, et potentis, et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit.]

Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est.

Meminerimus autem, etiam adversus infimos, justitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum: quibus, non male præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, justa præbenda.

Cum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude, fiat injuria; fraus, quasi vulpeculæ, vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiæ nulla capitalior est, quam eorum, qui, cum maxime fallunt, id agunt ut viri boni esse videantur. De justitiâ satis dictum est.

XIV. Deinceps (ut erat propositum) de beneficentiâ ac liberalitate dicatur; quâ quidem nihil est naturæ hominis accommodatius: sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis quibus benigne videbitur fieri, et cæteris; deinde, ne major benignitas sit, quam facultates; tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est justitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi assentatores, judicandi sunt: et, qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eâdem sunt injustitiâ, ut si in suam rem aliena convertant.

Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et

gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quâcumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut eâ liberalitate utamur, quæ prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullæ, et C. Cæsaris, pecuniarum translatio a justis dominis ad alienos non debet liberalis videri. Nihil est enim liberale, quod non idem justum.

Alter erat locus cautionis, ne benignitas major esset, quam facultates: quod, qui benigniores volunt esse quam res patitur, primum in eo peccant, quod injuriosi sunt in proximos. Quas enim copias his et suppeditari æquius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copiæ. Videre etiam licet plerosque (non tam naturâ liberales, quam quâdam gloriâ ductos), ut benefici videantur, facere multa, quæ proficisci ab ostentatione magis quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est conjunctior, quam aut liberalitati aut honestati.

Tertium est propositum, ut in beneficentiâ delectus esset dignitatis: in quo et mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas ac societas vitæ, et ad nostras utilitates officia ante collata: quæ ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures causæ, majoresque, ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur, non cum perfectis hominibus, planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus, præclare agitur, si sunt simulacra virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestiâ, temperantiâ, hac ipsâ (de quâ jam multa dicta sunt) justitiâ. Nam fortis animus et

magnus, in homine non perfecto nec sapiente, ferventior plerumque est: illæ virtutes virum bonum videntur potius attingere.

Atque hæc in moribus. De benevolentiâ autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam, non, adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantiâ, judicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia; major quædam cura adhibenda est: nullum enim officium referendâ gratiâ magis necessarium est.

Quod si ea, quæ utenda acceperis, majore mensurâ (si modo possis) jubet reddere Hesiodus; quidnam, beneficio provocati, facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim, si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? Nam, cum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in nostrâ potestate est: non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine injuriâ.

Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi. Nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen, in primis, quo quisque animi studio benevolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quâdam, sine judicio vel modo; in omnes repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quæ beneficia æque magna non sunt habenda, atque ea, quæ judicio, considerate, constanterque delata sunt. Sed, in collocando beneficio, et in referendâ gratiâ, si cætera paria sint, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi ille his non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

XVI. Optime autem societas hominum conjunctioque servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed, quæ naturâ principia sint communitatis et societatis humanæ, repetendum altius videtur. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate: ejus autem vinculum est ratio et oratio; quæ, docendo, discendo, communicando, disceptando, judicando, conciliat inter se homines, conjungitque naturali quâdam societate. Neque ullâ re longius absumus a naturâ ferarum, in quibus inesse fortitudinem sæpe dicimus, ut in equis, in leonibus; justitiam, æquitatem, bonitatem, non dicimus. Sunt enim rationis et orationis expertes.

Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas hæc est; in quâ omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas; ut, quæ descripta sunt legibus et jure civili, hæc ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis cætera sic observentur, ut in Græcorum proverbio est, "Amicorum esse omnia communia." Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ sunt generis ejus, quod, ab Ennio positum in unâ re, transferri in multas potest.

"Homo, qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendat, facit:
Nihilo minus ipsi lucet, cum illi accenderit."

Unâ ex re satis præcipitur, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt illa communia, Non prohibere aquâ profluente: Pati ab igne ignem capere, si quis velit; Consilium fidele deliberanti dare: quæ sunt iis utilia qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed, quoniam copiæ parvæ singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita

est multitudo; vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem ("Nihilo minus ipsi lucet"), ut facultas sit, quâ in nostros simus liberales.

XVII. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab infinitâ illâ discedatur, propior est ejusdem gentis, nationis, linguæ, quâ maxime homines conjunguntur: interius etiam est, ejusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viæ, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines, præterea, et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractæ. Arctior vero colligatio est societatis propinquorum. Ab illâ enim immensâ societate humani generis in exiguum angustumque concluditur.

Nam, cum sit hoc naturâ commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est; proxima in liberis; deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis, et quasi seminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones; post, consobrinorum, sobrinorumque; qui cum unâ domo jam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia, et affinitates; ex quibus etiam plures propinqui: quæ propagatio et soboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem conjunctio benevolentiâ devincit homines et caritate. Magnum est enim, eadem habere monimenta majorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia.

Sed omnium societatum nulla præstantior est, nulla firmior, quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum, (quod sæpe dicimus) etiam si in alio cernimus, tamen nos movet; atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et, quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur; tamen justitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius nec copulatius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem

studia sunt, eædemque voluntates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac seipso; efficiturque id, quod Pythagoras ultimum in amicitiâ putavit, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quæ conficitur ex beneficiis ultro citro datis, acceptis: quæ mutua et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firmâ illi devinciuntur societate.

Sed, cum omnia ratione animoque lustrâris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea quæ cum republicâ est unicuique nostrûm. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est; pro quâ quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerârunt omni scelere patriam, et in eâ funditus delendâ occupati sunt et fuerunt.

Sed, si contentio quædam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum officii, principes sunt patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus: proximi liberi, totaque domus, quæ spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria præsidia vitæ debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes, in amicitiis vigent maxime: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit.

XVIII. Sed, in his omnibus officiis tribuendis, videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque, vel sine nobis, aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Sunt quædam officia, quæ aliis magis quam aliis debeantur: ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem aut familiarem: at, si lis in judicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum, defenderis. Hæc

igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio; et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et, addendo deducendoque, videre, quæ reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas.

Sed, ut nec medici nec imperatores nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magnâ laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt; sic officii conservandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi: sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque, ab iis rebus quæ sunt in jure societatis humanæ, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

Intelligendum est autem, cum proposita sint genera quatuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno, elatoque, humanasque res despiciente, factum sit. Itaque in probris maxime in promtu est, si quid tale dici potest:

"Vos etenim, juvenes, animum geritis muliebrem;
Illa virago viri:"

et si quid ejusmodi:

"Salmaci, da spolia, sine sudore et sanguine."

Contraque in laudibus, quæ magno animo, et fortiter excellenterque gesta sunt, ea, nescio quomodo, quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Platæis, Thermopylis, Leuctris: hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicæ gloriæ, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari.

XIX. Sed ea animi elatio, quæ cernitur in peri-

culis et laboribus, si justitiâ vacat, pugnatque, non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non enim modo id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoïcis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitiâ, laudem est adeptus: nihil enim honestum esse potest, quod justitiâ vacet. Præclarum igitur Platonis illud: "Non solum," inquit, "scientia, quæ est remota a justitiâ, calliditas potius quam sapientia est appellanda; verum etiam animus paratus ad periculum, si suâ cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciæ potius nomen habeat, quam fortitudinis." Itaque viros fortes, magnanimos, eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces, esse volumus: quæ sunt ex mediâ laude justitiæ.

Sed illud odiosum est, quod, in hac elatione et magnitudine animi, facillime pertinacia et nimia cupiditas principatûs innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem [morem] Lacedæmoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi; sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus, esse. Difficile autem est, cum præstare omnibus concupieris, servare æquitatem, quæ est justitiæ maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure, patiantur: exsistuntque in republicâ plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam justitiâ pares. Sed, quo difficilius, hoc præclarius: nullum est enim tempus, quod justitiâ vacare debeat.

Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non, qui faciunt, sed qui propulsant, injuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloriâ,

judicat: principemque se esse mavult, quam videri. Etenim, qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res injustas impellitur, ut quisque est altissimo animo, et gloriæ cupido. Qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis, periculisque aditis, non, quasi mercedem rerum gestarum, desideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus, et magnus, duabus rebus maxime cernitur; quarum una in rerum externarum despicientiâ ponitur, cum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ, succumbere. Altera est res, ut, cum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras, magnas illas quidem, et maxime utiles, sed et vehementer arduas, plenasque laborum et periculorum, tum vitæ, tum multarum aliarum rerum, quæ ad vitam pertinent.

Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo (addo etiam utilitatem) in posteriore est: causa autem, et ratio efficiens magnos viros, est in priore: in eo enim est illud, quod excellentes animos, et humana contemnentes, facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum judices, et omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quæ eximia plerisque et præclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili firmâque contemnere, fortis animi magnique ducendum est: et ea, quæ videntur acerba, (quæ multa et varia in hominum vitâ fortunâque versantur) ita ferre, ut nihil a statu naturæ discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est, magnæque constantiæ.

Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum se a labore præstiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et hæc videnda, et pecuniæ fugienda cupiditas. Nihil enim est tam angusti animi, tamque parvi, quam

amare divitias; nihil honestius, magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriæ cupiditas, ut supra dixi. Eripit enim libertatem, pro quâ magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac, potius, aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnunquam.

Vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam ægritudine, et voluptate animi, et iracundiâ; ut tranquillitas et securitas adsit, quæ affert, cum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt et fuerunt, qui, eam (quam dico) tranquillitatem expetentes, a negotiis publicis se removerint, ad otiumque perfugerint. In his, et nobilissimi philosophi longeque principes, et quidam homines severi et graves, nec populi nec principum mores ferre potuerunt; vixeruntque nonnulli in agris, delectati re suâ familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne quâ re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur; cujus proprium est, sic vivere, ut velis.

XXI. Quare, cum hoc commune sit potentiæ cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis; alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et suo, et parvo: in quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed et facilior et tutior, et minus aliis gravis aut molesta, vita est otiosorum; fructuosior autem hominum generi, et ad claritatem amplitudinemque aptior, eorum qui se ad rempublicam et ad res magnas gerendas accommodaverunt. Quapropter, et iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capessentibus, qui, excellenti ingenio, doctrinæ sese dediderunt; et iis, qui, aut valetudinis imbecillitate, aut aliquâ graviore causâ impediti, a republicâ recesserunt, cum ejus administrandæ potestatem aliis, laudemque, concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se

dicant ea, quæ plerique mirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio, dandum puto. Quorum judicium, in eo quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu est non probare: sed videntur labores et molestias, tum offensionum, tum repulsarum, quasi quamdam ignominiam, timere, et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent; voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores; gloriam negligant, frangantur infamiâ: atque ea quidem non satis constanter.

Sed iis, qui habent a naturâ adjumenta rerum gerendarum, abjectâ omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et gerenda respublica est. Nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo, potest. Capessentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia, et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam sæpe dico, et tranquillitas animi atque securitas; si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate constantiâque victuri. Quæ eo faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vitâ, quæ fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent; et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca, non sine causâ majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda, rempublicam gerentibus, quam quietis; quo magis his et magnitudo animi est adhibenda, et vacuitas ab angoribus.

Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit, sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem. In quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet, propter ignaviam, aut nimis confidat, propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, prius, quam aggrediare, adhibenda est præparatio diligens.

XXII. Sed, cum plerique arbitrentur res bellicas majores esse quam urbanas; minuenda est hæc opi-

nio. Multi enim bella sæpe quæsierunt propter gloriæ cupiditatem; atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus judicare, multæ res exstiterunt urbanæ majores clarioresque quam bellicæ. Quamvis enim Themistocles jure laudetur, et sit ejus nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissimæ testis victoriæ, quæ anteponatur consilio Solonis, ei, quo primum constituit Areopagitas; non minus præclarum hoc, quam illud, judicandum est. Illud enim semel profuit; hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta, servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit; at ille vere, a se adjutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatûs ejus, qui a Solone erat constitutus.

Licet eadem de Pausaniâ Lysandroque dicere; quorum rebus gestis quamquam imperium [Lacedæmonis] dilatatum putatur; tamen ne minimâ quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinæ conferendi sunt. Quinetiam, ob has ipsas causas, et parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. Mihi quidem neque, pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum versaremur in republicâ, Q. Catulus Cn. Pompeio, cedere videbatur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excidendâ Numantiâ reipublicæ profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit: quamquam hæc quidem res non solum ex domesticâ est ratione: attingit etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu.

Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

"Cedant arma togæ: concedat laurea [laudi."]

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus, nonne togæ arma cessêre? neque enim in republicâ periculum fuit gravius unquam, nec majus otium. Ita consiliis diligentiâque nostrâ celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quæ res igitur gesta unquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hæreditas hujus gloriæ, et factorum imitatio, pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi, meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticæ fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam, quam in his, operæ studiique ponendum est.

XXIII. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis, viribus. Exercendum tamen corpus, et ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis, et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi curâ et cogitatione; in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicæ præsunt, quam qui bellum gerunt. Itaque, eorum consilio sæpe, aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnunquam etiam illata; ut, M. Catonis, bellum tertium Punicum; in quo etiam mortui valuit auctoritas. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fugâ, quam utilitatis ratione, faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quæsita videatur. Fortis vero et constantis est,

non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed præsentis animi uti consilio, nec a ratione discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, præcipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem; et, quid agendum sit, cum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit, "Non putâram." Hæc sunt opera magni animi et excelsi, et prudentiâ consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam et belluarum simile est. Sed, cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De evertendis diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque est viri magni, rebus agitatis, punire sontes, multitudinem conservare, in omni fortunâ recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, (quemadmodum supra dixi) qui urbanis rebus bellicas anteponant; sic reperies multos, quibus periculosa et calida consilia, quietis et cogitatis et splendidiora et majora videantur.

Nunquam omnino, periculi fugâ, committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causâ: quo nihil potest esse stultius. Quapropter, in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter ægrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare, in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est; subvenire autem tempestati quâvis ratione, sapientis; eoque magis, si plus adipiscare, re explicatâ, boni, quam, addubitatâ, mali. Periculosæ autem rerum actiones partim iis sunt qui eas suscipiunt, partim reipublicæ. Itemque alii de vitâ, alii de gloriâ, et benevolentiâ civium, in

discrimen vocantur. Promtiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore et gloriâ, quam de cæteris commodis.

Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam, profundere pro patriâ parati essent, iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republicâ quidem postulante: ut Callicratidas, qui, cum Lacedæmoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum, putabant. Quibus ille respondit, Lacedæmonios, classe illâ amissâ, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris: illa pestifera, quâ, cum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminondâ conflixisset, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

"Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo, postque magisque viri nunc gloria claret."

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiæ metu non audeant dicere.

XXV. Omnino, qui reipublicæ præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneant; unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quæcumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum; alterum, ut totum corpus reipublicæ curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicæ, ad utilitatem eorum qui commissi sunt, non ad eorum quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem indu-

cunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci universorum.

Hinc apud Athenienses magnæ discordiæ; in nostrâ republicâ non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quæ gravis et fortis civis, et in republicâ dignus principatu, fugiet, atque oderit; tradetque se totum reipublicæ; neque opes aut potentiam consectabitur: totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita justitiæ honestatique adhærescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quæ dixi.

Miserrima est omnino ambitio, honorumque contentio; de quâ præclare apud eumdem est Platonem: "Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautæ certarent, quis eorum potissimum gubernaret." Idemque præcipit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo judicio tueri rempublicam velint; qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et præclaro viro dignius, placabilitate atque clementiâ. In liberis vero populis, et in juris æquabilitate, exercenda etiam est facilitas, et altitudo animi, quæ dicitur; ne, si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur, reipublicæ causâ, severitas, sine quâ administrari civitas non potest.

Omnis autem et animadversio et castigatio contumeliâ vacare debet: neque ad ejus, qui punitur

aliquem, aut verbis castigat, sed ad reipublicæ, utilitatem referri.

Cavendum est etiam, ne major pœna quam culpa sit; et ne, iisdem de causis, alii plectantur, alii ne appellentur quidem.

Prohibenda autem maxime est ira in puniendo: nunquam enim, iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ est inter nimium et parum; quæ placet Peripateticis; et recte placet, modo ne laudarent iracundiam, et dicerent utiliter a naturâ datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque, ut ii, qui præsunt reipublicæ, legum similes sint, quæ, ad puniendum, non iracundiâ, sed æquitate, ducuntur.

XXVI. Atque etiam in rebus prosperis, et ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque, magnopere fugiamus. Nam, ut adversas res, sic secundas, immoderate ferre, levitatis est: præclaraque est æquabilitas in omni vitâ, et idem semper vultus, eademque frons; ut de Socrate, item de C. Lælio, accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis et gloriâ superatum a filio, facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter sæpe turpissimus fuit: ut recte præcipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores simus, tanto nos geramus submissius. Panætius quidem Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum, ait, dicere, ut equos, propter crebras contentiones prœliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uti; sic homines, secundis rebus effrenatos, sibique præfidentes, tamquam in gyrum rationis et doctrinæ duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunæ.

Atque, etiam in secundissimis rebus, maxime est utendum consilio amicorum; hisque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas. Iisdemque tempo-

ribus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos [tunc] esse putamus, ut jure laudemur: ex quo nascuntur innumerabilia peccata; cum homines, inflati opinionibus, turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed hæc quidem hactenus.

Illud autem sic est judicandum, maximas geri res, et maximi animi, ab iis qui respublicas regant, quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi, et fuisse, multos etiam in vitâ otiosâ, qui aut investigarent aut conarentur magna quædam, seseque suarum rerum finibus continerent; aut, interjecti inter philosophos et eos qui rempublicam administrarent, delectarentur re suâ familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos; potiusque et amicis impertientes, et reipublicæ, si quando usus esset. Quæ primum bene parta sit, nullo neque turpi quæstu, neque odioso: tum quam plurimis, modo dignis, se utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentiâ, parcimoniâ; nec libidini potius luxuriæque, quam liberalitati et beneficentiæ, [pateat.] Hæc præscripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitæque hominum amice.

XXVII. Sequitur, ut de unâ reliquâ parte honestatis dicendum sit; in quâ verecundia, et quasi quidam ornatus vitæ, temperantia, et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine *Decorum* potest: Græce enim Πρεπον dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam, et quod decet, honestum est; et quod honestum est, decet.

Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi quam explanari potest. Quidquid est

enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de quâ hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et ratione uti atque oratione prudenter; et agere, quod agas, considerate; omnique in re, quid sit veri, videre et tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi, tam dedecet, quam delirare, et mente esse captum. Et justa omnia decora sunt; injusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro, et decorum videtur: quod contra, id, ut turpe, sic indecorum.

Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc (quod dico) decorum: et ita pertinet, ut non reconditâ quâdam ratione cernatur, sed sit in promtu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute potest, quam re, separari. Ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine; sic hoc (de quo loquimur) decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum; sed mente et cogitatione distinguitur.

Est autem ejus descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; et aliud, huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. Quæ autem pars subjecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturæ consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat, cum specie quâdam liberali.

XXVIII. Hæc ita intelligi, existimare possumus, ex eo decoro quod poëtæ sequuntur; de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poëtas

dicimus, quod deceat, cum id, quod quâque personâ dignum est, et fit, et dicitur: ut, si Æacus aut Minos diceret,

"Oderint, dum metuant:"

aut,

"Natis sepulcro ipse est parens:"

indecorum videretur; quod eos fuisse justos accepimus. At, Atreo dicente, plausus excitantur: est enim digna personâ oratio. Sed poëtæ, quid quemque deceat, ex personâ judicabunt. Nobis autem personam imposuit ipsa natura, magnâ cum excellentiâ præstantiâque animantium reliquarum. Quocirca poëtæ, in magnâ varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt: nobis autem cum, a naturâ, constantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ sint; cumque eadem natura doceat, non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis aptâ compositione membrorum movet oculos, et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt; sic hoc decorum, quod elucet in vitâ, movet approbationem eorum quibuscum vivitur, ordine, et constantiâ, et moderatione dictorum omnium atque factorum.

Adhibenda est igitur quædam reverentia adversus homines, et optimi cujusque, et reliquorum. Nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem, quod differat, in hominum ratione habendâ, inter justitiam et verecundiam. Justitiæ partes sunt, non violare homines; verecundiæ, non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primam habet viam, quæ deducit ad convenientiam conservationemque naturæ; quam si sequemur ducem, nunquam aberrabimus: consequemurque et id quod acutum et perspicax naturâ est, et id quod ad hominum consociationem accommodatum, et id quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de quâ disputamus. Neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. Duplex est enim vis animorum, atque naturæ: una pars in appetitu posita est (quæ est Ὁρμη Græce), quæ hominem huc et illuc rapit; altera in ratione, quæ docet et explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio præsit, appetitus obtemperet.

XXIX. Omnis autem actio vacare debet temeritate et negligentiâ; nec vero agere quidquam, cujus non possit causam probabilem reddere. Hæc est enim fere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque præcurrant, nec, propter pigritiam aut ignaviam, deserant; sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia, omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur, et (tamquam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo) non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt. Relinquunt enim et abjiciunt obedientiam; nec rationi parent, cui sunt subjecti lege naturæ: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum qui aut libidine aliquâ aut metu commoti sunt, aut voluptate nimiâ gestiunt; quorum omnium vultus, voces, motus, statusque, mutantur.

Ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos sedandosque, excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconsiderate,

negligenterque agamus. Neque enim ita generati a naturâ sumus, ut ad ludum et jocum facti esse videamur, sed ad severitatem potius, et ad quædam studia graviora atque majora. Ludo autem et joco uti illo quidem licet; sed (sicut somno, et quietibus cæteris) tum, cum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus jocandi non profusum, nec immodestum, sed ingenuum et facetum, esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam quæ ab honestis actionibus non sit aliena; sic, in ipso joco, aliquod probi ingenii lumen eluceat.

Duplex omnino est jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscœnum; alterum, elegans, urbanum, ingeniosum, facetum: quo genere non modo Plautus noster, et Atticorum antiqua comœdia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt: multaque multorum facete dicta, ut ea, quæ a sene Catone collecta sunt; quæ vocant Αποφθεγματα. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis joci. Alter est (si tempore fit, ac remisso animo) libero dignus; alter, ne homine quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscœnitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate, in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et Campus noster, et studia venandi, honesta exempla ludendi.

XXX. Sed pertinet ad omnem officii quæstionem, semper in promtu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque belluis antecedat. Illæ nihil sentiunt, nisi voluptatem; ad eamque feruntur omni impetu: hominis autem mens discendo alitur, et cogitando; semper aliquid aut anquirit, aut agit; videndique et audiendi delectatione ducitur. Quinetiam, si quis est paulo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est paulo

erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis præstantiâ, eamque contemni et rejici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendæ modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referantur, et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volumus, quæ sit in naturâ excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe diffluere luxuriâ, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parce, continenter, severe, sobrie.

Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a naturâ indutos esse personis; quarum una est communis, ex eo quod omnes participes sumus rationis, præstantiæque ejus, quâ antecellimus bestiis, a quâ omne honestum decorumque trahitur, ex quo ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem, quæ proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere; itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem), sic in animis exsistunt etiam majores varietates.

Erat in L. Crasso et in L. Philippo multus lepos; major etiam, magisque de industriâ, in C. Cæsare, Lucii filio; at iisdem temporibus in M. Scauro, et in M. Druso adolescente, singularis severitas; in C. Lælio multa hilaritas; in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. De Græcis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem Ειρωνα Græci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos, sine ullâ hilaritate. Callidum Hannibalem, ex Pœnorum, ex nostris ducibus, Q. Maximum accepimus, facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, præcipere hostium consilia. In quo genere Græci Themistoclem et Phe-

ræum Iäsonem cæteris anteponunt. In primisque versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita ejus esset, et plus aliquando reipublicæ prodesset, furere se simulavit.

Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti, qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur; ut Sullæ M. Crassum videbamus; (quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedæmonium Lysandrum accepimus, contraque Callicratidam, qui præfectus classi proximus post Lysandrum fuit) itemque in sermonibus, alium, quamvis præpotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur: quod in Catulo, et in patre, et in filio, idemque in Q. Mucio Manciâ, vidimus. Audivi ex majoribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Nasicâ: contraque, patrem ejus, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. Innumerabiles aliæ dissimilitudines sunt naturæ morumque, minime tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quærimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut, contra universam naturam, nihil contendamus; eâ tamen conservatâ, propriam naturam sequamur; ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostræ naturæ regulâ metiamur: neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam sequi, quod assequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invitâ (ut aiunt) Minervâ; id est, adversante et repugnante naturâ.

Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam æquabilitas universæ vitæ, tum

singularum actionum; quam conservare non possis, si, aliorum naturam imitans, omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Græca verba inculcantes, jure optimo irrideamur; sic, in actiones omnemque vitam, nullam discrepantiam conferre debemus.

Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnunquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eâdem causâ non debeat. Num enim aliâ in causâ M. Cato fuit, aliâ cæteri, qui se in Africâ Cæsari tradiderunt? Atqui cæteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem cum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetuâ constantiâ roboravisset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriendum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. Quam multa passus est Ulysses in illo errore diuturno, cum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandæ sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem se esse vellet! domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax (quo animo traditur) millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluisset.

Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cujusque maxime suum. Suum igitur quisque noscat ingenium; acremque se et bonorum et vitiorum suorum judicem præbeat; ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiæ: illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas, fabulas eligunt: qui voce freti sunt, Epigonos, Medumque; qui gestu, Menalippam, Clytæmnestram; semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non sæpe Æsopus Ajacem. Ergo histrio hoc videbit in scenâ, non videbit vir sapiens in vitâ? Ad quas

igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quæ nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minimum indecore, fácere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quæ nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus.

XXXII. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adjungitur, quam casus aliquis aut tempus imponit; quarta etiam, quam nobismet ipsi judicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque quæ sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostrâ voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus cívile, alii ad eloquentiam, applicant: ipsarumque virtutum in aliâ alius mavult excellere.

Quorum vero patres aut majores aliquâ gloriâ præstiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere; ut Q. Mucius, P. F. in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem, ad eas laudes quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentiâ cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, cum belli laude non inferior fuisset quam pater, ad eam laudem, doctrinæ et ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissâ imitatione majorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti majoribus.

Hæc igitur omnia, cum quærimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitæ: quæ deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentiâ, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus ætatis degendæ constituit, quod maxime ad-

amavit: ita-que ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, judicare. Nam, quod Herculem Prodicium dicunt (ut est apud Xenophontem) cum primum pubesceret (quod tempus a naturâ, ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est) exîsse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitâsse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset; hoc Herculi, Jovis satu edito, potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. Plerique autem, parentium præceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis judicio feruntur; quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant. Nonnulli tamen, sive felicitate quâdam, sive bonitate naturæ, sive parentium disciplinâ, rectam vitæ secuti sunt viam.

XXXIII. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui, aut excellentis ingenii magnitudine, aut præclarâ eruditione atque doctrinâ, aut utrâque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitæ cursum sequi vellent: in quâ deliberatione, ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam, cum, in omnibus quæ aguntur, ex eo modo quo quisque natus est, (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus; tum in totâ vitâ constituendâ, multo est cura major adhibenda, ut constare in vitæ perpetuitate possimus nobismet ipsis, nec in ullo officio claudicare.

Ad hanc autem rationem, quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam; utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitæ; sed naturæ magis: multo enim et firmior est, et constantior; ut fortuna nonnunquam, tamquam ipsa mortalis, cum immortali naturâ pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ non vitiosæ genus consi-

lium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat (id enim maxime decet), nisi forte se intellexerit errâsse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentimque facienda; ut amicitias, quæ minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur.

Sed, quoniam paulo ante dictum est, imitandos esse majores; primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda; deinde, si natura non feret ut quædam imitari possint (ut superioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui); si igitur non poterit sive causas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere; illa tamen præstare debebit, quæ erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hæreditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio præstantior, gloria virtutis, rerumque gestarum; cui dedecori esse, nefas et impium judicandum est.

XXXIV. Et, quoniam officia non eadem disparibus ætatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, majores natu vereri, exque his deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur. Ineuntis enim ætatis inscitia senum constituenda et regenda prudentiâ est. Maxime autem hæc ætas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore patientiâque et animi et corporis; ut eorum, et in bellicis et in civilibus officiis, vigeat industria. Atque etiam, cum

relaxare animos, et dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam; meminerint verecundiæ: quod erit facilius, si in ejusmodi quidem rebus majores natu interesse velint.

Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendæ videntur; danda vero opera, ut et amicos, et juventutem, et maxime rempublicam, consilio et prudentiâ quam plurimum adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiæque dedat. Luxuria vero, cum omni ætati turpis, tum senectuti fœdissima est. Sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est; quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.

Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum, [de civium,] de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratûs, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus dignitatem et decus sustinere, servare leges, jura describere, ea fidei suæ commissa meminisse. Privatum autem oportet æquo et pari cum civibus jure vivere, neque submissum et abjectum, neque se efferentem: tum in republicâ ea velle, quæ tranquilla et honesta sint. Talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. Peregrini autem et incolæ officium est, nihil præter suum negotium agere, nihil de alieno anquirere, minimeque in alienâ esse republicâ curiosum. Ita fere officia reperientur, cum quæretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, ætatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam, in omni re gerendâ, consilioque capiendo, servare constantiam.

XXXV. Sed, quoniam decorum illud in omnibus factis et dictis, in corporis denique motu et statu, cernitur, idque positum est in tribus rebus (formositate, ordine, ornatu ad actionem apto), difficilibus ad eloquendum (sed satis erit intelligi); in his autem

tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque, vivamus; his quoque de rebus pauca dicantur.

Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem; quæ formam nostram, reliquamque figuram, in quâ esset species honesta, eam posuit in promtu: quæ partes autem corporis, ad naturæ necessitatem datæ, adspectum essent deformem habituræ atque turpem, eas contexit atque abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui sanâ mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus, suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscœnum est. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantiâ vacat, nec orationis obscœnitas. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoïci pæne Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quæ turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quæ turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est; sed dicitur non obscœne: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscœnum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur; et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus.

Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum.

Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; nequid effeminatum aut molle, et nequid durum aut rusticum, sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis hæc apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplinâ verecundiam, ut in scenam sine subliga-

culo prodeat nemo. Verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, adspiciantur non decore. Nostro quidem more, cum parentibus puberes filii, cum soceris generi, non lavantur. Retinenda est igitur hujus generis verecundia, præsertim naturâ ipsâ magistrâ et duce.

XXXVI. Cum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a formâ removeatur omnis viro non dignus ornatus; et huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et palæstrici motus sæpe sunt odiosiores; et histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione; et, in utroque genere, quæ sunt recta et simplicia, laudantur. Formæ autem dignitas coloris bonitate tuenda est; color, exercitationibus corporis. Adhibenda est præterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quæ fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitûs; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est.

Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur; aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quæ cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a naturâ recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus: et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. Motus autem animorum duplices sunt; alteri cogitationis, alteri appetitûs. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur; appetitum rationi obedientem præbeamus.

XXXVII. Et, quoniam magna vis orationis est,

eaque duplex, altera contentionis, altera sermonis; contentio disceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, senatûs; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium, versetur; persequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum sunt; nulla sermonis; quamquam haud scio an possint hæc quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turbâ referta omnia: quamquam, quæ verborum sententiarumque præcepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt.

Sed, cum orationis indicem vocem habeamus; in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis; utrumque omnino a naturâ petendum est: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos exquisito judicio putares uti literarum; quamquam erant literati: sed et alii: hi autem optime uti linguâ Latinâ putabantur. Sonus erat dulcis: literæ neque expressæ neque oppressæ, ne aut obscurum esset aut putidum: sine contentione vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Cæsar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret.

In omnibus igitur his elaborandum est, si, in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax; insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem venerit, excludat alios: sed, cum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet: ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem. In primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absenti-

bus, detrahendi causâ, aut per ridiculum, aut severe, maledice, contumelioseque, dicitur.

Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republicâ, aut de artium studiis atque doctrinâ. Danda igitur opera est, ut, etiam si aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio. Sed, utcumque aderunt, (neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter, delectamur) animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

XXXVIII. Sed, quomodo in omni vitâ rectissime præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat; aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid, appareat. Maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferimus, et vereri et diligere videamur. Objurgationes etiam nonnunquam incidunt necessariæ, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione majore, et verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: sed, ut ad urendum et secandum, sic et ad hoc genus castigandi, raro invitique veniemus, nec unquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina. Sed tamen ira procul absit, cum quâ nihil recte fieri, nihil considerate, potest.

Magnâ autem parte, clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjunctâ, ut et severitas adhibeatur, et contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objurgatio, significandum est, ipsius causâ, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus quæ cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quæ enim cum aliquâ perturbatione fiunt, nec constanter fieri possunt, nec ab iis, qui ad-

sunt, probari. Deforme etiam est, de se ipso prædicare, falsa præsertim, et, cum irrisione audientium, imitari Militem Gloriosum.

XXXIX. Et, quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe, dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis domum placeat esse: cujus finis est usus; ad quem accommodanda est ædificandi descriptio; et tamen adhibenda dignitatis commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illâ familiâ consul factus est, honori fuisse accepimus, quod præclaram ædificâsset in Palatio, et plenam dignitatis domum; quæ cum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus, accessionem adjunxit ædibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit: hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam, etiam calamitatem. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quærenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et, ut in cæteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum; sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi, et admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis: aliter ampla domus dedecori domino sæpe fit, si est in eâ solitudo; et maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. Odiosum est enim, cum a prætereuntibus dicitur:

> "O domus antiqua! heu! quam dispari dominare domino!"

quod quidem, his temporibus, in multis licet dicere. Cavendum autem est, præsertim si ipse ædifices, ne extra modum sumtu et magnificentiâ prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique, præsertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli, summi viri,

virtutem quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt! quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad usum cultumque vitæ transferenda est. Sed hæc hactenus. In omni autem actione suscipiendâ, tria sunt tenenda; primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, [ut caveamus,] ut ea, quæ pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium præstantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum, et temporum opportunitate, dicendum est. Hac autem scientiâ continetur ea, quam Græci Ευταξιαν nominant, non hæc, quam interpretamur *modestiam*; quo in verbo modus inest: sed illa est ευταξια, in quâ intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eamdem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoïcis, ut modestia sit scientia earum rerum, quæ agentur aut dicentur, loco suo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam et ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis. Locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt. Tempus autem actionis opportunum Græce Ευκαιρια, Latine appellatur *occasio*. Sic fit, ut modestia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.

Sed potest eadem esse prudentiæ definitio, de quâ principio diximus: hoc autem loco de moderatione et temperantiâ, et earum similibus virtutibus, quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo

loco dicta sunt: quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.

Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vitâ, omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim, valdeque vitiosum, in re severâ, convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in præturâ Sophoclem poëtam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer præteriret, dixissetque Sophocles, "O puerum pulchrum, Pericle!" "At enim prætorem, Sophocle, decet, non solum manus, sed etiam oculos, abstinentes habere." Atqui hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, justâ reprehensione caruisset: tanta vis est et loci, et temporis. Ut si quis, cum causam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione, secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscientiâ temporis.

Sed ea, quæ multum ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent; nec magnopere admonitionem et præcepta desiderant. Quæ autem parva videntur esse delicta, neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paulum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet; sic videndum est in vitâ, ne forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo major et melior actionum quam sonorum concentus est.

XLI. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt; sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum, magna sæpe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione aut contractione, ex mœ-

stitiâ, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentiâ, ex contentione vocis, ex submissione, ex cæteris similibus, facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturâque discrepet. Quo in genere, non est incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis judicare; ut, si quid dedeceat in illis, vitemus et ipsi. Fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur: itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causâ, magistri.

Nec vero alienum est, ad ea eligenda quæ dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eo fere deferri solet, quo a naturâ ipsâ deducitur. In quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam, quâ de causâ quisque sentiat. Ut enim pictores, et ii qui signa fabricantur, et vero etiam poëtæ, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur; hique, et secum et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt; sic aliorum judicio permulta nobis et facienda, et non facienda, et mutanda, et corrigenda sunt.

Quæ vero more aguntur, institutisque civilibus, de iis nihil est præcipiendum. Illa enim ipsa præcepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint, locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est ejicienda. Est enim inimica verecundiæ, sine quâ nihil rectum esse potest, nihil honestum.

Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republicâ sentientes, ac bene meritos aut merentes, sicut aliquo honore aut imperio affectos, observare et colere debemus;

tribuere etiam multum senectuti; cedere iis qui magistratum habebunt; habere delectum civis et peregrini, in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit: ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare, debemus.

XLII. Jam, de artificiis et quæstibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, hæc fere accepimus. Primum improbantur ii quæstus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut fœneratorum. Illiberales autem et sordidi quæstus mercenariorum, omniumque, quorum operæ, non artes, emuntur: est enim illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant: nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur: nec vero quidquam est turpius vanitate. Opificesque omnes in sordidâ arte versantur: nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. Minimeque artes hæ probandæ, quæ ministræ sunt voluptatum, "cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores," ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium.

Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hæ sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda. Atque etiam, si, satiata quæstu, vel contenta potius, ut sæpe ex alto in portum, sic ex ipso portu in agros se possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agriculturâ melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius: de quâ, quoniam in "Catone Majore" satis multa diximus, illinc assumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. Sed, ab iis partibus quæ sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quæ honesta sunt, potest incidere sæpe contentio; de duobus honestis, utrum honestius: qui locus a Panætio est prætermissus. Nam, cum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis; hæ, in deligendo officio, sæpe inter se comparentur, necesse est.

Placet igitur, aptiora esse naturæ ea officia quæ ex communitate, quam ea quæ ex cognitione, ducantur: idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quæ cognitione digna sint, summo otio secum ipse consideret et contempletur; tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vitâ. Princepsque omnium virtutum est illa sapientia, quam Σοφιαν Græci vocant: prudentiam enim, quam Græci Φρονησιν dicunt, aliam quamdam intelligimus; quæ est rerum expetendarum fugiendarumque scientia.

Illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia; in quâ continetur Deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. Ea si maxima est (ut est certe), necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturæ manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur: ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. Pertinet igitur ad societatem generis humani: ergo hæc cognitioni anteponenda est: atque id optimus quisque re ipsâ ostendit, et judicat. Quis enim est tam cupidus in perspiciendâ cognoscendâque rerum naturâ, ut, si ei, tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discrimenque patriæ, cui subvenire opitularique possit,

non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem, posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici, re aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiæ præponenda esse officia justitiæ, quæ pertinent ad hominum utilitatem; quâ nihil homini esse debet antiquius.

XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudiverunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent; ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus, (si modo aliquid attulimus) a doctoribus atque a doctrinâ instructi, ad eam, et ornati, accessimus. Neque solum vivi atque præsentes studiosos discendi erudiunt atque docent; sed hoc idem etiam post mortem monimentis literarum assequuntur. Nec enim locus ullus prætermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicæ, pertineret; ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi, doctrinæ studiis et sapientiæ dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentiâ cogitare; quod cogitatio in se ipsâ vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. Atque, ut apum examina non fingendorum favorum causâ congregantur, sed, cum congregabilia naturâ sint, fingunt favos; sic homines, ac multo etiam magis, naturâ congregati, adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque, nisi ea virtus, quæ constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et jejuna videatur. Itemque magnitudo animi, remotâ communitate conjunctione-

que humanâ, feritas sit quædam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas.

Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitæ, quod ea, quæ natura desideraret, consequi sine aliis, atque efficere, non possemus, idcirco istam esse cum hominibus communitatem et societatem. Quod si omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quasi virgulâ divinâ, ut aiunt, suppeditarentur; tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientiâ collocaret. Non est ita: nam et solitudinem fugeret, et socium studii quæreret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum, et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientiâ continetur.

XLV. Illud forsitan quærendum sit, num hæc communitas, quæ maxime est apta naturæ, sit etiam moderationi modestiæque semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quædam partim ita fœda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandæ quidem patriæ causâ, sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita tetra quædam, ita obscœna, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non suscipiet reipublicæ causâ; ne res quidem publica pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicæ, quidquam illorum facere sapientem.

Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate: etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. Ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque hæc quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile, in exquirendo officio, quid cuique sit præponendum, videre. In ipsâ autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid

cuique præstet, intelligi possit: ut prima Diis immortalibus, secunda patriæ, tertia parentibus, deinceps gradatim reliquis, debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis, intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panætio est, ut supra dixi, prætermissus. Sed jam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS,

DE

OFFICIIS,

AD

MARCUM FILIUM,

LIBER SECUNDUS.

I. Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ob omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera persequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias. In quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile; tum, ex utilibus, quid utilius, aut quid maxime utile. De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de judicio meo dixero.

Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi, studium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiæ nomen sit invisum; mirenturque, in eâ tantum me operæ et temporis ponere. Ego autem, quamdiu respublica per eos gerebatur quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: cum autem dominatu

unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus; socios denique tuendæ reipublicæ, summos viros, amisissem; nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus.

Atque utinam respublica stetisset, quo cœperat, statu, nec in homines, non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, incidisset! Primum enim, ut stante republicâ facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operæ poneremus: deinde, ipsis scriptis non ea quæ nunc, sed actiones nostras, mandaremus, ut sæpe fecimus. Cum autem respublica, in quâ omnis mea cura, cogitatio, opera, poni solebat, nulla esset omnino, illæ scilicet literæ conticuerunt, forenses et senatoriæ. Nihil agere autem cum animus non posset, in his studiis ab initio versatus ætatis; existimavi, honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui cum multum adolescens, discendi causâ, temporis tribuissem; postea quam honoribus inservire cœpi, meque totum reipublicæ tradidi; tantum erat philosophiæ loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicæ temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo: scribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis, hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea literis mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim (per Deos!) optabilius sapientiâ? quid præstantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur; nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiæ. Sapientia autem est (ut a veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum et humanarum, causarumque quibus hæ res continentur, scientia; cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam, sive oblectatio

quæritur animi, requiesque curarum; quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? Sive ratio constantiæ virtutisque [ducitur;] aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quæretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? Sed hæc, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbati reipublicæ muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus.

Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quærentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia: non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat unquam, quod sequatur. Quæ enim esset ista mens, vel quæ vita potius, non modo disputandi, sed etiam vivendi, ratione sublatâ? Nos autem, ut cæteri, alia certa, alia incerta esse dicunt; sic, ab his dissentientes, alia probabilia, contra, alia non probabilia, esse dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia videantur, sequi; quæ contra, improbare; atque, affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ a sapientiâ dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris; quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi, ex utrâque parte, causarum esset facta contentio. Sed hæc explanata sunt in "Academicis" nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissimâ nobilissimâque philosophiâ, Cratippo

auctore, versaris, iis simillimo, qui ista præclara pepererunt; tamen hæc nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

III. Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duæ ad decus honestatemque pertinent; duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi judicium, si quando ea, quæ dixi, pugnare inter se viderentur; honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. In quo lapsa consuetudo deflexit de viâ, sensimque eo deducta est, ut, honestatem ab utilitate secernens, et constitueret, honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum; quâ nulla pernicies major hominum vitæ potuit afferri.

Summâ quidem auctoritate philosophi, severe sane atque honeste, hæc tria genera confusa cogitatione distinguunt. Quidquid enim justum sit, id etiam utile esse censent; itemque, quod honestum, idem justum: ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, hi sæpe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam judicant. Quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis justisque factis, non fraude et malitiâ, se intelligant ea, quæ velint, consequi posse.

Quæ ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quæ gignuntur e terrâ, ut alia ejusdem generis; partim animalia, quæ habent suos impetus, et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis, equi, boves, reliquæ pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur; unum, Deorum; alterum, hominum. Deos placatos pietas efficiet et sanctitas: proxime autem, et secundum Deos, ho-

mines hominibus maxime utiles esse possunt. Earumque rerum, quæ noceant et obsint, eadem divisio est. Sed, quia Deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse plurimum, vel prodesse, arbitrantur. Ea enim ipsa, quæ inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quæ nec haberemus, nisi manus et ars accessissent; nec his, sine hominum administratione, uteremur. Neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio, sine hominum operâ, ulla esse potuisset.

Jam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio, certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eâdemque ratione, nec lapides e terrâ exciderentur ad usum nostrum necessarii;

"Nec ferrum, æs, aurum, argentum, effoderetur
penitus abditum,"

sine hominum labore et manu.

IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiæ sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terræ motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos; quæ unde, sine hominum operâ, habere possemus? ex quibus, multisque aliis, perspicuum est, qui fructus, quæque utilitates, ex rebus iis quæ sunt inanimæ, percipiantur, eas nos nullo modo, sine hominum manu atque operâ, capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quæ commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quâque belluâ usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tem-

pore, sine hominum operâ, aut pascere eas aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere, possemus: ab eisdemque et eæ, quæ nocent, interficiuntur; et, quæ usui possunt esse, capiuntur.

Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Quis enim ægris subveniret? quæ esset oblectatio valentium? qui victus, aut cultus? nisi tam multæ nobis artes ministrarent: quibus rebus exculta, hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero, sine hominum cœtu, non potuissent nec ædificari nec frequentari: ex quo leges, moresque constituti; tum juris æqua descriptio, certaque vivendi disciplina: quas res et mansuetudo animorum consecuta, et verecundia est; effectumque, ut esset vita munitior; atque ut, dando et accipiendo, mutandisque facultatibus et commodis, nullâ re egeremus.

V. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ pluribus verbis a Panætio commemorantur, neminem neque ducem [belli,] nec principem domi, magnas res et salutares, sine hominum studiis, gerere potuisse? Commemorantur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesiläus, Alexander, quos negat, sine adjumentis hominum, tantas res efficere potuisse. Utitur, in re non dubiâ, testibus non necessariis.

Atque, ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est, quæ non homini ab homine nascatur. Est Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi; qui, collectis cæteris causis, eluvionis, pestilentiæ, vastitatis, belluarum etiam repentinæ multitudinis (quarum impetu docet quædam hominum genera esse consumta), deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliquâ calamitate.

Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint; proprium hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adjungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæque in usu et tractatione belluarum, fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: hominum autem studia, ad amplificationem nostrarum rerum promta ac parata, virorum præstantium sapientiâ et virtute excitantur.

Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur; quarum una est in perspiciendo, quid in quâque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quæque gignantur, quæ cujusque rei causa sit; alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Græci Παθη nominant; appetitionesque, quas illi Ὁρμας, obedientes efficere rationi; tertium, iis, quibuscum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quæ natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sint, tantâque pœnâ afficiamus, quantam æquitas humanitasque patiatur.

VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortunâ in utramque partem, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? nam et, cum prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos; et, cum reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna cæteros casus rariores habet; primum, ab inanimis, procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde, a bestiis, ictus, morsus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, sæpe multorum; clades imperatorum, ut nu-

per summi ac singularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque, ob eas, bene meritorum sæpe civium expulsiones, calamitates, fugæ; rursusque secundæ res, honores, imperia, victoriæ, quamquam fortuita sunt, tamen, sine hominum opibus et studiis, neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus. Quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortassis etiam brevior videbitur.

Quæcumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum, aut benevolentiæ gratiâ faciunt, cum, aliquâ de causâ, quempiam diligunt; aut honoris, si cujus virtutem suspiciunt, quemque dignum fortunâ quam amplissimâ putant; aut cui fidem habent, et bene rebus suis consulere arbitrantur; aut cujus opes metuunt; aut, contra, a quibus aliquid exspectant; ut, cum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut, postremo, pretio ac mercede ducuntur; quæ sordidissima est illa quidem ratio, et inquinatissima, et his qui eâ tenentur, et illis qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecuniâ. Sed, quoniam nonnunquam hoc subsidium necessarium est; quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius, iis de rebus quæ virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiciunt se homines imperio alterius et potestati, de causis pluribus. Ducuntur enim aut benevolentiâ, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præstantiâ; aut spe, sibi id utile futurum; aut metu, ne vi parere cogantur; aut spe largitionis, promissisque capti; aut, postremo, (ut sæpe in nostrâ republicâ videmus) mercede conducti.

VII. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligi; nec alienius, quam timeri. Præclare enim Ennius:

"Quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, periisse expetit."

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero hujus tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam interitum talem effugit. Malus enim custos diuturnitatis metus: contraque, benevolentia fidelis est, vel ad perpetuitatem.

Sed iis, qui vi oppressos imperio coërcent, sit sane adhibenda sævitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in liberâ civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil esse potest dementius. Quamvis enim demersæ sint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando, aut judiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissæ libertatis, quam retentæ. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quæ volemus, et privatis in rebus, et in republicâ, consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi, necesse est.

Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum? qui, cultros metuens tonsorios, candenti carbone sibi adurebat capillum. Quid? Alexandrum Pheræum quo animo vixisse arbitramur? qui, (ut scriptum legimus) cum uxorem Theben admodum diligeret, tamen, ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem (ut scriptum est) compunctum notis Threïciis, destricto gladio jubebat anteire: præmittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et, ne quod in vestimentis occultaretur telum,

exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret, quam conjugem! Nec eum fefellit [opinio:] ab eâ enim est ipse, propter pellicatûs suspicionem, interfectus.

Nec vero ulla vis imperii tanta est, quæ, premente metu, possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cujus est, præter cæteros, nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster; sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios, injuste imperantes, nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos præbuerunt Leuctricæ calamitatis?

VIII. Externa libentius, in tali re, quam domestica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro sociis aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii. Regum, populorum, nationum, portus erat et refugium senatus. Nostri autem magistratus imperatoresque, ex hac unâ re, maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios, æquitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terræ verius, quam imperium, poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam jam antea minuebamus; post vero Sullæ victoriam, penitus amisimus. Desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, cum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hastâ positâ, cum bona in foro venderet et bonorum virorum, et locupletum, et certe civium, prædam suam se vendere.

Secutus est, qui, in causâ impiâ, victoriâ etiam fœdiore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque, vexatis et perditis ex-

teris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex eâ urbe triumphari, sine quâ nunquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumphârunt. Multa præterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. Jure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, nunquam ad unum tanta pervenisset licentia; a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos, venit hæreditas.

Nec vero unquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint, et sperabunt; quam P. Sulla cum vibrâsset, dictatore propinquo suo; idem, sexto et tricesimo anno post, a sceleratiore hastâ non recessit. Alter autem, qui in illâ dictaturâ scriba fuerat, in hac fuit quæstor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propositis, nunquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo stant et manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes: rem vero publicam penitus amisimus, atque in has clades incidimus, (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse et diligi, maluimus. Quæ si populo Romano injuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod cum perspicuum sit, benevolentiæ vim esse magnam, metûs imbecillam; sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci, cum honore et fide, caritatem.

Sed eâ non pariter omnes egemus: nam ad cujusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis a paucis, diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium. Hæc enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; eaque utrisque est propemodum comparanda. Honore, et gloriâ, et benevolentiâ civium, fortasse

non æque omnes egent: sed tamen, si cui hæc suppetunt, adjuvant aliquantum, tum ad cætera, tum ad amicitias comparandas.

IX. Sed de amicitiâ alio libro dictum est, qui inscribitur "Lælius." Nunc dicamus de gloriâ; quamquam, eâ quoque de re, duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea, in rebus majoribus administrandis, adjuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo; si fidem habet; si, cum admiratione quâdam, honore nos dignos putat. Hæc autem, (si est simpliciter breviterque dicendum) quibus rebus [parantur] a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus.

Ac primum de illis tribus, quæ ante dixi benevolentiæ præcepta, videamus: quæ quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco, beneficâ voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsâ famâ et opinione liberalitatis, beneficentiæ, justitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium naturâ et specie suâ commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a naturâ ipsâ diligere cogimur. Atque hæ quidem causæ diligendi gravissimæ: possunt enim præterea nonnullæ esse leviores.

Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti conjunctam cum justitiâ prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et, cum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem, et consilium ex

tempore capere posse. Hanc enim utilem omnes existimant veramque prudentiam. Justis autem et fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriæque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos, rectissime committi arbitramur. Harum igitur duarum, ad fidem faciendam, justitia plus pollet; quippe cum ea, sine prudentiâ, satis habeat auctoritatis; prudentia, sine justitiâ, nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior est, hoc invisior et suspectior, detractâ opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ justitia conjuncta, quantum volet, habebit, ad faciendam fidem, virium: justitia, sine prudentiâ, multum poterit: sine justitiâ, nihil valebit prudentia.

X. Sed, ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes philosophos constet, a meque ipso sæpe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, justus esse; alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes, dicamus. Popularibus enim verbis est agendum et usitatis, cum loquimur de opinione populari: idque eodem modo fecit Panætius. Sed ad propositum revertamur.

Erat igitur, ex tribus quæ ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut, cum admiratione hominum, honore ab iis digni judicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quæ magna, et præter opinionem suam, animadverterunt; separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quædam bona. Itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere; despiciunt autem eos, et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil

animi, nihil nervorum, putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant: nam, quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, et ad faciendam injuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam; sed de his male existimant. Quamobrem, (ut ante dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi nec alteri (ut dicitur); in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est.

Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire cæteros virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimæ dominæ, majores partes animi a virtute detorquent; et, dolorum cum admoventur faces, præter modum plerique exterrentur. Vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementissime permovent. Quæ qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, cumque aliqua his ampla et honesta res objecta est, totos ad se convertit et rapit; tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis?

XI. Ergo et hæc animi despicientia admirabilitatem magnam facit: et maxime justitia (ex quâ unâ virtute viri boni appellantur) mirifica quædam res multitudini videtur; nec injuriâ. Nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem, timet, aut qui ea, quæ his sunt contraria, æquitati anteponit. Maximeque admirantur eum, qui pecuniâ non movetur; quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad gloriam, omnia justitia conficit; et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis; et, ob eamdem causam, fidem; et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac, meâ quidem sententiâ, omnis ratio atque institutio vitæ adjumenta hominum desiderat; in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones; quod est difficile, nisi speciem præ

te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio justitiæ necessaria est; eoque etiam magis, quod, [si] eam non habebunt, injusti habebuntur: nullis præsidiis septi, multis afficientur injuriis.

Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, justitia, ad rem gerendam, necessaria est; cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint, sine ullâ particulâ justitiæ, vivere. Nam, qui eorum cuipiam, qui unâ latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dispertiat, aut interficiatur a sociis, aut relinquatur. Quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque, propter æquabilem prædæ partitionem, et Bardylis, Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; et multo majores Viriatus Lusitanus: cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Lælius (is, qui Sapiens usurpatur) prætor fregit, et comminuit; ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges et judicia, in constitutâ republicâ, fore putamus?

XII. Mihi quidem, non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causâ videntur olim bene morati reges constituti. Nam, cum premeretur inops multitudo ab iis qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant, virtute præstantem; qui, cum prohiberet injuriâ tenuiores, æquitate constituendâ summos cum infimis pari jure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa, quæ regum. Jus enim semper quæsitum est æquabile: neque enim aliter esset jus. Id si ab uno justo et bono viro con-

sequebantur, eo erant contenti. Cum id minus contingeret, leges sunt inventæ, quæ cum omnibus semper unâ atque eâdem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitiâ magna esset opinio multitudinis. Adjuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda justitia est, tum ipsa propter sese (nam aliter justitia non esset), tum propter amplificationem honoris et gloriæ. Sed, ut pecuniæ non quærendæ solum ratio est, sed etiam collocandæ, quæ perpetuos sumtus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales; sic gloria et quærenda et collocanda ratione est.

Quamquam præclare Socrates hanc viam ad gloriam proximam, et quasi compendiariam, dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt; nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed, brevitatis causâ, familiâ erimus contenti unâ. Ti. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at ejus filii nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent jure cæsorum.

XIII. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, justitiæ fungatur officiis. Ea quæ essent, dictum est libro superiore.

Sed, ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda sunt. Nam, si quis ab ineunte ætate habet causam celebritatis et nominis, aut a patre acceptam (quod tibi,

mi Cicero, arbitror contigisse), aut aliquo casu atque fortunâ; in hunc oculi omnium conjiciuntur; atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur: et, tamquam in clarissimâ luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse, nec factum. Quorum autem prima ætas, propter humilitatem et obscuritatem, in hominum ignoratione versatur; hi, simul ac juvenes esse cœperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ætati, verum etiam favetur.

Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest; in quâ multi apud majores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompeius alæ alteri præfecisset, magnam laudem, et a summo viro et ab exercitu, consequebare, equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republicâ cecidit: mihi autem hæc oratio suscepta non de te est, sed de genere toto: quamobrem pergamus ad ea, quæ restant.

Ut igitur, in reliquis rebus, multo majora sunt opera animi, quam corporis; sic hæ res, quas persequimur ingenio ac ratione, graviores sunt, quam illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestiâ, tum pietate in parentes, tum in suos benevolentiâ. Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicæ, contulerunt: quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum.

P. Rutilii adolescentiam, ad opinionem et innocentiæ et juris scientiæ, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, cum esset admodum

adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illâ accusatione nobili et gloriosâ: et, quâ ætate, qui exercentur, laude affici solent, (ut de Demosthene accepimus) eâ ætate L. Crassus ostendit, id se in foro optime jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed, cum duplex ratio sit orationis, quarum in alterâ sermo sit, in alterâ contentio; non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam: ea est enim, quam eloquentiam dicimus. Sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Exstant epistolæ, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus) quibus præcipiunt, ut oratione benignâ multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deleniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea sæpe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus quam cæteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestiæ gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente.

Sed, cum sint plura causarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in nostrâ republicâ adolescentes, et apud judices et apud senatum dicendo, laudem assecuti sint; maxima admiratio est in judiciis: quorum ratio duplex est: nam ex accusatione et defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persæpe est. Dixi paulo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius: etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in judicium vocavit. Sed hoc quidem non est sæpe faciendum, nec unquam, nisi aut reipublicæ causâ, ut ii, quos ante dixi; aut ul-

ciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinio, ut nos pro Siculis, [pro Sardis; pro M. Albucio Julius.] In accusando etiam M' Aquilio, L. Fufii cognita industria est. Semel igitur, aut non sæpe certe: sin erit, cui faciendum sit sæpius, reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulcisci sæpius, non est reprehendendum. Modus tamen adsit: duri enim hominis, vel potius vix hominis, videtur, periculum capitis inferre multis. Id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere; quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit.

Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum est, ne quem unquam innocentem judicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a naturâ, ad salutem hominum et ad conservationem, datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc multitudo; patitur consuetudo; fert etiam humanitas. Judicis est, semper in causis verum sequi; patroni, nonnunquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere (præsertim cum de philosophiâ scriberem) non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoïcorum, Panætio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus; eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et sæpe alias, et adolescentes, contra L. Sullæ dominantis opes, pro S. Roscio Amerino fecimus: quæ, ut scis, exstat oratio.

XV. Sed, expositis adolescentium officiis quæ valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentiâ ac liberalitate dicendum est; cujus est ratio duplex: nam aut operâ benigne fit indigentibus,

aut pecuniâ. Facilior est hæc posterior, locupleti præsertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arcâ, altera ex virtute, depromitur: largitioque, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur; quâ quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis.

At, qui operâ, id est, virtute et industriâ, benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adjutores habebunt: deinde, consuetudine beneficentiæ, paratiores erunt, et tamquam exercitatiores, ad bene de multis promerendum. Præclare epistolâ quâdam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur. "Quæ te (malum!)" inquit, "ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecuniâ corrupisses? An tu id agis, ut Macedones, non te regem suum, sed ministrum et præbitorem, sperent fore?" Bene ministrum et præbitorem, quia sordidum regi; melius etiam, quod largitionem corruptelam esse dixit. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. Hoc ille filio: sed præceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quæ constet ex operâ et industriâ, et honestior sit, et latius pateat, et possit prodesse pluribus.

Nonnunquam tamen est largiendum; nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est; et sæpe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum; sed diligenter, atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt, inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam, quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinæ. Cum enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, cum, benevolentiæ comparandæ causâ, benefici

esse velint, non tanta studia assequuntur eorum quibus dederunt, quanta odia eorum quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita reseranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod, a nostris hominibus sæpissime usurpatum, jam in proverbii consuetudinem venit, "largitionem fundum non habere." Etenim quis potest modus esse, cum et idem, qui consuêrunt, et idem illud alii, desiderent?

XVI. Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales. Prodigi, qui epulis, et viscerationibus, et gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino, sint relicturi. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a prædonibus redimunt, aut æs alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur in re vel quærendâ vel augendâ. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de Divitiis scripsit, in quo multa præclare; illud absurde: est enim multus in laudandâ magnificentiâ et apparatione popularium munerum; taliumque sumtuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca posui, multo et major videtur et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones [non] admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deleniendam! At, ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquæ sextarium minâ cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed, cum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis, infinitisque sumtibus, nihil nos magnopere mirari; cum præsertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tem-

pus; eaque a levissimo quoque: in quo tamen ipso, unâ cum satietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, et mulierculis, et servis, et servorum simillimis liberis, esse grata; gravi vero homini, et ea, quæ fiant, judicio certo ponderanti, probari posse nullo modo.

Quamquam intelligo, in nostrâ civitate inveterâsse jam a bonis temporibus, ut splendor ædilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, cum cognomine Dives, tum copiis, functus est ædilicio maximo munere. Et, paulo post, L. Crassus, cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio, magnificentissimâ ædilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus, quid mihi placeat, vides.

XVII. Vitanda tamen est suspicio avaritiæ. Mamerco, homini ditissimo, prætermissio ædilitatis consulatûs repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et, siquando aliqua res major atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis, decumæ nomine, magno honori fuerunt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod, in [annonæ] caritate, asse modium populo dedit. Magnâ enim se et inveteratâ invidiâ, nec turpi jacturâ (quando erat ædilis), nec maximâ, liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emtis reipublicæ causâ, quæ salute nostrâ continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile.

In his autem ipsis, mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus, Q. F. magno vir ingenio,

in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quæ haberentur amplissima. Dicebat idem C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam, pro amplitudine honorum quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno (quod contigit eorum nemini quos modo nominavi), sane exiguus sumtus ædilitatis fuit.

Atque etiam illæ impensæ meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quæ ad usum reipublicæ pertinent. Quamquam, quod præsens tamquam in manum datur, jucundius est; tamen hæc in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa, verecundius reprehendo, propter Pompeium: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panætius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus; et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Græciæ, vituperat, quod tantam pecuniam in præclara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de Republicâ scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tum ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus.

Alia causa est ejus qui calamitate premitur, et ejus qui res meliores quærit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen qui se adjuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum adscendant, restricti omnino esse nullo modo debemus; sed, in deligendis idoneis, judicium et diligentiam adhibere; nam præclare Ennius:

"Benefacta male locata, malefacta arbitror."

Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex cæteris. Temeritate enim remotâ, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut his beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterrendâ liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant.

Atque hæc benignitas etiam reipublicæ utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores; quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Hæc est gravium hominum atque magnorum; illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium.

Conveniet autem, cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum: in omnique re contrahendâ, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus et confiniis, æquum et facilem; multa multis de jure suo cedentem; a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paulo plus etiam quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paulum nonnunquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est; sed ita, ut illiberalitatis avaritiæque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniæ fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicæ est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostrâ non egere. Est autem etiam vehementer utile iis qui

honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratiâ. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse: ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia præberentur, quicumque Laciades in villam suam divertisset.

XIX. Quæ autem operâ, non largitione, beneficia dantur, hæc tum in universam rempublicam, tum in singulos cives, conferuntur. Nam in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiæ genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque, cum multa præclara majorum, tum quod optime constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio (quam quidem, ante hanc confusionem temporum, in possessione suâ principes retinuerunt); nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiæ splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientiâ facile vicisset. Hæc igitur opera grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata.

Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, et gratior, et ornatior. Quid enim eloquentiâ præstabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratiâ? Huic quoque ergo a majoribus nostris est, in togâ, dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas, et non gravate, et gratuito defendentis, beneficia et patrocinia late patent.

Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de meipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut jurisperiti esse aut diserti;

licet tamen operâ prodesse multis, beneficia petentem, commendantem judicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem; quod qui faciunt, plurimum gratiæ consequuntur; latissimeque eorum manat industria.

Jam illud non sunt admonendi, (est enim in promtu) ut animum advertant, cum juvare alios velint, ne quos offendant. Sæpe enim aut eos lædunt quos non debent, aut eos quos non expedit; si imprudentes, negligentiæ est; si scientes, temeritatis. Utendum etiam est excusatione adversus eos quos invitus offendas, quâcumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: cæterisque operis et officiis erit, quod violatum est, compensandum.

XX. Sed cum, in hominibus juvandis, aut mores spectari, aut fortuna soleat; dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se, in beneficiis collocandis, mores hominum, non fortunam, sequi. Honesta oratio est. Sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causæ non anteponat, in operâ dandâ, gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quæ natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, "pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere; gratiam autem, et qui retulerit, habere, et qui habeat, retulisse." At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint: atque etiam a se postulari aut exspectari aliquid suspicantur: patrocinio vero se usos, et clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, cum, quidquid factum sit,

se spectatum, non fortunam, putet, non modo illi qui est meritus, sed etiam illis a quibus exspectat, (eget enim multis) gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in illo uno, aut forte in liberis ejus, manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles (quæ magna in populo multitudo est) præsidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto.

Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus. Sed, si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui, cum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti, filiam collocaret; "Ego vero," inquit, "malo virum, qui pecuniâ egeat, quam pecuniam, quæ viro." Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrûm pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet: ne id quidem semper: sed fac juvare: utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ, quo minus juvetur, modo ne adjuvent: sitque omne judicium, non quam locuples, sed qualis, quisque sit.

Extremum autem præceptum, in beneficiis operâque dandâ, est, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid pro injuriâ. Fundamentum enim perpetuæ commendationis et famæ est justitia, sine quâ nihil potest esse laudabile.

XXI. Sed, quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quæ ad singulos spectant; deinceps de iis quæ ad universos, quæque ad rempublicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant, quæ sunt etiam gratiora.

Danda est opera omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe non obsit, reipublicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, et reipublicæ tolerabilis, et plebi necessaria; ergo et civibus et reipublicæ salutaris.

In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice diminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, cum legem agrariam ferret (quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum præbuit); sed cum, in agendo, multa populariter, tum illud male, "non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent." Capitalis oratio, et ad æquationem bonorum pertinens; quâ peste quæ potest esse major? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerent, respublicæ civitatesque constitutæ sunt. Nam, etsi, duce naturâ, congregabantur homines, tamen, spe custodiæ rerum suarum, urbium præsidia quærebant.

Danda etiam opera est, ne (quod apud majores nostros sæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem, assiduitatemque bellorum) tributum sit conferendum; idque ne eveniat, multo ante erit providendum. Sin qua necessitas hujus muneris alicui reipublicæ obvenerit: (malo enim alteri quam nostræ ominari; neque tamen de nostrâ, sed de omni republicâ disputo) danda erit opera, ut omnes intelligant, (si salvi esse velint) necessitati esse parendum.

Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quæ sunt necessariæ. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in promtu: tantum locus attingendus fuit.

Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiæ pellatur etiam minima

suspicio. "Utinam," inquit C. Pontius Samnis, "ad illa tempora me fortuna reservâsset, et tum essem natus, siquando Romani dona accipere cœpissent! non essem passus diutius eos imperare." Næ, illi multa sæcula exspectanda fuerunt: modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit: itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea cum fuisset. At vero postea tot leges, et proximæ quæque duriores; tot rei, tot damnati; tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum; tanta, sublatis legibus et judiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostrâ virtute, valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panætius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? sed in illo alia majora. Laus abstinentiæ non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gazâ, quæ fuit maxima, potitus est Paulus: tantum in ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam, præter memoriam nominis sempiternam, detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthagine eversâ. Quid? qui ejus collega in censurâ fuit, L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit: quamquam, Italiâ ornatâ, domus ipsa mihi videtur ornatior.

Nullum igitur vitium tetrius (ut eo, unde digressa est, referat se oratio) quam avaritia, præsertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quæstui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque, quod Apollo Pythius oraculo edidit, Spartam nullâ re aliâ nisi avaritiâ perituram, id videtur non solum Lacedæmoniis, sed et omnibus opulentis populis, prædixisse.

Nullâ autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii qui reipublicæ præsunt, quam abstinentiâ et continentiâ.

Qui vero se populares volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicæ; concordiam primum, quæ esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniæ; deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suæ rei cujusque custodia.

Atque, in hac pernicie reipublicæ, ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam, cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse: et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, et meminit, et præ se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi quibus injuste ademtum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero hæc judicantur, sed pondere. Quam autem habet æquitatem, ut agrum, multis annis aut etiam sæculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat; qui autem habuit, amittat?

XXIII. Ac, propter hoc injuriæ genus, Lacedæmonii Lysandrum ephorum expulerunt; Agin regem (quod nunquam antea apud eos acciderat) necaverunt: ex eoque tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut et tyranni exsisterent, et optimates exterminarentur, et præclarissime constituta respublica dilaberetur: nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ, a Lacedæmoniis profectæ, manârunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariæ contentiones perdiderunt?

At vero Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Cumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit; remque publicam adventu suo liberavit. Sed, cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis æquum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hæreditatibus, multa emtionibus, multa dotibus, tenebantur sine injuriâ; judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecuniâ, Alexandriam se proficisci velle dixit; remque integram ad reditum suum jussit esse: isque celeriter ad Ptolemæum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset; a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecuniâ adjuvaretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum qui aliena tenebant, et eorum qui sua amiserant: perfecitque, æstimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordiâ constitutâ, sine querelâ discederent.

O virum magnum, dignumque, qui in nostrâ republicâ natus esset! Sic par est agere cum civibus, non (ut bis jam vidimus) hastam in foro ponere, et bona civium voci subjicere præconis. At ille Græcus (id, quod fuit sapientis et præstantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sa-

pientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eâdem continere. Habitant gratis in alieno. Quid ita? Ut, cum ego emerim, ædificârim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ vero novæ quid habent argumenti, nisi, ut emas meâ pecuniâ fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quamobrem, ne sit æs alienum quod reipublicæ noceat, providendum est; quod multis rationibus caveri potest; non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum: nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides; quæ esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Nunquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine; quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de republicâ tolleretur. Nunquam nec majus æs alienum fuit, nec melius nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublatâ, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic, nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitârat, ea perfecit, cum ejus jam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset.

Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut juris et judiciorum æquitate suum quisque teneat; et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus, ad sua vel tenenda vel recuperanda, obsit invidia: præterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum sunt; hæc apud majores nostros factitata; hæc genera officiorum qui persequuntur, cum summâ utilitate reipublicæ magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

In his autem utilitatum præceptis, Antipater Tyrius, Stoïcus, (qui Athenis nuper est mortuus) duo præterita censet esse a Panætio, valetudinis curationem et pecuniæ: quas res a summo philosopho præteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur notitiâ sui corporis; et observatione, quæ res aut prodesse soleant, aut obesse; et continentiâ in victu omni atque cultu, corporis tuendi causâ; et prætermittendis voluptatibus; postremo, arte eorum, quorum ad scientiam hæc pertinent. Res autem familiaris quæri debet iis rebus a quibus abest turpitudo, conservari autem diligentiâ et parcimoniâ; iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui "Œconomicus" inscribitur; quem nos, istâ fere ætate cum essemus, quâ es tu nunc, e Græco in Latinum convertimus.

XXV. Sed utilitatum comparatio (quoniam hic locus erat quartus a Panætio prætermissus) sæpe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis, comparari solent. Cum externis, corporis hoc modo comparantur: Valere ut malis, quam dives esse. Cum corporis externa, hoc modo: Dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut Bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut Gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis, illud est Catonis senis; a quo cum quæreretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit, Bene pascere. Quid secundum? Satis bene pascere. Quid tertium? Male pascere. Quid quartum? Arare. Et, cum ille, qui quæsierat, dixisset, Quid fœnerari? tum Cato, "Quid hominem," inquit, "occidere?" Ex quo, et multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus.

Sed toto hoc de genere, de quærendâ, de collocandâ pecuniâ, etiam de utendâ, commodius a quibusdam optimis viris ad medium Janum sedentibus, quam ab ullis philosophis ullâ in scholâ, disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de quâ hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLII CICERONIS,

DE

OFFICIIS,

AD

MARCUM FILIUM,

LIBER TERTIUS.

I. Publium Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum, scripsit Cato, qui fuit fere ejus æqualis, "Nunquam se minus otiosum esse, quam cum otiosus; nec minus solum, quam cum solus esset." Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna, quæ declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret unquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt cæteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed, si minus imitatione tantam ingenii præstantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus. Nam et a republicâ forensibusque negotiis, armis impiis vique, prohibiti, otium persequimur; et, ob eam causam, Urbe relictâ, rura peragrantes, sæpe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec hæc soli-

tudo cum illâ comparanda est. Ille enim, requiescens a reipublicæ pulcherrimis muneribus, otium sibi sumebat aliquando; et a cœtu hominum frequentiâque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium negotii inopiâ, non requiescendi studio, constitutum est. Exstincto enim senatu, deletisque judiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curiâ aut in foro agere possimus? Itaque, qui in maximâ celebritate atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et sæpe soli sumus. Sed, quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni; propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debeat is qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas.

Quamquam Africanus majorem laudem vel meo judicio assequebatur: nulla enim ejus ingenii monimenta mandata literis, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat: ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum quas cogitando consequebatur, nec otiosum nec solum unquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacitâ a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversâ, quam multis annis, stante republicâ, scripsimus.

II. Sed, cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit; tum nullus feracior in eâ locus est nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi præcepta ducuntur. Quare, quamquam a Cratippo nostro, principe hujus memoriæ philosophorum, hæc te assidue audire atque accipere confido; tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus

undique circumsonare; nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. Quod cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandæ industriæ nostræ, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus præterea grave et Athenarum et Cratippi; ad quos cum, tamquam ad mercaturam bonarum artium, sis profectus, inanem redire turpissimum [esset,] dedecorantem et urbis auctoritatem, et magistri. Quare, quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potius, quam voluptas) tantum, fac, ut efficias: neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed hæc hactenus. Multa enim sæpe ad te, cohortandi gratiâ, scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur.

Panætius igitur (qui, sine controversiâ, de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quâdam adhibitâ, potissimum secuti sumus), tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, et consultare de officio solerent; uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe; altero, utilene, an inutile; tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret; de duobus generibus primis, tribus libris explicavit: de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum; nec exsolvit, quod promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio est, triginta annis vixisse Panætium, posteaquam eos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; præsertim cum scribat, nullum esse locum in totâ philosophiâ tam necessarium.

Minime vero assentior iis, qui negant, eum locum a Panætio prætermissum, sed consulto relictum, nec

omnino scribendum fuisse, quia nunquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panætii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panætio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripertitâ duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Præterea, in extremo libro tertio, de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum.

Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quâdam epistolâ, P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panætium audierat, ut nemo pictor esset inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat); sic ea, quæ Panætius prætermisisset, et non perfecisset, propter eorum, quæ perfecisset, præstantiam, neminem esse persecutum.

III. Quamobrem de judicio Panætii dubitari non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam, sive honestum solum bonum est (ut Stoïcis placet), sive, quod honestum est, id ita summum bonum est (quemadmodum Peripateticis nostris videtur), ut omnia, ex alterâ parte collocata, vix minimi momenti instar habeant; dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum eos qui primum hæc, naturâ cohærentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoïci assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent, nec utile quidquam, quod non honestum.

Quod si is esset Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset (ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentiâ metiuntur), liceret ei dicere, utilitatem aliquando

cum honestate pugnare. Sed, cum sit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quâdam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in quâ, quod utile videretur, cum eo quod honestum esset, compararetur. Etenim, quod summum bonum a Stoïcis dicitur, "Convenienter naturæ vivere," id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cætera autem, quæ secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli unquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo, similitudines honesti esse possunt.

Hæc enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoïci appellant. Ea communia sunt, et late patent; quæ et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressione discendi: illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et (ut iidem dicunt) omnes numeros habet; nec, præter sapientem, cadere in quemquam potest. Cum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum; propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit; quâtenus autem intelligit, nihil putat prætermissum. Quod item in poëmatibus et picturis usu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea quæ laudanda non sint, ob eam (credo) causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unâquâque re vitii sit, nequeant judicare. Itaque, cum sunt docti a peritis, facile desistunt a sententiâ.

IV. Hæc igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quædam honesta esse dicunt, non sapientûm modo propria, sed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero, cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, Aristidesve justus nominatur, aut ab illis, fortitudinis, aut ab his, justitiæ, tamquam a sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti sunt et nominati, M. Cato et C. Lælius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed, ex mediorum officiorum frequentiâ, similitudinem quamdam gerebant speciemque sapientûm.

Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantiâ comparari; nec id quidem, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis unquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si qua est ad virtutem facta progressio. Sed hæc quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni.

Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt præponderari honestate, hi solent, in deliberando, honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo, Panætium, cum dixerit homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo, non etiam oportere: etenim non modo pluris putare quod utile videatur, quam quod honestum; sed hæc etiam inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnunquam dubitationem afferre soleat, con-

siderandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur.

Sæpe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causâ, ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem, occidere? Num igitur se adstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui, ex omnibus præclaris factis, illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? immo vero honestatem utilitas secuta est.

Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, siquando cum illo quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur quod appellamus utile, formula quædam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio nunquam recedemus. Erit autem hæc formula, Stoïcorum rationi disciplinæque maxime consentanea; quam quidem in his libris propterea sequimur, quod, quamquam a veteribus Academicis, et a Peripateticis nostris, qui quondam iidem erant qui Academici, quæ honesta sunt, anteponuntur iis quæ videntur utilia; tamen splendidius hæc ab eis disseruntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur; nec utile quidquam, quod non honestum; quam ab his, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

V. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cætera, quæ possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum, et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum

spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quæ maxime est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset; debilitari et interire totum corpus necesse esset; sic, si unusquisque nostrûm rapiat ad se commoda aliorum, detrahatque quod cuique possit, emolumenti sui gratiâ; societas hominum et communitas evertatur, necesse est. Nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitæ pertineat, quam alteri, acquirere, concessum est, non repugnante naturâ. Illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes, augeamus.

Neque vero hoc solum naturâ, id est, jure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat, sui commodi causâ, nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium conjunctionem; quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno, coërcent. Atque hoc multo magis exigit ipsa naturæ ratio, quæ est lex divina et humana; cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere), nunquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat.

Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque comitas, justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiæ: quæ quidem contemnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est; detrahere autem alteri sui commodi causâ, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cætera generis ejusdem.

Itemque, magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus (si fieri possit) conservandis aut juvandis, maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, benefi-

ciorum memor, in concilio cœlestium collocavit; quam vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine, et viribus. Quocirca, optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem, naturæ obedientem, homini nocere non posse.

Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil se existimat contra naturam facere, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuipiam injuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed et multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunæ vitium animi vitiis gravius existimat.

VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque et universorum; quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. Atque, si etiam hoc natura præscribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit; necesse est, secundum eamdem naturam, omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, unâ continemur omnes et eâdem lege naturæ: idque ipsum si ita est, certe violare alterum lege naturæ prohibemur. Verum autem primum: verum igitur et extremum. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos, commodi sui causâ; aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil juris, et nullam societatem, communis utilitatis causâ, statuunt esse cum civibus: quæ sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum

negant, hi dirimunt communem humani generis societatem; quâ sublatâ, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia, funditus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adversus Deos immortales impii judicandi sunt: ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere, sui commodi causâ, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ [non] vacent justitiâ. Hæc enim una virtus omnium est domina et regina virtutum.

Forsitan quispiam dixerit: "Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili?" Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratiâ. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit; nonne faciat? Hæc ad judicandum sunt facillima. Nam, si quid ab homine ad nullam partem utili, tuæ utilitatis causâ, detraxeris; inhumane feceris, contraque naturæ legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum societati, si in vitâ remaneas, afferre possis, si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit ejusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim injusta. Itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut, ab homine inerti atque inutili, ad sapientem, bonum, fortemque virum, transferantur res ad vivendum necessariæ; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc

causam habeat ad injuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, et ei, quam sæpe commemoro, humanæ societati.

Nam, quod ad Phalarim attinet, perfacile judicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est: neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem honestum est necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quædam amputantur, si et ipsa sanguine, et tamquam spiritu, carere cœperunt, et nocent reliquis partibus corporis; sic ista, in figurâ hominis, feritas et immanitas belluæ a communi tamquam humanitate corporis segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

VII. Ejusmodi igitur, credo, res Panætium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio consilium ejus peremisset: ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid sit id, quod idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non sit. Sed, quoniam operi inchoato, et prope jam absoluto, tamquam fastigium imponimus; ut geometræ solent non omnia docere, sed postulare, ut quædam sibi concedantur, quo facilius, quæ velint, explicent; sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas (si potes), nihil, præter id quod honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est; et tum hoc, tum illud, probabilius videtur, nec præterea quidquam probabile.

Ac primum Panætius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat), sed ea, quæ viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem ho-

nestum; nihil honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur: negatque, ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem qui ista distraxerint. Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quæ videretur esse, non quæ esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullius adminiculis, sed (ut dicitur) Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte, post Panætium, explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis quæ in manus meas venerunt.

VIII. Cum igitur aliqua species utilitatis objecta est, commoveri necesse est. Sed, si, cum animum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei quæ speciem utilitatis attulerit; tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo (recta enim, et convenientia, et constantia natura desiderat, adspernaturque contraria), nihilque tam secundum naturam, quam utilitas; certe in eâdem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est (ut Zenoni visum est), aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia (quod Aristoteli placet); necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita, quidquid honestum, id utile.

Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicæ, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: postremo, etiam in liberis civitatibus, regnandi exsistunt cupiditates; quibus nihil nec tetrius nec fœdius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident:

pœnam, non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident.

Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium), qui deliberant, utrum id sequantur quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsâ enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam, ex omni deliberatione, celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis (si modo in philosophiâ aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes Deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinose, nihil incontinenter, esse faciendum.

IX. Hinc ille Gyges inducitur a Platone; qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, æneumque equum (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores essent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitatâ, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor) tum in concilium pastorum se recepit. Ibi, cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur; ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, cum in locum annulum inverterat. Itaque, hac opportunitate annuli usus, reginæ stuprum intulit; eâque adjutrice regem dominum interemit; sustulitque, quos obstare arbitrabatur: nec in his eum quisquam facinoribus potuit videre. Sic repente, annuli beneficio, rex exortus est Lydiæ. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta, quæruntur.

Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commenticiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quasi

vero ille, aut factum id esse, aut fieri potuisse, defendat. Hæc est vis hujus annuli, et hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid, divitiarum, potentiæ, dominationis, libidinis causâ, feceris, si id Diis hominibusque futurum sit semper ignotum; sisne facturus. Negant, id fieri posse. Nequâquam potest id quidem: sed quæro, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustice sane: negant enim posse; et in eo perstant: hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quærimus, si possint celare, quid facturi sint, non quærimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quædam adhibemus, ut, si responderint, se, impunitate propositâ, facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur; si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed jam ad propositum revertamur.

X. Incidunt sæpe multæ causæ, quæ conturbent animos utilitatis specie; non, cum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est); sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuste: fuerat enim, in regibus expellendis, socius Bruti, consiliorum etiam adjutor. Cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, et memoriam regni, esse tollendam; quod erat utile, patriæ consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem; sine quâ ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non ita. Species enim utilitatis animum pepulit ejus; cui cum visum esset utilius, solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis neque probabilem ne-

que satis idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini, vel Romuli, dixerim.

Nec tamen nostræ nobis utilitates omittendæ sunt, aliisque tradendæ, cum his ipsi egemus: sed suæ cuique utilitati, quod sine alterius injuriâ fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa, "Qui stadium," inquit, "currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat: supplantare eum, quîcum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: sic in vitâ sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: alteri deripere, jus non est."

Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere quod recte possis, et tribuere quod non sit æquum, contra officium est. Sed hujus generis totius breve et non difficile præceptum est. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cætera generis ejusdem, hæc amicitiæ nunquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum ac fidem, amici causâ, vir bonus faciet; ne si judex quidem erit de ipso amico. Ponit enim personam amici, cum induit judicis. Tantum dabit amicitiæ, ut veram amici causam esse malit: ut orandæ litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. Cum vero jurato sententia dicenda sit, meminerit, Deum se adhibere testem, id est (ut arbitror) mentem suam, quâ nihil homini dedit Deus ipse divinius. Itaque præclarum a majoribus accepimus morem rogandi judicis, si eum teneremus, "Quæ salvâ fide facere possit." Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulo ante dixi honeste amico a judice posse concedi: nam, si omnia facienda sint quæ amici velint, non amicitiæ tales, sed conjurationes, putandæ sint.

Loquor autem de communibus amicitiis: nam in sapientibus viris, perfectisque, nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius

tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies, commendandorum suorum causâ, postulavisset, vas factus sit alter ejus sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent.

Cum igitur id quod utile videtur in amicitiâ, cum eo quod honestum est, comparatur; jaceat utilitatis species, valeat honestas. Cum autem, in amicitiâ, quæ honesta non sunt, postulabuntur; religio et fides anteponantur amicitiæ: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

XI. Sed, utilitatis specie, in re publicâ sæpissime peccatur; ut in Corinthi disturbatione nostri: durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Æginetis, qui classe valebant, pollices præciderentur. Hoc visum est utile: nimis enim imminebat, propter propinquitatem, Ægina Piræeo. Sed nihil, quod crudele, utile: est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas.

Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere; quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus et Scævola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, cum sæpe, tum maxime bello Punico secundo: quæ, Cannensi calamitate acceptâ, majores animos habuit, quam unquam rebus secundis: nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret.

Athenienses, cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut, urbe relictâ, conjugibus et liberis Trœzene depositis, naves con-

scenderent, libertatemque Græciæ classe defenderent, Cyrsilum quemdam, suadentem ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat, repugnante honestate.

Themistocles, post victoriam ejus belli quod cum Persis fuit, dixit in concione, se habere consilium reipublicæ salutare, sed id sciri opus non esse. Postulavit, ut aliquem populus daret, quîcum communicaret: datus est Aristides. Huic ille, classem Lacedæmoniorum, quæ subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse; quo facto frangi Lacedæmoniorum opes necesse esset. Quod Aristides cum audîsset, in concionem magnâ exspectatione venit; dixitque, perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide, repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales, habemus.

XII. Maneat ergo, quod turpe sit, id nunquam esse utile, ne tum quidem, cum id, quod esse utile putes, adipiscare. Hoc enim ipsum, utile putare quod turpe sit, calamitosum est.

Sed incidunt (ut supra dixi) sæpe causæ, cum repugnare utilitas honestati videtur; ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hæ sunt quæstiones: Si (exempli gratiâ) vir bonus Alexandriâ Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopiâ et fame, summâque annonæ caritate; si idem sciat, complures mercatores Alexandriâ solvisse, navesque in cursu, frumento onustas, petentes Rhodum, viderit; dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de ejus deliberatione et consultatione

quærimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet; sed dubitet, turpe sit, an non sit.

In hujusmodi causis, aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoïco, aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor nôrit, emtor ignoret: Diogeni, venditorem, quâtenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cætera sine insidiis agere: et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam cæteri: fortasse etiam minoris, cum major est copia. Cui fit injuria? Exoritur Antipatri ratio ex alterâ parte: Quid ais? tu, cum hominibus consulere debeas, et servire humanæ societati, eâque lege natus sis, et ea habeas principia naturæ, quibus parere, et quæ sequi debeas, ut utilitas tua communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiæ? Respondebit Diogenes fortasse sic, Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quæ natura Deorum sit, qui sit finis bonorum; quæ tibi plus prodessent cognita, quam tritici vilitas: sed non, quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. Immo vero (inquiet ille) necesse est, si quidem meministi, esse inter homines naturâ conjunctam societatem. Memini, inquiet ille: sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.

XIII. Vides, in hac totâ disceptatione, non illud dici, Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam; sed ita expedire, ut turpe non sit: ex alterâ autem parte, eâ re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipse nôrit, cæteri ignorent: pestilentes sint, et habeantur salubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatæ, rui-

nosæ: sed hoc, præter dominum, nemo sciat. Quæro, si hoc emtoribus venditor non dixerit, ædesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putârit, num id injuste aut improbe fecerit?

Ille vero, inquit Antipater. Quid enim est aliud, erranti viam non monstrare (quod Athenis exsecrationibus publicis sancitum est), si hoc non est, emtorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit: tu, quod placebat, emisti. Quod si, qui proscribunt "villam bonam, beneque ædificatam," non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec ædificata ratione; multo minus, qui domum non laudârunt. Ubi enim judicium emtoris est, ibi fraus venditoris quæ potest esse? Sin autem dictum non omne præstandum est; quod dictum non est, id præstandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam absurdum, quam si, domini jussu, ita præco prædicet? "Domum pestilentem vendo."

Sic ergo, in quibusdam causis dubiis, ex alterâ parte defenditur honestas, ex alterâ ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit; sed etiam, non facere, turpe. Hæc est illa, quæ videtur utilium fieri cum honestis sæpe dissensio. Quæ dijudicanda sunt: non enim, ut quæreremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic ædium venditor, celare emtores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causâ velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, et cujus hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non justi, non viri boni; ver-

suti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri: hæc tot et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

XIV. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt, quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, et satis literatus, cum se Syracusas, otiandi (ut ipse dicere solebat) non negotiandi causâ, contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine interpellatoribus, posset. Quod cum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, dixit, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: et simul ad cœnam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promisisset, tum Pythius (qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus) piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur: dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore venit Canius: opipare a Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque, quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abjiciebantur.

Tum Canius, Quæso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne piscium, tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum? inquit. Hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hæc aquatio: hac villâ isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat: emit homo cupidus et locuples, tanti, quanti Pythius voluit; et emit instructos: nomina facit: negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos. Venit ipse mature. Scalmum nullum videt. Quærit ex proximo vicino, num feriæ quædam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullæ (quod sciam), inquit ille: sed hîc piscari nulli solent: itaque heri mirabar, quid accidisset. Stomachari Canius. Sed quid faceret? non-

dum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis cum ex eo quæreretur, Quid esset dolus malus; respondebat, Cum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot vitiis inquinatum.

XV. Quod si Aquilliana definitio vera est, ex omni vitâ simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec, ut vendat, quidquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, et circumscriptio adolescentium lege Lætoriâ; et, sine lege, judiciis, in quibus additur, "ex fide bonâ." Reliquorum autem judiciorum hæc verba maxime excellunt; in arbitrio rei uxoriæ, "melius, æquius:" in fiduciâ, "ut inter bonos bene agier." Quid ergo? aut in eo, quod "melius, æquius," potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur, "inter bonos bene agier," quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus simulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non licitatorem venditor, nec, qui contra se liceatur, emtor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. Quintus quidem Scævola, P. F. cum postulâsset, ut sibi fundus, cujus emtor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset; dixit, se pluris æstimare: addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis, negant; ut, si minoris, quam potuisset, vendidisset. Hæc igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes, existimant: ex quo Ennius, "nequidquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret." Vere id quidem, si, quid esset "prodesse," mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem

quidem Rhodium, discipulum Panætii, video in iis libris, quos de Officio scripsit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicæ: singulorum enim facultates, et copiæ, divitiæ sunt civitatis. Huic Scævolæ factum (de quo paulo ante dixi) placere nullo modo potest. Etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causâ, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed, sive simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucæ res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperiemus. Nunquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: et, quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile.

XVI. Ac de jure quidem prædiorum sancitum est apud nos jure civili, ut, in his vendendis, vitia dicerentur, quæ nota essent venditori. Nam, cum ex XII tabulis satis esset ea præstari, quæ essent linguâ nuncupata, quæ qui inficiatus esset, dupli pœnam subiret; a jureconsultis etiam reticentiæ pœna est constituta. Quidquid enim esset in prædio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, præstari oportere. Ut, cum in arce augurium augures acturi essent, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui ædes in Cælio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis; Claudius proscripsit insulam: vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius: huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset, cognôssetque, Claudium ædes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, "quidquid sibi dare, facere, oporteret ex fide bonâ." M. Cato sententiam dixit, hujus

nostri Catonis pater. (Ut enim cæteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus.) Is igitur judex ita pronuntiavit: cum in venumdando rem eam scîsset, et non pronuntiâsset, emtori damnum præstari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emtori vitium, quod nôsset venditor.

Quod si recte judicavit, non recte frumentarius ille, non recte ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non possunt: quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse, paucis ante annis, emerat. Hæ Sergio serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Crassus urgebat: quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere præstari: æquitatem Antonius: quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorsum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos.

XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi, tollunt astutias: leges, quâtenus manu tenere possunt; philosophi, quâtenus ratione et intelligentiâ. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis feras, nec agitaturus? ipsæ enim, nullo insequente, sæpe incidunt: sic tu ædes proscribas, tabulam, tamquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens? Hoc quamquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut jure civili; tamen naturæ lege sancitum est. Societas enim est, (quod, etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius) latissime

quidem quæ pateat, hominum inter homines; interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile, esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanæque justitiæ, solidam et expressam effigiem nullam tenemus: umbrâ et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturæ et veritatis exemplis. Nam quanti verba illa "uti ne, propter te fidemve tuam, captus fraudatusve siem!" Quam illa aurea, "ut inter bonos bene agier oportet, et sine fraudatione!"

Sed, qui sint "boni," et quid sit "bene agi," magna quæstio est. Q. quidem Scævola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, "ex fide bonâ:" fideique bonæ nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emtis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ societas contineretur: in his magni esse judicis, statuere (præsertim cum in plerisque essent judicia contraria) quid quemque cuique præstare oporteret.

Quocirca astutiæ tollendæ sunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab eâ, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum et malorum: malitia (si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt) mala bonis ponit ante. Nec vero in prædiis solum jus civile, ductum a naturâ, malitiam fraudemque vindicat; sed, etiam in mancipiorum venditione, fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim scire debuit, de sanitate, de fugâ, de furtis, præstat edicto ædilium. Hæredum alia causa est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscientiâ. Nec ulla pernicies vitæ major inveniri potest, quam in malitiâ simulatio intelligentiæ: ex quo ista innumerabilia

nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui, impunitate et ignoratione omnium propositâ, abstinere possit injuriâ?

XVIII. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus, hoc loco disserendum est; qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere, fatigandi: sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni.

Lucii Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Græciâ Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserant hæredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos; qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? sati'n' hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur; quamquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. Sed, cum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset hæredem, "Hunc dico patronum agri Piceni et Sabini," (o turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil, præter nomen, pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat a suis, cum potest, injuste facit (ut in primo libro disserui), qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hæreditates non honestæ videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione, quæsitæ. Atqui, in talibus rebus, aliud utile interdum, aliud honestum, videri solet. Falso: nam eadem utilitatis, quæ honestatis, est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans, "Est istuc quidem ho-

nestum; verum hoc expedit," res a naturâ copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium.

XIX. Itaque, si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem unquam suspicaturum. At, dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione hæres posset scriptus esse, qui re verâ non esset hæres; in foro (mihi crede) saltaret. Homo autem justus, isque quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At vero, si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit; noceat nemini, nisi lacessitus injuriâ. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros hæredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat, (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit.

Fimbriam consularem, audiebam de patre nostro puer, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset, "ni bonus vir esset:" itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem nunquam judicaturum; ne aut spoliaret famâ probatum hominem, si contra judicâsset; aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates, noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc, nonne est turpe, dubitare philosophos,

quæ ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod jam contritum est vetustate proverbium: cum enim fidem alicujus bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, "quîcum in tenebris mices." Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis, nullo refellente, obtinere? Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam, digitorum percussione, hæreditates omnium posse convertere? Ut enim, quod turpe est, id, quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest; sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante naturâ.

XX. At enim, cum permagna præmia sunt, est causa peccandi. C. Marius (cum a spe consulatûs longe abesset, et jam septimum annum post præturam jaceret, neque petiturus unquam consulatum videretur) Q. Metellum, cujus legatus erat, summum virum et civem, (cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset) apud populum Romanum criminatus est, bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore, aut vivum aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul; sed a fide justitiâque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cujus legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit.

Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cum prætor esset, collegiumque prætorum tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria de communi sententiâ constitueretur. Jactabatur enim temporibus illis nummus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum, cum pœnâ atque judicio; constitueruntque, ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent: et cæteri quidem alius alio; Marius a subselliis in Rostra rectâ; idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res (si quæ-

ris) ei magno honori fuit: omnibus vicis statuæ; ad eas thus, et cerei. Quid multa? nemo unquam multitudini fuit carior.

Hæc sunt, quæ conturbant homines in deliberatione nonnunquam, cum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum, videtur: ut Mario, præripere collegis et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ sit in eâ species, forma, et notio, viri boni. Cadit ergo in virum bonum, mentiri emolumenti sui causâ, criminari, præripere, fallere? Nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem justitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis conferat in belluam, an in hominis figurâ immanitatem gerat belluæ?

XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cujus ipse audaciâ potens esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidiâ. Id quam injustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Græcos versus de Phœnissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi.

"Nam, si violandum est jus, regnandi gratiâ
Violandum est: aliis rebus pietatem colas."

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit.

Quid igitur minuta colligimus, hæreditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est: probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem tetram et detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse, in eâ civitate quæ libera fuit, quæque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile; quâ hunc objurgatione, aut quo potius convicio, a tanto errore coner avellere? Potest enim (Dii immortales!) cuiquam esse utile fœdissimum et teterrimum parricidium patriæ; quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut hæc duo verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare, videantur.

Non habeo, ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quam regnandi, esse possit: nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, cum ad veritatem cœpi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

> "Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt
> boni,"

inquit Accius. At cui regno? quod, a Tantalo et Pelope proditum, jure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset? Hunc tu quas conscientiæ labes in animo censes habuisse? quæ vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cum ejus vitæ ea

conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maximâ et gratiâ futurus sit et gloriâ? Quod si hæc utilia non sunt, quæ maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non idem honestum sit.

XXII. Quamquam id quidem, cum sæpe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro, judicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eó venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si præmium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: idque factum ejus a senatu laudatum est. Atqui, si speciem utilitatis opinionemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gravem adversarium imperii, sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, quîcum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere, superatum.

Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui nunquam utilitatem a dignitate sejunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriæ causâ imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsæ opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamiâ. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. F. sententia: quas civitates L. Sulla, pecuniâ acceptâ, ex senatûsconsulto liberavisset, ut hæ rursus vectigales essent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Est ei senatus assensus: turpe imperio; piratarum enim melior fides, quam senatûs. At aucta vectigalia: utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? Potest autem ulli imperio, quod gloriâ fultum esse debet, et benevolentiâ so-

ciorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo sæpe dissensi. Nimis mihi præfracte videbatur ærarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis; cum in hos benefici esse deberemus; cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus; eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicæ pertinebat. Male etiam Curio, cum causam Transpadanorum æquam esse dicebat: semper autem addebat, "Vincat utilitas." Potius diceret, non esse æquam, quia non esset utilis reipublicæ, quam, cum utilem esse diceret, non esse æquam fateretur.

XXIII. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quæstionum: Sitne boni viri, in maximâ caritate annonæ, familiam non alere? In utramque partem disputat; sed tamen, ad extremum, utilitate putat officium dirigi magis, quam humanitate. Quærit, Si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis? Hîc alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? Negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? Minime: non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo sumta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid? si una tabula sit, duo naufragi, [æque] sapientes; sibine utervis rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero: sed ei, cujus magis intersit, vel suâ vel reipublicæ causâ, vivere. Quid? si hæc paria in utroque? Nullum erit certamen; sed, quasi sorte aut micando victus, alteri cedat alter. Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium; indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem est: quinetiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? Immo vero: sed ipsi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere,

conabitur pater; silebitne filius? Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit: minabitur etiam: ad extremum, si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet saluti patris.

Quærit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis; cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis? Diogenes ait: Antipater negat; cui potius assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Hæc sunt quasi controversa jura Stoïcorum. In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis, aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denariûm? Perspicuum jam est, et quid mihi videatur, et quæ sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint, quæ nec vi nec dolo malo (ut prætores solent) facta sint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento unquam postea uteretur; si eo medicamento sanus factus fuerit, et annis aliquot post inciderit in eumdem morbum, nec ab eo, quîcum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit? Cum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriæ, vitæ et saluti consulendum.

Quid? si quis sapiens rogatus sit ab eo qui eum hæredem faciat, cum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ante, quam hæreditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum hæredem scripturus ille non esset; faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem;

et id arbitror fuisse gravitatis. Sed, quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hæreditate nihil ceperit, nisi forte eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit; ut vel saltare eum, cum patriæ consulturus sit, turpe non sit.

XXV. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quæ non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optâsset: optavit, ut in currum patris tolleretur: sublatus est; atque [insanus, quâ constitit,] ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc, promissum patris non esse servatum! Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, cum is patri suspectus esset de novercâ: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus.

Quid? Agamemnon, cum devovisset Dianæ, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, quâ nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam tetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnunquam; neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sanâ mente deposuerit, repetat insaniens; reddere, peccatum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddasne depositum? Non, credo: facias enim contra rempublicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta naturâ videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutatâ utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quæ videntur esse utilitates contra justitiam simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum.

Sed, quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cum

docebimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentiâ quidem, quam vult imitari malitia; itemque de justitiâ, quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et præstantiâ cernitur; altera in conformatione et moderatione continentiæ et temperantiæ.

XXVI. Utile videbatur Ulyssi, (ut quidem poëtæ tragici prodiderunt; nam, apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est) sed insimulant eum tragœdiæ, simulatione insaniæ militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium: at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, et Ithacæ vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abjiciendam; quoniam, quæ honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulyssem, si in illâ simulatione perseverâsset? qui, cum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace:

"Cuju' ipse princeps juris jurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit; ne coiret, institit.
Quod ni Palamedis perspicax prudentia
Istiu' percepset malitiosam audaciam,
Fide sacratum jus perpetuo falleret."

Illi vero, non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, (id quod fecit) dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum. Sed dimittamus et fabulas, et externa: ad rem factam, nostraque, veniamus. M. Attilius Regulus, cum, consul iterum, in Africâ ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare, juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Pœnis

captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is, cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut res declarat, falsam judicavit: quæ erat talis: manere in patriâ, esse domi suæ cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum. Quis hæc neget esse utilia? quid censes? magnitudo animi et fortitudo negat.

XXVII. Num locupletiores quæris auctores? Harum enim est virtutum proprium, nil extimescere, omnia humana despicere; nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusavit: quamdiu jurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam, (o stultum hominem, dixerit quispiam, et repugnantem utilitati suæ!) reddi captivos, negavit esse utile: illos enim adolescentes esse, et bonos duces, se jam confectum senectute. Cujus cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt: ipse Carthaginem rediit; neque eum caritas patriæ retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, et ad exquisita supplicia, proficisci: sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causâ, quam si domi senex captivus, perjurus consularis, remansisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stulte? etiamne, si reipublicæ conducebat? Potest autem, quod inutile reipublicæ sit, id cuiquam civi utile esse?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quæ sunt fundamenta naturæ, cum utilitatem ab honestate sejungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur; nec facere aliter ullo modo possumus: nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed, quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate, utilia re-

perire, propterea illa prima et summa habemus; utilitatis nomen non tam splendidum quam necessarium ducimus.

Quid est igitur (dixerit quis) in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui Deum nihil habere ipsum negotii dicunt, et nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui Deum semper agere aliquid et moliri volunt, nunquam nec irasci Deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem perverteret. An, ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Denique illud etiam apud Attium,

"Fregisti fidem. Neque dedi, neque do, infideli cuiquam,"

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur.

Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus videri quædam utilia quæ non sint, sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causâ ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc fere contra Regulum. Sed prima videamus.

XXIX. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque irasci solet, neque nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Regulum, quam contra omne jusjurandum, valet. Sed, in jurejurando, non qui metus, sed quæ vis sit, debet intelligi. Est enim jusjurandum affirmatio religiosa. Quod autem affirmate, quasi Deo teste, promiseris, id tenendum est: jam enim, non ad iram Deorum, quæ nulla est,

sed ad justitiam et ad fidem, pertinet. Nam præclare Ennius:

"O Fides alma, apta pinnis, et Jusjurandum Jovis!"

Qui igitur jusjurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ne malum quidem esse, maximâ auctoritate philosophi affirmant; quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quæso, vituperare. Quem enim locupletiorem quærimus, quam principem populi Romani, qui, retinendi officii causâ, cruciatum subierit voluntarium? Nam, quod aiunt, minima de malis, id est, ut turpiter potius, quam calamitose; an est ullum majus malum turpitudine? quæ si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et fœditas turpificati animi debet videri? Itaque, nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit; qui autem remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

"Neque dedi, neque do," fidem "infideli cuiquam,"

idcirco recte a poëtâ; quia, cum tractaretur Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli data sit; videant, ne quæratur latebra perjurio. Est autem jus etiam bellicum, fidesque jurisjurandi sæpe cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non feceris, nullum est perjurium: ut, si prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris,

nulla fraus est, ne si juratus quidem id non feceris: nam pirata non est ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum esse commune. Non enim falsum jurare, perjurare est: sed, quod ex animi tui sententiâ juràris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est. Scite enim Euripides:

"Juravi linguâ, mentem injuratam gero."

Regulus vero non debuit conditiones pactionesque bellicas et hostiles perturbare perjurio. Cum justo enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum jus feciale, et multa sunt jura communia. Quod ni ita esset, nunquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset.

XXX. At vero T. Veturius, et Sp. Postumius, cum iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: injussu enim populi senatûsque fecerant: eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit: quod idem, multis annis post, C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatûs auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius et S. Atilius ex senatûs-consulto ferebant: quâ acceptâ, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompeius, quo (cum in eâdem causâ esset) deprecante, accepta lex non est. Hîc ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores, utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est.

At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum præsertim de

captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo judicio stetit, sed suscepit causam, ut esset judicium senatûs; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Pœnis redditi essent. Ita incolumis in patriâ Regulus restitisset: quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa, et pati, credidit. Nam, quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum; immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec, quia utile, honestum est; sed, quia honestum, utile.

XXXI. Quare, ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut præstantius. Sed, ex totâ hac laude Reguli, unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit. Nam, quod rediit, nobis nunc mirabile videtur: illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum: nullum enim vinculum, ad adstringendam fidem, jurejurando majores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in XII tabulis; indicant sacratæ; indicant fœdera, quibus etiam cum hoste devincitur fides; indicant notiones animadversionesque censorum, qui nullâ de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant.

Lucio Manlio, A. F. cum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quod Titum filium (qui postea est Torquatus appellatus) ab hominibus relegâsset, et ruri habitare jussisset. Quod cum audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri; accurrisse Romam, et cum primâ luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum; quod illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur: surrexit e lectulo; remotisque arbitris, ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, juravitque, se illum

statim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Juravit hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causâ desistere necesse esset: Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui, ad Anienem, Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Veserim fusi, et fugati: magnus vir in primis, et, qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium.

XXXII. Sed, ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic decem illi (quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent), si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor in primis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetratâ; unum ex decem, qui paulo post, quam egressus erat e castris, redîsset, quasi aliquid esset oblitus, Romæ remansisse. Reditu enim in castra, liberatum se esse jurejurando interpretabatur: non recte: fraus enim adstringit, non dissolvit [perjurium.] Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Hannibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paulo et Varrone, consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, cum id parvâ pecuniâ fieri posset; ut esset insitum militibus nostris aut vincere, aut emori. Quâ quidem re auditâ, fractum animum Hannibalis scripsit idem, quod senatus populusque Romanus, rebus afflictis, tam excelso animo fuisset. Sic, honestatis comparatione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græce

scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, cădem fraude, ut jurejurando liberarentur; eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos.

Sit jam hujus loci finis. Perspicuum est enim, quæ timido animo, humili, demisso, fractoque fiant, (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipublicæ, censuisset, aut domi remanere voluisset) non esse utilia, quia sint flagitiosa, fœda, turpia.

XXXIII. Restat quarta pars, quæ decore, moderatione, modestiâ, continentiâ, temperantiâ, continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaïci, atque Annicerii, philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis, floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiæ. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. Nam, si non modo utilitas, sed vita omnis beata, corporis firmâ constitutione, ejusque constitutionis spe exploratâ, (ut a Metrodoro scriptum est) continetur; certe hæc utilitas, et quidem summa, (sic enim censent) cum honestate pugnabit. Nam, ubi primum prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse jucundius; quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborumque contemtio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hîc dicit) satis fortiter de dolore; tamen non spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentiâ et temperantiâ, dicit ille quidem multa multis locis:

sed aqua hæret, ut aiunt: nam quî potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica; libidines autem consectatrices voluptatis.

Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt, rationem negligendæ mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur, et in societate generis humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas, esse potest, non plus quam amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur.

XXXIV. Conferamus igitur in pauca: nam, ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum judico, qui se diremturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas; adspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum [et malorum], qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quæ videretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio: nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil, habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, meâ quidem sententiâ, magnum: sed perinde erit, ut acceperis: [quamquam] tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clarâ voce patria revocâsset), aliquando me quoque audires; sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea; tribues his temporis quantum poteris: poteris autem, quantum voles. Cum vero intellexero, te hoc scientiæ genere gaudere, tum et præsens tecum propediem (ut spero), et, dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero; tibique persuade, esse te quidem mihi carissimum; sed multo fore cariorem, si talibus monimentis præceptisque lætabere.

M. TULLII CICERONIS
CATO MAJOR,
SEU
DE SENECTUTE,
AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

I. "O TITE! si quid ego adjûro, curamve levasso,
Quæ nunc te coquit, et versat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?"

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum

"Ille vir, haud magnâ cum re, sed plenu' fidei;"

quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

"Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque."

Novi enim moderationem animi tui, et æquitatem; teque non cognomen solum Athenis deportâsse, sed humanitatem et prudentiam, intelligo. Et tamen suspicor, iisdem rebus te, quibus meipsum, interdum gravius commoveri; quarum consolatio et major est, et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est de Senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut jam urgentis aut certe adventantis senectutis, et te et me-

ipsum levari volo: etsi te quidem id modice ac sapienter (sicut omnia) et ferre et laturum esse, certo scio. Sed mihi, cum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrûm communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et jucundam senectutem. Nunquam igitur satis laudari digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus ætatis sine molestiâ possit degere. Sed de cæteris et diximus multa, et sæpe dicemus: hunc librum de Senectute ad te misimus.

Omnem autem sermonem tribuimus, non Tithono, ut Aristo Chius (ne parum esset auctoritatis in fabulâ), sed M. Catoni seni, quo majorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Lælium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Græcis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. *Scipio.* Sæpenumero admirari soleo cum hoc C. Lælio, tum cæterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod nunquam senectutem tibi gravem esse senserim; quæ plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Ætnâ gravius dicant sustinere. *Cato.* Rem haud sane difficilem, Scipio et Læli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est ætas: qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturæ necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus, quam ut adipiscantur, omnes optant: eamdem accusant adepti: tanta est inconstantia stultitiæ, atque perversitas.

Obrepere aiunt eam citius quam putâssent. Pri-

mum, quis coëgit eos falsum putare? quî enim citius adolescentiæ senectus, quam pueritiæ adolescentia, obrepit? Deinde, quî minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Præterita enim ætas, quamvis longa, cum effluxisset, nullâ consolatione permulcere posset stultam senectutem.

Quocirca, si sapientiam meam admirari soletis, (quæ utinam digna esset opinione vestrâ, nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam, optimam ducem, tamquam Deum, sequimur, eique paremus: a quâ, non verisimile est, cum cæteræ partes ætatis bene descriptæ sint, extremum actum, tamquam ab inerti poëtâ, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et, tamquam in arborum baccis, terræque frugibus, maturitate tempestivâ quasi vietum et caducum: quod ferendum est molliter sapienti. Quid enim est aliud, gigantûm modo bellare cum Diis, nisi naturæ repugnare.

Lælius. Atqui, Cato, gratissimum nobis (ut etiam pro Scipione pollicear) feceris, si, quoniam speramus (volumus quidem certe) senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem ætatem ferre possimus. *Cato.* Faciam vero, Læli; præsertim si utrique vestrûm (ut dicis) gratum futurum est. *Scipio.* Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

III. *Cato.* Faciam, ut potero, Læli. Sæpe enim interfui querelis meorum æqualium, (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur) quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere æquales, deplorare solebant; tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti: qui mihi non id videbantur

accusare, quod esset accusandum. Nam, si id culpâ senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus majoribus natu : quorum ego multorum cognovi senectutem sine querelâ ; qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in ætate. Moderati enim, et nec difficiles nec inhumani senes, tolerabilem agunt senectutem : importunitas autem, et inhumanitas omni ætati molesta est.

Lœlius. Est, ut dicis, Cato. Sed fortasse dixerit quispiam, tibi, propter opes et copias et dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videri ; id autem non posse multis contingere. *Cato.* Est istuc quidem, Læli, aliquid ; sed nequâquam in isto sunt omnia : ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in jurgio respondisse, cum ille dixisset, non eum suâ, sed patriæ gloriâ splendorem assecutum : "Nec, hercule," inquit, "si ego Seriphius essem, nobilis ; nec tu, si Atheniensis esses, clarus unquam fuisses." Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summâ inopiâ levis esse senectus potest, ne sapienti quidem : nec insipienti, etiam in summâ copiâ, non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et Læli, arma senectutis, artes, exercitationesque virtutum, quæ, in omni ætate cultæ, cum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus ; non solum quia nunquam deserunt, ne in extremo quidem tempore ætatis, (quamquam id maximum est) verum etiam quia conscientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio, jucundissima est.

IV. Ego Q. Maximum (eum qui Tarentum recepit) adolescens ita dilexi senem, ut æqualem : erat enim in illo viro comitate condita gravitas : nec senectus mores mutaverat : quamquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, sed tamen jam ætate provectum : anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum : cumque eo, quartum con-

sule, adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum quæstor: deinde ædilis, quadriennio post factus sum prætor: quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille, admodum senex, suasor legis Cinciæ de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat, ut adolescens, cum plane grandis esset; et Hannibalem, juveniliter exsultantem, patientiâ suâ molliebat: de quo præclare familiaris noster Ennius:

"Unus, qui nobis cunctando restituit rem.
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret."

Tarentum vero quâ vigilantiâ, quo consilio, recepit! cùm quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti, atque ita dicenti: "Meâ operâ, Q. Fabi, Tarentum recepisti:" "Certe," inquit ridens: "nam, nisi tu amisisses, nunquam recepissem." Nec vero in armis præstantior, quam in togâ: qui, consul iterum, Sp. Carvilio collegâ quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatûs auctoritatem dividenti. Augurque cum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quæ pro reipublicæ salute gererentur; quæ contra rempublicam ferrentur, contra auspicia ferri. Multa in eo viro præclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem M. filii tulit, clari viri, et consularis. Est in manibus laudatio; quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus; sed intus domique præstantior. Qui sermo! quæ præcepta! quanta notitia antiquitatis! quæ scientiá juris augurii! multæ etiam, ut in homine Romano, literæ. Omnia memoriâ tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella: cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divina-

rem id, quod evenit, illo exstincto, fore, unde discerem, neminem.

V. Quorsum igitur hæc tam multa de Maximo? quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, triumphosque, recordentur. Est etiam quiete et pure et eleganter actæ ætatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui, uno et octogesimo anno, scribens mortuus est; qualem Isocratis, qui eum librum, qui "Panathenaïcus" inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit; vixitque quinquennium postea: cujus magister, Leontinus Gorgias, centum et septem complevit annos; neque unquam in suo studio atque opere cessavit: qui, cum ex eo quæreretur, cur tamdiu vellet esse in vitâ? "Nihil habeo," inquit, "quod incusem senectutem." Præclarum responsum, et docto homine dignum! Sua enim vitia insipientes, et suam culpam, in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius;

"Sicut fortis equus, spatio qui sæpe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit."

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam; quam quidem probe meminisse potestis: anno enim undevicesimo post ejus mortem, hi consules, T. Flamininus et M' Acilius, facti sunt: ille autem Cæpione, et Philippo iterum, consulibus, mortuus est: cum ego quidem, V et LX annos natus, legem Voconiam voce magnâ, et bonis lateribus, suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis pæne delectari videretur.

Etenim, cum contemplor animo, reperio quatuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis; alteram, quod corpus faciat

infirmius; tertiam, quod privet omnibus ferè voluptatibus: quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta, quamque sit justa unaquæque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis, quæ in juventute geruntur, et viribus? Nullæne igitur res sunt seniles, quæ, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paulus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? cæteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant?

Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut cæcus esset: et tamen is, cum sententia senatûs inclinaret ad pacem, et fœdus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quæ versibus persecutus est Ennius:

"Quo vobis mentes, rectæ quæ stare solebant
Antehac, dementes sese flexêre [via?"]

cæteraque gravissime: notum enim vobis carmen est: et tamen ipsius Appii exstat oratio: atque hanc ille egit septem et decem annos post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfluxissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus.

Nihil igitur afferunt, qui in re gerendâ versari senectutem negant: similesque sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant; ille autem, clavum tenens, sedeat in puppi quietus. Non facit ea, quæ juvenes: at vero multo majora et meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum, res magnæ geruntur, sed consilio, auctoritate, sententiâ; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri, senectus so-

let. Nisi forte ego vobis, qui et miles, et tribunus, et legatus, et consul, versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero. At senatui, quæ sunt gerenda, præscribo, et quomodo: Carthagini, male jam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio; de quâ vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero.

Quam palmam utinam Dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! cujus a morte hic tertius et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suæ pœniteret? nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut comminus gladiis uteretur; sed consilio, ratione, sententiâ; quæ nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellâssent *Senatum*. Apud Lacedæmonios quidem, ii qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur, senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas, reperietis.

"Cedo, quî vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?"

sic enim percontantur, ut est in Nævii poëtæ Ludo. Respondentur et alia, et hæc in primis:

"Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli."

Temeritas est videlicet florentis ætatis, prudentia senescentis.

VII. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis naturâ tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat: num igitur censetis eum, cum ætate processisset, qui Aristides esset,

Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi qui sunt, sed eorum patres etiam, et avos: nec, sepulcra legens, vereor (quod aiunt) ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis, redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quæ curant, meminerunt; vadimonia constituta; qui sibi, quibus ipsi, debeant.

Quid jurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria; nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vitâ etiam privatâ et quietâ. Sophocles ad summam senectutem tragœdias fecit; quod propter studium, cum rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus est; ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent judices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, et proxime scripserat, Œdipum Coloneum, recitâsse judicibus, quæsîsseque, num illud carmen desipientis videretur: quo recitato, sententiis judicum est liberatus.

Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num (quos ante dixi) Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidistis, Diogenem Stoïcum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitæ æqualis fuit?

Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus, nunquam fere ulla in agro majora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus: quamquam in illis minus hoc mirum: nemo enim est tam senex,

qui se annum non putet posse vivere: sed iidem elaborant in eis, quæ sciunt nihil omnino ad se pertinere.

"Serit arbores, quæ alteri sæculo prosint,"

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quærenti, cui serat, respondere: "Diis immortalibus, qui me non accipere modo hæc a majoribus voluerunt, sed etiam posteris prodere."

VIII. Melius Cæcilius de sene alteri sæculo prospiciente, quam illud idem:

"Ædepol, senectus, si nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, cum advenis; unum id sat est,
Quod, diu vivendo, multa, quæ non vult, videt."

Et multa fortasse, quæ vult: atque in ea quidem, quæ non vult, sæpe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Cæcilius vitiosius:

"Tum equidem in senectâ hoc deputo miserrimum,
Sentire, eâ ætate esse se odiosum alteri."

Jucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescentibus bonâ indole præditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventute coluntur et diliguntur; sic adolescentes senum præceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur: nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa, et semper agens aliquid et moliens; tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vitâ fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se, quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit: ut ego feci, qui Græcas literas senex didici; quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi

nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem et illud (discebant enim fidibus antiqui): sed in literis certe elaboravi.

IX. Ne nunc quidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis) non plus, quam, adolescens, tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti; et, quidquid agas, agere pro viribus. Quæ enim vox potest esse contemtior, quam Milonis Crotoniatæ? qui, cum jam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse, "At hi quidem jam mortui sunt." Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator: neque enim ex te unquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil S. Ælius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus; a quibus jura civibus præscribebantur; quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia.

Orator, metuo, ne languescat senectute: est enim munus ejus non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod equidem adhuc non amisi: et videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis quietus et remissus; facitque persæpe ipsa sibi audientiam diserti senis comta et mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni præcipere, et Lælio. Quid enim est jucundius senectute stipatâ studiis juventutis?

An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse præclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo, L. Æmilius et P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires, atque defecerint: etsi ista ipsa

defectio virium adolescentiæ vitiis efficitur sæpius, quam senectutis. Libidinosa etenim et intemperans adolescentia effetum corpus tradit senectuti.

Cyrus quidem, apud Xenophontem, eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se unquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini, puer, (qui, cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio præfuit) ita bonis esse viribus extremo tempore ætatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere; quamquam est id quidem senile, ætatique nostræ conceditur.

X. Videtisne, ut apud Homerum sæpissime Nestor de virtutibus suis prædicet? tertiam enim jam ætatem hominum vivebat: nec erat ei verendum, ne, vera de se prædicans, nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim (ut ait Homerus) ex ejus linguâ melle dulcior fluebat oratio; quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Græciæ nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troja sit peritura.

Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesimum: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quæstor eodem bello, aut consul in Hispaniâ fuerim, aut quadriennio post, cum, tribunus militaris, depugnavi apud Thermopylas, M' Acilio Glabrione consule: sed tamen (ut vos videtis) non plane me enervavit nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites: nec enim unquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis esse senex. Ego vero me minus diu

senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus.

At minus habeo virium, quam vestrûm utervis. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco est ille præstantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nitatur: næ ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiæ per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit; cum absit, ne requiras; nisi forte adolescentes pueritiam, paulum ætate progressi adolescentiam, debeant requirere. Cursus est certus ætatis, et una via naturæ, eaque simplex: suaque cuique parti ætatis tempestivitas est data; ut et infirmitas puerorum, et ferocitas juvenum, et gravitas jam constantis ætatis, et senectutis maturitas, naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat.

Arbitror te audire, Scipio, hospes tuus avitus, Masinissa, quæ faciat hodie, nonaginta annos natus: cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere; cum equo, ex equo non descendere; nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit; summam in eo esse corporis siccitatem; itaque exsequi omnia regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia, etiam in senectute, conservare aliquid pristini roboris.

XI. Non sunt in senectute vires? ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo, et legibus et institutis, vacat ætas nostra muneribus iis, quæ non possunt sine viribus sustineri: itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur.

At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitæ munus exsequi possunt. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed com-

mune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius, is qui te adoptavit! quam tenui, aut nullâ potius valetudine! quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis: ad paternam enim magnitudinem animi, doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Læli et Scipio, senectuti est; ejusque vitia diligentiâ compensanda sunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem.

Habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam hæc quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute. Et corpora quidem defatigatione et exercitatione ingravescunt; animi autem exercitando levantur: nam, quos ait Cæcilius "comicos stultos senes," hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quæ vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavæ, somniculosæ senectutis. Ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum; sic ista senilis stultitia (quæ deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium.

Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas, Appius regebat, et senex et cæcus: intentum enim animum, tamquam arcum, habebat; nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium, in suos: metuebant servi; verebantur liberi; carum omnes habebant: vigebat in illâ domo patrius mos et disciplina.

Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si jus suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid, sic senem,

in quo est adolescentis aliquid, probo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo nunquam erit. Septimus mihi "Originum" liber est in manibus: omnia antiquitatis monimenta colligo: causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes: jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Græcis literis utor: Pythagoreorumque more, exercendæ memoriæ gratiâ, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hæ sunt exercitationes ingenii, hæc curricula mentis: in his desudans atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero. Adsum amicis: venio in senatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas; easque tueor animi, non corporis, viribus. Quæ si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quæ jam agere non possem: sed, ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu ætas senescit: nec subito frangitur; sed diuturnitate exstinguitur.

XII. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O præclarum munus ætatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentiâ vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis et præclari viri; quæ mihi tradita est, cum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a naturâ datam; cujus voluptatis avidæ libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriæ proditiones, hinc rerumpublicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero, et adulteria, et omne tale flagitium, nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura,

sive quis Deus, nihil mente præstabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim, libidine dominante, temperantiæ locum esse; neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo jubebat, tantâ incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima. Nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi, posset: quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem; siquidem ea, cum major esset atque longior, omne animi lumen exstingueret. Hæc cum C. Pontio Samnite (patre ejus, a quo, Caudino prœlio, Sp. Postumius, T. Veturius, consules, superati sunt) locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, (qui in amicitiâ populi Romani permanserat) se a majoribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis; quem Tarentum venisse, L. Camillo, Appio Claudio consulibus, reperio.

Quorsum hæc? ut intelligatis, si voluptatem adspernari ratione et sapientiâ non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica; ac mentis (ut ita dicam) præstringit oculos; nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T Flaminini fratrem, L. Flamininum, e senatu ejicerem, septem annis post quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim, cum esset consul, in Galliâ exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent, damnati rei capitalis. Hic, Tito, fratre suo, censore, (qui proximus ante me fuerat) elapsus est: mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quæ cum probro privato conjungeret imperii dedecus.

XIII. Sæpe audivi a majoribus natu, qui se porro pueros a senibus audîsse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audîsset a Thessalo Cineâ, esse quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur; eumque dicere, omnia, quæ faceremus, ad voluptatem esse referenda: quod ex eo audientes, M' Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur; quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. Vixerat M' Curius cum P. Decio, qui, quinquennio ante eum consulem, se pro republicâ, quarto consulatu, devoverat. Nôrat eumdem Fabricius; nôrat Coruncanius; qui, cum ex suâ vitâ, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto, judicabant, esse profecto aliquid naturâ pulchrum atque præclarum, quod suâ sponte peteretur, quodque, spretâ et contemtâ voluptate, optimus quisque sequeretur.

Quorsum igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. Caret epulis, exstructisque mensis, et frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentiâ, et cruditate, et insomniis. Sed, si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obsistimus, (divine enim Plato escam malorum voluptatem appellat, quod eâ videlicet homines capiantur, ut hamo pisces) quamquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, M. F. qui Pœnos classe primus devicerat, redeuntem a cœnâ senem sæpe videbam puer; delectabatur crebro funali, et tibicine, quæ sibi, nullo exemplo, privatus sumserat: tantum licentiæ dabat gloria.

Sed quid ego alios? ad meipsum jam revertar. Primum habui semper sodales: sodalitates autem, me quæstore, constitutæ sunt, sacris Idæis Magnæ

Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice; sed erat quidam fervor ætatis: quâ progrediente, omnia fiunt indies mitiora: neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam cœtu amicorum et sermonibus, metiebar. Bene enim majores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, *convivium* nominârunt, melius, quam Græci, qui hoc idem tum *compotationem*, tum *concœnationem*, vocant; ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

XIV. Ego vero, propter sermonis delectationem, tempestivis quoque conviviis delector, nec cum æqualibus solum (qui pauci admodum restant), sed cum vestrâ etiam ætate, atque vobiscum: habeoque senectuti magnam gratiam, quæ mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est etiam fortasse quidam naturalis modus) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant, a majoribus instituta; et is sermo, qui, more majorum, a summo adhibetur in poculis; et pocula, sicut in "Symposio" Xenophontis, minuta, atque rorantia; et refrigeratio æstate, et vicissim aut sol aut ignis hibernus: quæ quidem in Sabinis etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus.

At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam, jam affecto ætate, quæreret, utereturne rebus venereis? "Dii meliora!" inquit: "libenter vero istinc, tamquam a domino agresti ac furioso, profugi." Cupidis enim rerum talium odiosum et molestum est fortasse carere: satiatis vero et

expletis jucundius est carere, quam frui: quamquam non caret is, qui non desiderat. Ergo hoc non desiderare, dico esse jucundius, quam frui.

Quod si istis ipsis voluptatibus bona ætas fruitur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in primâ caveâ spectat; delectatur tamen, etiam qui in ultimâ, sic adolescentia, voluptates prope intuens, magis fortasse lætatur: sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans, tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, animum, tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, secumque (ut dicitur) vivere! Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinæ, nihil est otiosâ senectute jucundius. Mori pæne videbamus, in studio dimetiendi cœli atque terræ, C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, cum mane cœpisset! quam delectabat eum, defectiones solis et lunæ multo nobis ante prædicere!

Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat Bello suo Punico Nævius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui, cum sex annos ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit ætate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte "Suadæ medullam" dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem! Quæ sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum, voluptates cum his voluptatibus comparandæ?

Atque hæc quidem studia doctrinæ; quæ quidem prudentibus et bene institutis pariter cum ætate crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, (ut ante dixi) senescere se, multa indies addiscentem: quâ voluptate animi nulla certe potest esse major.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector: quæ nec ullâ impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terrâ, quæ nunquam recusat imperium, nec unquam sine usurâ reddit, quod accepit; sed alias minore, plerumque majore, cum fœnore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terræ vis ac natura, delectat: quæ, cum gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit; primum id occæcatum cohibet (ex quo occatio, quæ hoc efficit, nominata est): deinde, tepefactum vapore et compressu suo, diffundit; et elicit herbescentem ex eo viriditatem; quæ, nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur; e quibus cum emerserit, fundit frugem spici, ordine structam, et contra avium minorum morsus [munitur] vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa, commemorem? Satiari delectatione non possum, ut meæ senectutis requietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium quæ generantur e terrâ: quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex cæterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus, tantos truncos ramosque procreat: malleoli, plantæ, sarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quæ naturâ caduca est, et, nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam, serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sar-

mentis, et in omnes partes nimia fundatur. Itaque, ineunte vere, in iis quæ relicta sunt, exsistit, tamquam ad articulos sarmentorum, ea, quæ gemma dicitur; a quâ oriens uva sese ostendit; quæ, et succo terræ et calore solis augescens, primo est peracerba gustatu; deinde, maturata, dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores: quâ quid potest esse, cum fructu lætius, tum adspectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, et ipsa natura, delectat; adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio et propagatio vitium, sarmentorumque, ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio.

Quid ego irrigationes, quid fossiones agri, repastinationesque, proferam, quibus fit multo terra fecundior? Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de quâ doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de culturâ agri scriberet. At Homerus, qui multis (ut mihi videtur) ante sæculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum stercorantem, facit. Nec vero segetibus solum, et pratis, et vineis, et arbustis, res rusticæ lætæ sunt, sed etiam hortis et pomariis; tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura sollertius.

XVI. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum: sed ea ipsa, quæ dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem: nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est naturâ loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vitâ M' Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphâsset, consumsit extremum tempus ætatis: cujus quidem villam ego contemplans, (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam,

vel temporum disciplinam. Curio, ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati ab eo sunt: non enim aurum habere, præclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere senectutem?

Sed venio ad agricolas, ne a meipso recedam. In agris erant tum senatores, et iidem senes: siquidem aranti L. Quintio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cujus dictatoris jussu, magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Mælium, regnum appetentem, occupatum interemit. A villâ in senatum arcessebantur et Curius et cæteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, *viatores* nominati sunt. Num igitur eorum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Meâ quidem sententiâ, haud scio, an ulla beatior esse possit: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione (quam dixi), et saturitate copiâque omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam Deorum, pertinent: ut, quoniam hæc quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est; villaque tota locuples est: abundat porco, hædo, agno, gallinâ, lacte, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolæ succidiam alteram appellant: tum conditiora facit hæc supervacanei etiam operis aucupium atque venatio.

Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque specie, dicam? Brevi præcidam. Agro bene culto nil potest esse, nec usu uberius, nec specie ornatius; ad quem fruendum, non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa ætas aut calescere vel apricatione melius vel igni; aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam,

sibi pilam, sibi natationes et cursus: nobis senibus, ex lusionibus multis, talos relinquant, et tesseras: idipsum [utrum] lubebit; quoniam, sine his, beata esse senectus potest.

XVII. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt: quos legite, quæso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuendâ re familiari, qui "Œconomicus" inscribitur! Atque, ut intelligatis, nihil ei tam regale videri quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum, præstantem ingenio atque imperii gloriâ, cum Lysander Lacedæmonius, vir summæ virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset; et cæteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quemdam conseptum agrum, diligenter consitum, ostendisse. Cum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam atque puram, et suavitatem odorum qui afflarentur e floribus; tum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam ejus, a quo essent illa dimensa atque descripta; et ei Cyrum respondisse: "Atqui ego omnia ista sum dimensus: mei sunt ordines, mea descriptio; multæ etiam istarum arborum meâ manu sunt satæ." Tum Lysandrum, intuentem ejus purpuram, et nitorem corporis, ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: "Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta est."

Hac igitur fortunâ frui licet senibus: nec ætas impedit, quominus et cæterarum rerum, et imprimis agri colendi, studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset actâ jam ætate in agris, eosque coleret: cujus inter primum et sextum consulatum, sex et quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum spatium

ætatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. Atque ejus extrema ætas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Cæcilio Metello! quanta in Atilio Calatino! in quem illud elogium unicum: "Plurimæ consentiunt gentes, populi primarium fuisse virum." Notum est carmen, incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio præditum, vidimus? Quid de Paulo aut Africano loquar? aut, ut jam ante, de Maximo? quorum non in sententiâ solum, sed etiam in nutu, residebat auctoritas. Habet senectus, honorata præsertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiæ voluptates.

XVIII. Sed, in omni oratione, mementote, eam me laudare senectutem, quæ fundamentis adolescentiæ constituta sit: ex quo id efficitur, (quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi) Miseram esse senectutem, quæ se oratione defenderet. Non cani, non rugæ, repente auctoritatem arripere possunt: sed honeste acta superior ætas fructus capit auctoritatis extremos.

Hæc enim ipsa sunt honorabilia, quæ videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quæ et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quæque optime morata, ita diligentisssime observantur. Lysandrum Lacedæmonium (cujus modo mentionem feci) dicere aiunt solitum, Lacedæmone esse honestissimum domicilium senectutis: nusquam enim tantum tribuitur ætati, nusquam est senectus honoratior. Quinetiam memoriæ proditum est, cum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum ei a suis civibus nusquam datum: cum au-

tem ad Lacedæmonios accessisset, (qui, legati cum essent, in loco certo consederant) consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse. Quibus cum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam, Athenienses scire, quæ recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio præclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque ætate antecedit, ita sententiæ principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam ætatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse.

At sunt morosi, et anxii, et iracundi, et difficiles senes; si quærimus, etiam avari. Sed hæc morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia quæ dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justæ, sed quæ probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi. Præterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est: quæ tamen omnia dulciora sunt et moribus bonis, et artibus: idque, tum in vitâ, tum in scenâ, intelligi potest ex iis fratribus, qui in "Adelphis" sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet. Ut enim non omne vinum, sic non omnis ætas, vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus viæ restat, eo plus viatici quærere?

XIX. Quarta restat causa, quæ maxime angere atque sollicitam habere nostram ætatem videtur, appropinquatio mortis; quæ certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse, in tam longâ ætate non viderit! quæ aut plane negligenda est, si omnino

exstinguit animum; aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus æternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam, futurus sum?

Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? Quinetiam ætas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet. Facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius ægrotant; tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim, et ratio, et consilium, in senibus est; qui si nulli fuissent, nullæ omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, cum illud videatis cum adolescentiâ esse commune? Sensi ego, cum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem esse communem.

At sperat adolescens, diu se victurum; quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex ne, quod speret quidem, habet. At est eo meliore conditione, quam adolescens; cum id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. Quamquam (o Dii boni!) quid est in hominis vitâ diu? Da enim supremum tempus: exspectemus Tartessiorum regis ætatem: fuit enim (ut scriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit: sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit; tunc illud, quod præteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horæ quidem cedunt, et dies, et menses, et anni; nec præteritum tempus unquam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique tem-

poris ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocumque fuerit actu, probetur; neque sapienti usque ad "Plaudite" vivendum.

Breve enim tempus ætatis satis est longum ad bene honesteque vivendum. Sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolæ dolent, præteritâ verni temporis suavitate, æstatem auctumnumque venisse. Ver enim tamquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est (ut sæpe dixi) ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quæ secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante et repugnante naturâ. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut cum aquæ multitudine vis flammæ opprimitur; senes autem, sicut suâ sponte, nullâ adhibitâ vi, consumtus ignis exstinguitur. Et, quasi poma, ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta, decidunt; sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas: quæ mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longâ navigatione esse venturus.

XX. Omnium ætatum certus est terminus: senectutis autem nullus certus est terminus: recteque in eâ vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis, et tamen mortem contemnere: ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est; cum illi quærenti, quâ tandem spe fretus, sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dicitur, Senectute. Sed vivendi finis est optimus, cum, integrâ mente, cæterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quæ coagmentavit, natura dissolvit.

Ut navem, ut ædificium, idem destruit facillime, qui construxit, sic hominem eadem optime, quæ conglutinavit, natura dissolvit. Jam omnis conglutinatio recens ægre, inveterata facile, divellitur. Ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine causâ deserendum sit. Vetatque Pythagoras, injussu imperatoris, (id est, Dei) de præsidio et statione vitæ decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. Vult (credo) se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

> "Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
> Faxit."

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur.

Jam sensus morienti aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, præsertim seni: post mortem quidem, sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentiâ debet esse, mortem ut negligamus: sine quâ meditatione, tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est; et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, quî poterit animo consistere? De quâ non ita longâ disputatione opus esse videtur, cum recorder, non solum L. Brutum, qui in liberandâ patriâ est interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duos Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum, L. Paulum, qui morte luit collegæ in Cannensi ignominiâ temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturæ carere passus est; sed legiones nostras (quod scripsi in "Originibus") in eum sæpe locum profectas alacri animo et erecto, unde se nunquam redituras arbitrarentur.

Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt, id docti senes extimescent?

Omnino (ut mihi quidem videtur) studiorum omnium satietas vitæ facit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis adolescentiæ: num ea jam constans requirit ætas, quæ media dicitur? Sunt etiam hujus ætatis: ne ea quidem quæruntur a senectute. Sunt extrema quædam studia senectutis. Ergo, ut superiorum ætatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis: quod cum evenit, satietas vitæ tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere; quod eo melius mihi cernere videor, quo ab eâ propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clarissimos, mihique amicissimos, vivere arbitror, et eam quidem vitam, quæ est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, et gravi opere perfungimur. Est enim animus cœlestis ex altissimo domicilio depressus, et quasi demersus in terram, locum divinæ naturæ, æternitatique, contrarium. Sed credo, Deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique, cœlestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque constantiâ. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum, et auctoritas.

Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolas pæne nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitâsse, quin ex universâ mente divinâ delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi præterea, quæ Socrates supremo vitæ die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, cum tanta

celeritas animorum sit, tanta memoria præteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantæ scientiæ, tot inventa, non posse eam naturam, quæ res eas contineat, esse mortalem: cumque semper agitetur animus, nec principium motûs habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motûs, quia nunquam se ipse sit relicturus: et, cum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi; quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante quam nati sint, quod jam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Hæc Plato noster.

XXII. Apud Xenophontem autem, moriens Cyrus major hæc dicit: "Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, cum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis; sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus quas gerebam, intelligebatis. Eumdem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem nunquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; cum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset; sed cum, omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse cœpisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cum hominis natura morte dissolvitur, cæterarum rerum, perspicuum est, quo quæque discedant: abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt; animus autem solus, nec cum adest, nec cum discedit, apparet. Jam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum. Atqui dormientium animi

maxime declarant divinitatem suam. Multa enim, cum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, cum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si hæc ita sunt, sic me colitote, ut Deum. Sin unâ est interiturus animus cum corpore, vos tamen, Deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis." Cyrus quidem hæc moriens. Nos (si placet) nostra videamus.

XXIII. Nemo unquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paulum, aut duos avos, Paulum et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos præstantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quæ ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiæque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam ætatem et quietam, sine ullo labore et contentione, traducere? Sed, nescio quomodo, animus, erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, cum excessisset e vitâ, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maxime ad immortalitatem gloriæ niteretur.

Quid, quod sapientissimus quisque æquissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci; ille autem, cujus obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audivi, et legi, et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud

sane quis facile retraxerit, neque, tamquam Peliam, recoxerit. Quod si quis Deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repueriscam, et in cunis vagiam, valde recusem: nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari.

Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane: habet certe tamen aut satietatem, aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, sæpe fecerunt. Neque me vixisse pœnitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vitâ ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. Commorandi enim natura diversorium nobis, non habitandi locum, dedit. O præclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiscar, cumque ex hac turbâ et colluvione discedam! Proficiscar enim, non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate præstantior: cujus a me corpus crematum est; quod contra decuit ab illo meum. Animus vero, non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum; non quod æquo animo ferrem: sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore.

His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam jucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro: nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin, mortuus, (ut quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi, mo-

dum. Sencctus autem peractio ætatis est, tamquam fabulæ; cujus defatigationem fugere debemus, præsertim adjunctâ satietate.

Hæc habui, de senectute quæ dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quæ ex me audîstis, re experti, probare possitis.

M. TULLII CICERONIS
LÆLIUS,
SIVE
DE AMICITIÂ
DIALOGUS,
AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

I. QUINTUS Mucius augur multa narrare de C. Lælio, socero suo, memoriter et jucunde solebat, nec dubitare, illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scævolam, sumtâ virili togâ, ut, quoad possem, et liceret, a senis latere nunquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta, memoriæ mandabam ; fierique studebam ejus prudentiâ doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scævolam contuli ; quem unum nostræ civitatis et ingenio et justitiâ præstantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias : nunc redeo ad augurem. Cum sæpe multa, tum memini, domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cum et ego essem unâ, et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio ute-

bare multum, (cum is, tribunus plebis, capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum conjunctissime et amantissime vixerat) quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. Itaque tum Scævola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Lælii de amicitiâ, habitum ab illo secum, et cum altero genero, C. Fannio, M. F. paucis diebus post mortem Africani.

Ejus disputationis sententias memoriæ mandavi; quas hoc libro exposui meo arbitratu: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *Inquam* et *Inquit*, sæpius interponeretur; atque, ut, tamquam a præsentibus, coram haberi sermo videretur. Cum enim sæpe mecum ageres, ut de amicitiâ scriberem aliquid, digna mihi res, cum omnium cognitione, tum nostrâ familiaritate, visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. Sed, ut in "Catone Majore," qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quæ de illâ ætate loqueretur, quam ejus, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsâ senectute præ cæteris floruisset; sic, cum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Lælii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Lælii persona visa est, quæ de amicitiâ ea ipsa dissereret, quæ disputata ab eo meminisset Scævola.

Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse, mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me, loqui existimem. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitiâ scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Lælius, et sapiens (sic enim est habitus), et amicitiæ gloriâ excellens, de amicitiâ loquitur. Tu, velim, animum a me parumper avertas; Lælium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad so-

cerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur: respondet Lælius; cujus tota disputatio est de amicitiâ, quam legens tu te ipse cognosces.

II. *Fannius.* Sunt ista, Læli: nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos in te esse conjectos: unum te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni: scimus, L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem: sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat. Multa ejus, et in senatu et in foro, vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute, ferebantur. Propterea, quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo dicunt, non solum naturâ et moribus, verum etiam studio et doctrinâ, esse sapientem; nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in reliquâ Græciâ neminem (nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quærunt, in numero sapientium non habent); Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quærunt, (credo, item ex te, Scævola) quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod, his proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causâ, ut assolet, venissemus, tu non affuisti, qui diligentissime semper illum diem, et illud munus, solitus esses obire.

Scævola. Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis, cum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderate: nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuæ: quod autem his Nonis in nostro collegio non affuisses, valetudinem causam, non mœstitiam, fuisse.

Lælius. Recte tu quidem, Scævola, et vere. Nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi cum valerem, abduci incommodo meo debui; nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amice: sed, ut mihi videris, non recte judicas de Catone: aut enim nemo (quod quidem magis credo), aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit? Memineram Paulum; videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas, ne istum quidem ipsum, quem Apollo (ut ais) sapientissimum judicavit. Hujus enim facta, illius dicta, laudantur. De me autem (ut jam cum utroque loquar) sic habetote.

III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes: sed certe mentiar. Moveor enim, tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo unquam erit; et, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicinâ: me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo, amicorum decessu, plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto: mihi accidit, si quid accidit. Suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed seipsum amantis est.

Cum illo vero quis neget actum esse præclare? Nisi enim (quod ille minime putabat) immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petivit nunquam, factus est consul bis: primum ante tempus; iterum sibi, suo tempore; reipublicæ, pæne sero: qui, duabus urbibus eversis, inimicissimis huic imperio, non modo præsentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in so-

rores? bonitate in suos? justitiâ in omnes? nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, mœrore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset? Senectus enim, quamvis non sit gravis, (ut memini Catonem, anno ante quam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere) tamen aufert eam viriditatem, in quâ etiamnum erat Scipio.

Quamobrem vita quidem talis fuit, vel fortunâ, vel gloriâ, ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit: quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vitâ celeberrimos lætissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, cum, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est, a patribus conscriptis, a populi Romani sociis et Latinis, pridie quam excessit e vitâ: ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur potius, quam ad inferos, pervenisse. Neque enim assentior iis, qui hæc nuper disserere cœperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri.

IV. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum majorum, (qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt; quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur) vel eorum, qui in hac terrâ fuerunt, Magnamque Græciam (quæ nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis et præceptis suis erudierunt; vel ejus, qui Apollinis oraculo sapientissimus est judicatus: qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper, animos hominum esse divinos, iisque, cum e corpore excessissent, reditum in cœlum patere, optimoque et justissimo cuique expeditissimum.

Quod item Scipioni videbatur; qui quidem, quasi præsagiret, perpaucis ante mortem diebus (cum et Philus et Manilius adessent, et alii plures, tuque etiam, Scævola, mecum venisses), triduum disseruit

de republicâ: cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum; quæ se in quiete per visum ex Africano audîsse dicebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus in morte facillime evolet, tamquam e custodiâ vinculisque corporis; cui censemus cursum ad Deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca, mœrere hoc ejus eventu, vereor, ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali: sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum et nos gaudemus, et hæc civitas, dum erit, lætabitur.

Quamobrem, cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est; mecum incommodius; quem fuerat æquius, ut prius introieram, sic prius exire de vitâ. Sed tamen recordatione nostræ amicitiæ sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim; quocum mihi conjuncta cura de re publicâ et de privatâ fuit, quocum et domus et militia communis; et (id, in quo est omnis vis amicitiæ) voluntatum, studiorum, sententiarum, summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiæ, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa præsertim, quam quod amicitiæ nostræ memoriam spero sempiternam fore. Idque mihi eo magis est cordi, quod, ex omnibus sæculis, vix tria aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Lælii amicitiam notam posteritati fore.

Fannius. Istud quidem, Læli, ita necesse est: sed, quoniam amicitiæ mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scævolæ) si, quemadmodum soles de cæteris rebus, cum ex te quæruntur, sic de amicitiâ disputâris, quid sentias, qualem existimes, quæ præcepta des.

Scævola. Mihi vero pergratum erit: atque, idipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevertit:

quamobrem utrique nostrûm gratum admodum feceris.

V. *Lælius.* Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam et præclara res est; et sumus (ut dixit Fannius) otiosi. Sed quis ego sum? aut quæ in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo, eaque Græcorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est; egetque exercitatione non parvâ. Quamobrem, quæ disputari de amicitiâ possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil est enim tam naturæ aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas.

Sed hoc primum sentio, nisi in bonis, amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco, ut illi, qui hæc subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. Negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. Nos autem ea quæ sunt in usu vitâque communi, non ea quæ finguntur aut optantur, spectare debemus. Nunquam ego dicam, C. Fabricium, M' Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiæ nomen, et invidiosum et obscurum; concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi.

Agamus igitur pingui Minervâ, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, æquitas, liberalitas, nec sit in illis ulla cupiditas, vel libido, vel audacia, sintque magnâ constantiâ, ut ii fuerunt, modo quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut

inter omnes esset societas quædam: major autem, ut quisque proxime accederet: itaque cives potiores quàm peregrini; et propinqui, quam alieni: cum his enim amicitiam natura ipsa peperit. Sed ea non satis habet firmitatis: namque hoc præstat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitiâ non potest: sublatâ enim benevolentiâ, amicitiæ nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiæ sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod, ex infinitâ societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est, et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos, jungeretur.

VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum, cum benevolentiâ et caritate, summa consensio: quâ quidem haud scio, an, exceptâ sapientiâ, quidquam melius homini sit a Diis immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Belluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora, caduca et incerta, posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, præclare illi quidem: sed hæc ipsa virtus amicitiam et gignit, et continet; nec, sine virtute, amicitia esse ullo pacto potest.

Jam virtutem ex consuetudine vitæ sermonisque nostri interpretemur; nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentiâ metiamur: virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita contenta est: eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere.

Principio, cui potest esse "vita vitalis" (ut ait Ennius), qui non in amici mutuâ benevolentiâ conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quîcum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus

fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis æque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferre difficile esset, sine eo qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique cæteræ res, quæ expetuntur, opportunæ sunt singulæ rebus fere singulis; divitiæ, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, præsto est: nullo loco excluditur; nunquam intempestiva, nunquam molesta est. Itaque non aquâ, non igni (ut aiunt), pluribus locis utimur, quam amicitiâ. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri (quæ tamen ipsa et delectat et prodest), sed de verâ et perfectâ, loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia, et adversas, partiens communicansque, leviores.

VII. Cumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præstat omnibus, quod bonâ spe prælucet in posterum; nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt, et egentes abundant, et imbecilles valent, et (quod difficilius dictu est) mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum: ex quo illorum beata mors videtur; horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex naturâ rerum benevolentiæ conjunctionem; nec domus ulla nec urbs stare poterit: ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur; quanta vis amicitiæ concordiæque sit, ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. Quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis atque dissidiis funditus possit everti? ex quo, quantum boni sit in amicitiâ, judicari potest.

Agrigentinum quidem, doctum quemdam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum

naturâ totoque mundo constarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt, et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores totâ caveâ nuper in hospitis et amici mei, M. Pacuvii, novâ fabulâ; cum, ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret! Stantes plaudebant in re fictâ: quid arbitramur in verâ fuisse facturos? Facile indicabat ipsa natura vim suam, cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero judicarent.

Hactenus mihi videor, de amicitiâ quid sentirem, potuisse dicere. Siqua præterea sunt (credo autem esse multa), ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quæritote.

Fannius. Nos autem a te potius; quamquam etiam ab istis sæpe quæsivi, et audivi, non invitus equidem: sed aliud quoddam expetimus filum orationis tuæ. *Scævola.* Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de republicâ disputatum, affuisses. Qualis tum patronus justitiæ fuit contra accuratam orationem Phili! *Fannius.* Facile id quidem fuit, justitiam justissimo viro defendere. *Scævola.* Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam summâ fide, constantiâ, justitiâque servatam, maximam gloriam ceperit?

VIII. *Lælius.* Vim hoc quidem est afferre. Quid enim refert, quâ me ratione cogatis? cogitis certe. Studiis enim generorum, præsertim in re bonâ, cum difficile est, tum ne æquum quidem, obsistere.

Sæpissime igitur mihi, de amicitiâ cogitanti, maxime illud considerandum videri solet, num, propter imbecillitatem atque inopiam, desiderata sit amicitia; ut, dandis recipiendisque meritis, quod quisque mi-

nus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet; an esset hoc quidem proprium amicitiæ; sed antiquior, et pulchrior, et magis a naturâ ipsâ profecta, alia causa. Amor enim (ex quo amicitia nominata) princeps est ad benevolentiam conjungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur sæpe, qui simulatione amicitiæ coluntur et observantur causâ temporis: in amicitiâ autem, nihil fictum, nihil simulatum: et, quidquid in eâ est, id est verum et voluntarium.

Quapropter, a naturâ mihi videtur potius, quam ab indigentiâ, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest; quæ ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat: quod, in homine, multo est evidentius: primum, ex eâ caritate, quæ est inter natos et parentes; quæ dirimi, nisi detestabili scelere, non potest: deinde, cum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus et naturâ congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur.

Nihil est enim amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe cum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M' Curii, non cum caritate aliquâ et benevolentiâ memoriam usurpet, quos nunquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mælium, non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italiâ decertatum est, Pyrrho et Hannibale: ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus: alterum, propter crudelitatem, semper hæc civitas oderit.

IX. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam, vel in eis quos nunquam vidimus, vel (quod majus est)

in hoste etiam, diligamus; quid mirum, si animi hominum moveantur, cum eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adjunctâ: quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quædam exardescit benevolentiæ magnitudo; quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt, et minime generosum (ut ita dicam), ortum amicitiæ, quam ex inopiâ atque indigentiâ natam volunt.

Quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus: quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientiâ sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita judicet; ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime, hercle: ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quâdam virtutis ejus, ille vicissim opinione fortasse nonnullâ, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam consuetudo. Sed, quamquam utilitates multæ et magnæ consecutæ sunt, non sunt tamen ab earum spe causæ diligendi profectæ.

Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium fœneramur), sed naturâ propensi ad liberalitatem sumus; sic amicitiam, non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus in ipso amore inest, expetendam putamus.

Ab iis, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentimus: nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum, suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemtam. Quamobrem, hos

quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, naturâ gigni sensum diligendi, et benevolentiæ caritatem, factâ significatione probitatis; quam qui appetiverunt, applicant sese, et propius admovent, ut et usu ejus, quem diligere cœperunt, fruantur, et moribus; sintque pares in amore, et æquales; propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum: atque hæc inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitiâ maximæ capientur; et erit ejus ortus a naturâ, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nam, si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret: sed, quia natura mutari non potest, idcirco veræ amicitiæ sempiternæ sunt. Ortum quidem amicitiæ videtis, nisi quid ad hæc forte vultis.

Fannius. Tu vero perge, Læli: pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respondeo. *Scævola.* Recte tu quidem: quamobrem audiamus.

X. *Lælius.* Audite ergo, optimi viri, ea, quæ sæpissime inter me et Scipionem de amicitiâ disserebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitæ permanere. Nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere sæpe; vel ut de republicâ non idem sentirent; mutari etiam mores hominum sæpe dicebat, alias adversis rebus, alias ætate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis, quod summi puerorum amores sæpe unâ cum prætextâ ponerentur.

Sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione, vel uxoriæ conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitiâ provecti essent, tamen sæpe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim majorem esse nullam amicitiis, quam in plerisque pecuniæ cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et gloriæ; ex quo inimicitias maximas sæpe inter amicis.

simos exstitisse. Magna enim dissidia, et plerumque justa nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur; ut aut libidinis ministri, aut adjutores essent ad injuriam: quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiæ deserere arguerentur ab iis quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsâ profiteri, omnia se amici causâ esse facturos: eorum querelâ inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Hæc ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut, omnia subterfugere, non modo sapientiæ, sed etiam felicitatis, diceret sibi videri.

XI. Quamobrem id primum videamus, si placet, quâtenus amor in amicitiâ progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuêre? num Viscellinum amici, regnum appetentem, num Sp. Mælium, debuerunt juvare?

Ti. quidem Gracchum rempublicam vexantem, a Q. Tuberone, æqualibusque amicis, derelictum videbamus. At C. Blosius, Cumanus, hospes familiæ vestræ, Scævola, cum ad me, qui aderam Lænati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, "Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?" "Nunquam," inquit, "voluisset id quidem." "Sed, si voluisset?" "Paruissem." Videtis, quam nefaria vox: et, hercle, ita fecit, vel plus etiam quam dixit: non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed præfuit; nec se comitem illius furoris, sed ducem, præbuit. Itaque, hac amentiâ, quæstione novâ perterritus, in Asiam profugit; ad hostes se contulit; pœnas reipublicæ graves justasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causâ peccaveris. Nam,

cum conciliatrix amicitiæ virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris.

Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis quidquid velint, vel impetrare ab iis quidquid velimus, perfectâ quidem sapientiâ simus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt.

Videmus Papum Æmilium C. Luscino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis unâ consules, et collegas in censurâ: tum et cum iis, et inter se, conjunctissimos fuisse M' Curium et Ti. Coruncanium, memoriæ proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quidpiam contendisse, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, "Si contendisset, scio impetraturum non fuisse?" cum illi sanctissimi viri fuerint; æque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et [minimus] tum quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.

XII. Hæc igitur lex in amicitiâ sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est, et minime accipienda, cum in cæteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici causâ fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scævola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicæ. Deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat, aut viderat? Hunc, etiam post mortem, secuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, sine lacrymis non

queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem pœnam Ti. Gracchi, sustinuimus: de C. Gracchi autem tribunatu, quid exspectem, non libet augurari. Serpit deinde res: quæ proclivius ad perniciem, cum semel cœpit, labitur. Videtis, in tabellâ jam ante quanta sit facta labes, primo Gabiniâ lege, biennio autem post, Cassiâ. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum hæc fiant, quam quemadmodum his resistatur.

Quorsum hæc? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Præcipiendum est igitur bonis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis in magnâ aliquâ re peccantibus non discedant. Improbis autem pœna statuenda est; nec vero minor iis qui secuti erunt alterum, quam iis qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græciâ Themistocle? quis potentior? qui, cum imperator bello Persico servitute Græciam liberâsset, propterque invidiam in exsilium missus esset, ingratæ patriæ injuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod XX annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus est nemo: itaque mortem sibi uterque conscivit.

Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiæ tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda; ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum patriæ inferentem, sequi: quod quidem, ut res cœpit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curæ est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

XIII. Hæc igitur prima lex amicitiæ sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causâ honesta faciamus: ne exspectemus quidem, dum rogemur: studium semper adsit; cunctatio absit. Con-

silium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitiâ amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque et adhibeatur ad monendum, non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit; et adhibitæ pareatur.

Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Græciâ, placuisse opinor mirabilia quædam (sed nihil est, quod illi non persequantur argutius): partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse suarum cuique rerum: alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiæ; quas vel adducas, cum velis, vel remittas: caput enim esse ad beate vivendum, securitatem; quâ frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus.

Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paulo ante) præsidii adjumentique causâ, non benevolentiæ neque caritatis, amicitias esse expetendas: itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maxime: ex eo fieri, ut mulierculæ magis amicitiarum præsidia quærant, quam viri; et inopes, quam opulenti; et calamitosi, quam ii qui putentur beati.

O præclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vitâ tollunt; quâ a Diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius. Quæ est enim ista securitas? specie quidem, blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quæ, necesse est, cum aliquâ curâ, res sibi contrarias adspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injustis justos maxime dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc

proprium est animi bene constituti, et lætari bonis rebus, et dolere contrariis.

Quamobrem, si cadit in sapientem animi dolor (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo exstirpatam humanitatem arbitremur); quæ causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vitâ, ne aliquas, propter eam, suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominem et saxum, aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse volunt: quæ quidem est, cum multis in rebus, tum in amicitiâ, tenera atque tractabilis; ut et bonis amici quasi diffundantur, et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico sæpe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vitâ amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur.

XIV. Cum autem contrahat amicitiam (ut supra dixi), si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet, et adjungat; id cum contingit, amor exoriatur, necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloriâ, ut ædificio, ut vestitu, cultuque corporis; animo autem virtute prædito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiæ, nihil vicissitudine studiorum officiorumque, jucundius.

Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo; concedetur profecto, verum esse, ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi, quasi propinquitate conjunctos atque naturâ. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scævola, constat, (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse; qui

est amicitiæ fons a naturâ constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non est enim inhumana virtus, neque immanis, neque superba; quæ etiam populos universos tueri, eisque optime consulere, soleat: quòd non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret.

Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causâ fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiæ tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse, delectat: tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiæ propter indigentiam colantur, ut ii, qui, opibus et copiis, maximeque virtute præditi (in quâ plurimum est præsidii), minime alterius indigeant, liberalissimi sint, et beneficentissimi. Atque haud scio, ân ne opus sit quidem, nihil unquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si nunquam consilio, nunquam operâ nostrâ, nec domi nec militiæ, Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam, consecuta est.

XV. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitiâ, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, (pro Deûm fidem, atque hominum!) qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantiâ vivere? Hæc enim est tyrannorum vita; in quâ nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiæ potest esse fiducia: omnia semper suspecta, atque sollicita: nullus locus amicitiæ.

Quis enim aut eum diligat quem metuit, aut eum a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione duntaxat ad tempus. Quod si forte (ut fit plerumque) ceciderint, tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum: quod Tarquinium dixisse ferunt, exsulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos

infidos, cum jam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, illâ superbiâ et importunitate, si quemquam habere potuit. Atque ut hujus, quem dixi, mores veros amicos parare non potuêre, sic multorum opes præpotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna cæca est, sed eos etiam plerumque efficit cæcos, quos complexa est. Itaque efferuntur illi fere fastidio et contumaciâ: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest.

Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus, immutari; spernique ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem stultius, quam, cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cætera parare, quæ parantur pecuniâ, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitæ, ut ita dicam, supellectilem? Etenim, cætera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cujus causâ laborent: ejus enim est istorum quodque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quæ sunt quasi dona fortunæ, tamen vita inculta, et deserta ab amicis, non possit esse jucunda. Sed hæc hactenus.

XVI. Constituendi autem sunt, qui sint in amicitiâ fines, et quasi termini, diligendi: de quibus tres video sententias ferri; quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmet ipsos; alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiæ pariter æqualiterque respondeat; tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis.

Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quæ nostrâ causâ nunquam faceremus, facimus causâ amicorum? precari ab in-

digno, supplicare; tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius: quæ in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime. Multæ quoque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur.

Altera sententia est, quæ definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Ditior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia; nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur.

Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Sæpe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandæ fortunæ fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est; sed potius eniti, et efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque spem cogitationemque meliorem.

Alius igitur finis veræ amicitiæ constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, dixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiæ potuisse reperiri, quam ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus: nec vero se adduci posse, ut hoc (quemadmodum putaretur) a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; sed impuri cujusdam, aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis, esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? Quinetiam necesse erit cupere et optare, ut quam sæpissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum: rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere.

Quare hoc quidem præceptum (cujuscumque est)

ad tollendam amicitiam valet. Illud potius præcipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut nequando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quinetiam, si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum, putabat.

XVII. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ullâ exceptione, communitas; ut, etiam si quâ fortunâ acciderit, ut minus justæ amicorum voluntates adjuvandæ sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum sit de viâ, modo ne summa turpitudo sequatur. Est enim, quâtenus amicitiæ dari venia possit. Nec vero negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium; quam blanditiis et assentando colligere turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

Sed sæpe (etenim redeo ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitiâ) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capras et oves quot quisque haberet, dicere posset; amicos quot haberet, non posset dicere: et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quasi signa quædam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, et stabiles, et constantes eligendi; cujus generis est magna penuria: et judicare difficile est sane, nisi expertum: experiendum autem est in ipsâ amicitiâ. Ita præcurrit amicitia judicium, tollitque experiendi potestatem.

Est igitur prudentis, sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiæ; quo utamur, quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliquâ parte periclitatis moribus amicorum. Quidam sæpe in parvâ pecuniâ perspiciuntur, quam sint leves: quidam, quos parva movere

non potuit, cognoscuntur in magnâ. Sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam præferre amicitiæ, sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes, amicitiæ non anteponant; ut, cum ex alterâ parte proposita hæc sint, ex alterâ jus amicitiæ, non multo illa malint? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglectâ amicitiâ consecuti sunt, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magnâ causâ sit neglecta amicitia.

Itaque veræ amicitiæ difficillime reperiuntur in iis qui in honoribus reque publicâ versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? hæc ut omittam, quam graves, quam difficiles, plerisque videntur calamitatum societates! ad quas, non est facile inventu, qui descendat. Quamquam Ennius recte:

"Amicus certus in re incertâ cernitur:"

tamen hæc duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt; aut si in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt.

XVIII. Qui igitur utrâque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitiâ præstiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus, et pæne divino.

Firmamentum autem stabilitatis constantiæque ejus, quam in amicitiâ quærimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem præterea, et communem, et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quæ omnia pertinent ad fidelitatem: neque enim fidum potest esse multiplex ingenium, et tortuosum: neque vero, qui non iisdem rebus movetur, et naturâ consentit, aut fidus aut stabilis potest esse.

Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis: quæ omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam.

Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. Est enim boni viri (quem eumdem sapientem licet dicere) hæc duo tenere in amicitiâ: primum, nequid fictum sit, neve simulatum (aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam); deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum.

Accedat huc suavitas quædam, oportet, sermonum atque morum, haudquâquam mediocre condimentum amicitiæ. Tristitia autem, et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem: sed amicitia remissior esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Exsistit autem hoc loco quædam quæstio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitiâ, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus? Indigna homine dubitatio; non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrima quæque (ut ea vina, quæ vetustatem ferunt) esse debent suavissima: verumque illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiæ munus expletum sit. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illæ quidem repudiandæ: vetustas tamen suo loco conservanda est. Maxima est enim vis vetustatis, et consuetudinis: ut, in ipso equo, cujus modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam quæ sunt inanimata, consuetudo valet; cum locis etiam ipsis montuosis delectemur et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

Sed maximum est in amicitiâ, superiorem parem esse inferiori: sæpe enim excellentiæ quædam sunt; qualis erat Scipionis in nostro (ut ita dicam) grege,

Nunquam se ille Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummio anteposuit, nunquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum, fratrem, egregium virum, omnino sibi nequâquam parem, quod is anteibat ætate, tamquam superiorem, colebat; suosque omnes per se esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est omnibus; ut, si quam præstantiam virtutis, ingenii, fortunæ consecuti sunt, impertiant eam suis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortunâ, eorum augeant opes, eisque honori sint, et dignitati: ut, in fabulis, qui aliquamdiu, propter ignorationem stirpis et generis, in famulatu fuerint, cum cogniti sunt, et aut Deorum aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod quidem est multo profecto magis in veris patribus, certisque, faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis, omnisque præstantiæ, tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur.

XX. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiæ conjunctionisque necessitudine superiores, exæquare se cum inferioribus debent; sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio aut fortunâ aut dignitate superari: quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant; eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice, et cum labore aliquo suo, factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium; quæ meminisse debet is in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. Quamobrem ut ii, qui superiores sunt, submittere se debent in amicitiâ, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit, nisi iis qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione, non modo verbis, sed etiam opere, levandi sunt.

Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere; ut Scipio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere.

Omnino amicitiæ, corroboratis jam confirmatisque et ingeniis et ætatibus, judicandæ sunt: nec, si qui, ineunte ætate, venandi aut pilæ studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio præditos dilexerunt: isto enim modo nutrices et pædagogi, jure vetustatis, plurimum benevolentiæ postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi. Aliter amicitiæ stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores, disparia studia, sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec, ob aliam causam ullam, boni improbis, improbi bonis, amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia.

Recte etiam præcipi potest in amicitiis, ne intemperata quædam benevolentia (quod persæpe fit) impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem, audire voluisset. Et sæpe incidunt magnæ res, ut discedendum sit ab amicis; quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est, mollisque naturâ, et, ob eam ipsam causam, in amicitiâ parum justus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quædam calamitas in amicitiis dimittendis nonnunquam necessaria: jam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias ora-

tio nostra delabitur. Erumpunt sæpe vitia amicorum, cum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiæ sunt remissione usûs eluendæ, et (ut Catonem dicere audivi) dissuendæ magis, quam discindendæ: nisi quædam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disjunctioque facienda sit.

Sin autem morum aut studiorum commutatio quædam (ut fieri solet) facta erit, aut in reipublicæ partibus dissensio intercesserit (loquor enim jam, ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus, amicitiis), cavendum erit, ne non solum amicitiæ depositæ, sed inimicitiæ etiam susceptæ, videantur. Nihil enim est turpius, quam cum eo bellum gerere, quîcum familiariter vixeris. Ab amicitiâ Q. Pompeii, meo nomine, se removerat (ut scitis) Scipio: propter dissensionem autem, quæ erat in republicâ, alienatus est a collegâ nostro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate, et offensione animi non acerbâ.

Quamobrem, primum danda opera est, nequa amicorum discidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut exstinctæ potius amicitiæ, quam oppressæ, esse videantur. Cavendum vero est, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiæ: e quibus jurgia, maledicta, contumeliæ, gignantur: quæ tamen, si tolerabiles erunt, ferendæ sunt: et hic honos veteri amicitiæ tribuendus est, ut is in culpâ sit qui faciat, non qui patiatur, injuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos.

Digni autem sunt amicitiâ, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus (et quidem omnia præclara rara); nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus hu-

manis quidquam bonum nôrunt, nisi quod fructuosum sit; et amicos, tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcherrimâ illâ et maxime naturali carent amicitiâ, per se et propter se expetendâ: nec ipsi sibi exemplo sunt, hæc vis amicitiæ qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suæ, sed quod per se sibi quisque carus est: quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus nunquam reperietur: est enim is quidem tamquam alter idem.

Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsæ diligant (id enim pariter cum omni animante nascitur), deinde, ut requirant atque appetant, ad quas se applicent, ejusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio, et cum quâdam similitudine amoris humani; quanto id magis in homine fit naturâ, qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cujus animum ita cum suo misceat, ut efficiat pæne unum ex duobus?

XXII. Sed plerique perverse (ne dicam, impudenter) amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: quæque ipsi non tribuunt amicis, hæc ab iis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quærere. In talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiæ confirmari potest: cum homines benevolentiâ conjuncti, primum cupiditatibus iis, quibus cæteri serviunt, imperabunt, deinde æquitate justitiâque gaudebunt; omniaque alter pro altero suscipiet; neque quidquam unquam, nisi honestum et rectum, alter ab altero postulabit: neque solum se colent inter se, ac diligent, sed etiam verebuntur: nam maximum ornamentum amicitiæ tollit, qui ex eâ tollit verecundiam.

Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant,

libidinum peccatorumque omnium patere in amicitiâ licentiam. Virtutum amicitia adjutrix a naturâ data est, non vitiorum comes; ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quæ summa sunt, pervenire, conjuncta et consociata cum alterâ perveniret: quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturæ bonum optimus beatissimusque comitatus.

Hæc est, inquam, societas, in quâ omnia insunt, quæ putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas: ut, cum hæc adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod cum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est; sine quâ neque amicitiam neque ullam rem expetendam consequi possumus: eâ vero neglectâ, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errâsse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit.

Quocirca (dicendum est enim sæpius) cum judicaveris, diligere oportet; non, cum dilexeris, judicare. Sed, cum multis in rebus negligentiâ plectimur, tum maxime in amicis et deligendis et colendis. Præposteris enim utimur consiliis; et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente, in medio cursu, amicitias, exortâ aliquâ offensione, dirumpimus.

XXIII. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariæ tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt: quamquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quædam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos, parvo contentos, tenuis victus cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius, esse existiment! itemque cætera, quæ quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo pu-

tent. De amicitiâ omnes ad unum idem sentiunt, et ii qui ad rempublicam se contulerunt, et ii qui rerum cognitione doctrinâque delectantur, et ii qui suum negotium gerunt otiosi: postremo, ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitiâ vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliquâ ex parte liberaliter vivere. Serpit enim, nescio quomodo, per omnium vitas amicitia; nec ullam ætatis degendæ rationem patitur esse expertem sui.

Quinetiam, si quis eâ asperitate est, et immanitate naturæ, congressus ut hominum fugiat atque oderit (qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus); tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suæ. Atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos Deus ex hac hominum frequentiâ tolleret, et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo?

Verum ergo illud est, quod, a Tarentino Archytâ (ut opinor) dici solitum, nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum: "Si quis in cœlum adscendisset, naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quæ jucundissima fuisset, [si] aliquem cui narraret, habuisset." Sic natura solitarium nihil amat; semperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur; quod in amicissimo quoque dulcissimum est.

XXIV. Sed, cum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret; obsurdescimus tamen, nescio quomodo; nec ea, quæ ab eâ monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiæ; multæque causæ suspicionum, offensio-

numque dantur; quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, sapientis est.

Una illa sublevanda offensio est, ut et utilitas in amicitiâ et fides retineatur: nam et monendi amici sæpe sunt, et objurgandi; et hæc accipienda amice, cum benevole fiunt. Sed, nescio quomodo, verum est, quod in "Andriâ" familiaris meus dicit:

"Obsequium amicos, veritas odium, parit."

Molesta veritas, si quidem ex eâ nascitur odium (quod est venenum amicitiæ): sed obsequium multo molestius, quod, peccatis indulgens, præcipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem adspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est; primum, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumeliâ, careat: in obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur; quæ non modo amico, sed ne libero quidem, digna est. Aliter enim cum tyranno, aliter cum amico, vivitur.

Cujus autem aures veritati clausæ sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa, "Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos qui dulces videantur: illos verum sæpe dicere, hos nunquam." Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt; eam capiunt, quâ debent vacare. Peccâsse enim se non anguntur; objurgari moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. Ut igitur et monere et moneri proprium est veræ amicitiæ; et alterum libere facere, non aspere; alterum patienter accipere, non repugnanter; sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse

majorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem: quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium rerum simulatio est vitiosa, (tollit enim judicium veri, idque adulterat) tum amicitiæ repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine quâ nomen amicitiæ valere non potest. Nam, cum amicitiæ vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus; quî id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus ejus, qui, ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum, convertitur?

"Negat quis? nego. Ait? aio. Postremo, imperavi egomet mihi,
Omnia assentari,"

ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnathonis personâ; quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes, cum sint loco, fortunâ, famâ superiores: horum est assentatio molesta, cum ad vanitatem accessit auctoritas.

Secerni autem blandus amicus a vero, et internosci, tam potest, adhibitâ diligentiâ, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum, et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, cum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illa (Dii immortales!) fuit gravitas! quanta in oratione majestas! ut facile ducem populi Romani, non comitem, diceres. (Sed affuistis: et est in manibus oratio.) Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata

est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur: cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit, in forum versus, agere cum populo: tamen illius vendibilem orationem religio Deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum est, prætore me, quinquennio ante quam consul sum factus. Itaque re magis, quam auctoritate, causa illa defensa est.

XXVI. Quod si in scenâ [id est, in concione], in quâ rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet (si modo id patefactum et illustratum est), quid in amicitiâ fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? in quâ nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas: ne amare quidem, aut amari; cum, id quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei qui eam recipit, atque eâ delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, et se maxime ipse delectet.

Omnino est amans sui virtus: optime enim se ipsa novit; quamque amabilis sit, intelligit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione: virtute enim ipsâ non tam multi præditi esse, quam videri, volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur hæc amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comœdiis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent Milites Gloriosi.

"Magnas vero agere gratias Thaïs mihi?"

Satis erat respondere, "Magnas:" "Ingentes," in-

quit. Semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callidâ assentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors. Callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est: nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando sæpe assentetur; et, litigare se simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur; ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, magis cavendum est, ut in "Epiclero:"

"Hodie me, ante omnes comicos stultos senes,
Versâris atque luseris lautissime."

Hæc enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed, nescio quo pacto, ab amicitiis perfectorum hominum, id est, sapientium, (de hac dico sapientiâ quæ videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem, ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q Muci, et conciliat amicitias, et conservat. In eâ est enim convenientia rerum, in eâ stabilitas, in eâ constantia. Quæ cum se extulit, et ostendit lumen suum, et idem adspexit agnovitque in alio, ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia: utrumque enim dictum est ab amando: amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nullâ indigentiâ, nullâ utilitate quæsitâ; quæ tamen ipsa efflorescit ex amicitiâ, etiam si tu eam minus secutus sis.

Hac nos adolescentes benevolentiâ senes illos, L.

Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus. Hæc etiam magis elucet inter æquales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestrâ, ut in Q. Tuberonis: equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, A. Virginii, familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitæ naturæque nostræ, ut alia ætas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum æqualibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem (ut dicitur) pervenire. Sed, quoniam res humanæ fragiles caducæque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur. Caritate enim benevolentiâque sublatâ, omnis est e vitâ sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quæ exstincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui; sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo unquam animo aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet.

Equidem, ex omnibus rebus quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitiâ Scipionis possim comparare. In hac mihi de republicâ consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eâdem requies plena oblectationis fuit. Nunquam illum ne minimâ quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audivi ex eo ipse, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis; neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi, in quibus, remoti ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria si unâ cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi

atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt; aluntur que potius et augentur cogitatione et memoriâ. Et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi ætas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sint.

Hæc habui, de amicitiâ quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem [locetis,] sine quâ amicitia esse non potest, ut, eâ exceptâ, nihil amicitiâ præstabilius putetis.

M. TULLII CICERONIS

PARADOXA,

AD

M. BRUTUM.

I. Animadverti, Brute, sæpe Catonem, avunculum tuum, cum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophiâ tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi et publico; sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. Quod eo majus est illi, quam aut tibi aut nobis; quia nos eâ philosophiâ plus utimur, quæ peperit dicendi copiam, et in quâ dicuntur ea, quæ non multum discrepant ob opinione populari. Cato autem, perfectus (meâ sententiâ) Stoïcus, et ea sentit quæ non sane probantur in vulgus; et in eâ est hæresi, quæ nullum sequitur florem orationis, neque dilatat argumentum: minutis interrogatiunculis, quasi punctis, quod proposuit, efficit. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, et tamquam excolatur. Quod cum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim duntaxat de magnitudine animi, de continentiâ, de morte, de omni laude virtutis, de Diis immortalibus, de caritate patriæ, Stoïce solet, oratoriis orna-

mentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quæ vix in gymnasiis et in otio Stoïci probant, ludens conjeci in communes locos; quæ (quia sunt admirabilia, contraque opinionem omnium) ab ipsis etiam Παραδοξα appellantur. Tentare volui, possentne proferri in lucem, id est, in forum, et ita dici, ut probarentur; an alia quædam esset erudita, alia popularis oratio: eoque scripsi libentius, quod mihi ista, παραδοξα quæ appellant, maxime videntur esse Socratica, longeque verissima. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his jam contractioribus noctibus (quoniam illud majorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit); et degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, cum ea, quæ dicuntur in scholis Θετικα, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo: non est enim tale, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiæ; sed tamen, ut ex eâdem officinâ exîsse appareat.

PARADOXON I.

Ὁτι μονον αγαθον το καλον.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

I. Vereor, ne cui vestrûm, ex Stoïcorum hominum disputationibus, non ex meo sensu, depromta hæc videatur oratio: dicam tamen, quod sentio; et dicam brevius, quam res tanta dici poscit. Nunquam, mehercule, ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime adstricti sunt, voluptates, in bonis rebus aut expetendis esse duxi: quippe cum viderem, rebus his circumfluentibus, ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur unquam, nec satiatur, cupiditatis sitis: neque solum, ea qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam

amittendi metu. In quo equidem continentissimorum hominum, majorum nostrorum, sæpe requiro prudentiam, qui hæc imbecilla et commutabilia pecuniæ membra verbo "Bona" putaverunt appellanda, cum re ac factis longe aliter judicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam, in abundantiâ bonorum, ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, et obsint probis. Quamobrem, licet irrideat, si quis vult, plus apud me tamen vera ratio valebit, quam vulgi opinio. Neque ego unquam bona perdidisse dicam, si qui pecus aut supellectilem amiserit: neque non sæpe laudabo sapientem illum, Biantem (ut opinor), qui numeratur in Septem; cujus cum patriam Prienen cepisset hostis, cæterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent; cum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret; "Ego vero," inquit, "facio: nam omnia mea porto mecum." Ille hæc ludibria fortunæ ne sua quidem putavit, quæ nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quæret aliquis, bonum? Si quid recte fit, et honeste, et cum virtute, id bene fieri vere dicitur: et, quod rectum, et honestum, et cum virtute est, id solum opinor Bonum.

II. Sed hæc videri possunt obscuriora, cum lentius disputantur. Vitâ atque factis illustranda sunt summorum virorum hæc, quæ verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quæro enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rempublicam tam præclare fundatam nobis reliquerunt, aut [auri et] argenti ad avaritiam, aut amœnitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. Vultis a Romulo? vultis, post liberam civitatem, ab iis ipsis qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus escendit in cœlum? iisne, quæ isti bona appellant? an rebus gestis atque virtutibus? Quid? Numæ Pompilii mi-

nusne gratas Diis immortalibus capedines ac fictiles urnulas fuisse, quam filicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos: sunt enim omnes pares inter se, præter Superbum. Brutum si quis roget, quid egerit in patriâ liberandâ; si quis item reliquos ejusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint; num quis exsistet, cui voluptas, cui divitiæ, cui denique, præter officium fortis et magni viri, quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quæ res ad necem Porsenæ C. Mucium impulit, sine ullâ spe salutis suæ? Quæ vis Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quæ patrem Decium, quæ filium, devotavit, atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victûs M' Curii, sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Carthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? quid Africanus major? quid minor? quid inter horum ætates interjectus Cato? quid innumerabiles alii? (nam domesticis exemplis abundamus.) Cogitâsse putamus, quidquam in vitâ sibi expetendum, nisi quod laudabile esse et præclarum videretur?

III. Veniant igitur isti irrisores hujus orationis ac sententiæ: et jàm vel ipsi judicent, utrum se horum alicujus, qui marmoreis tectis, ebore et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui cælato auro et argento, qui Corinthiis operibus, abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint. Atque hæc quidem, quæ modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent: illud tamen arcte tenent, accurateque defendunt, voluptatem esse summum bonum: quæ quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum. Tu, cum tibi sive Deus, sive mater (ut ita dicam) rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil est præstantius neque divinius, sic te ipse abjicies atque prosternes, ut nihil

inter te atque quadrupedem aliquam putes interesse? Quidquam bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita et laudabilis maxime: neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari. Quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit aut laudabiliorem virum? an quisquam, in potiundis voluptatibus, gloriando sese et prædicatione effert? Atqui, si voluptas, quæ plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est; eaque, quo est major, eo magis mentem e suâ sede et statu dimovet, profecto nihil est aliud bene et beate vivere, nisi honeste et recte vivere.

PARADOXON II.

Ὁτι αυταρκης ἡ αρετη προς ευδαιμονιαν.

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

Nec vero ego M. Regulum ærumnosum, nec infelicem, nec miserum, unquam putavi. Non enim magnitudo animi ejus excruciabatur a Pœnis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse; qui, tot virtutum præsidio, tantoque comitatu, cum corpus ejus caperetur, capi certe ipse non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secundis in rebus unus ex fortunatis hominibus; in adversis unus ex summis viris, videbatur; quo beatius esse mortali nihil potest. Nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat: nomen tantum virtutis usurpas; quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis et ratio et cogitatio pendet ex fortunâ, huic nihil potest esse certi; nihil, quod exploratum habeat permansurum sibi unum diem. Eum tu homi-

nem terreto, si quem eris nactus, istis mortis aut exsilii minis: mihi vero quidquid acciderit in tam ingratâ civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo non repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curæ et cogitationes meæ, si quidem nihil peperi tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunæ temeritas, neque inimicorum labefactaret injuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an exsilium, ut ab improbis, demigrandum sit? Mors terribilis est iis, quorum cum vitâ omnia exstinguuntur; non iis, quorum laus emori non potest: exsilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus; non iis qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriæ, te ærumnæ premunt, qui te beatum, qui florentem, putas: tuæ libidines te torquent: tu, dies noctesque, cruciaris; cui nec sat est, quod est, et idipsum ne non sit diuturnum, times: te conscientiæ stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant judiciorum atque legum: quocumque adspexisti, ut Furiæ, sic tuæ tibi occurrunt injuriæ, quæ te respirare non sinunt. Quamobrem, ut improbo et stulto et inerti nemini bene esse potest; sic bonus vir, et fortis, et sapiens, miser esse non potest. Nec vero, cujus virtus moresque laudandi sunt, ejus non laudanda vita est: neque porro fugienda vita, quæ laudanda est: esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem, quidquid est laudabile, idem et beatum, et florens, et expetendum videri debet.

PARADOXON III.

῾Οτι ισα τα ἁμαρτηματα, και τα κατορϑωματα.
Æqualia esse peccata, et recte facta.

I. Parva, inquis, res est. At magna culpa: nec enim peccata, rerum eventu, sed vitiis hominum,

metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio majus esse, aut minus: ipsum quidem illud peccare, quoquo verteris, unum est. Auri navem evertat gubernator, an paleæ; in re aliquantulum, in gubernatoris inscientiâ nihil, interest. Lapsa est libido in muliere ignotâ: dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliquâ generosâ ac nobili virgine: peccavit vero nihilo minus, si quidem est peccare, tamquam transilire lineas: quod cum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, cum semel transieris, ad augendam transeundi culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec majus nec minus unquam fieri potest (quoniam in eo est peccatum, si non licuit; quod semper unum et idem est), quæ ex eo peccata nascuntur, æqualia sint, oportet. Quod si virtutes pares sunt inter se, paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec sapiente sapientiorem posse fieri, facillime potest perspici. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, cum lucrari impune posset auri pondo decem, reddiderit, si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem eum, qui se in aliquâ libidine continuerit, in aliquâ effuderit? Una virtus est consentiens cum ratione et perpetua constantia: nihil huic addi potest, quo magis virtus sit: nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim, si benefacta recte facta sunt, et nihil recto rectius; certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria; siquidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui, quoniam pares virtutes sunt, recte facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent: itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint æqualia, necesse est.

II. A philosophis, inquis, ista sumis. Metuebam, ne, a lenonibus, diceres. Socrates disputabat isto mo-

do. Bene, hercle, narras: nam istum doctum et sapientem virum fuisse, memoriæ traditum est. Sed tamen quæro ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis), utrum de bonis est quærendum, quid bajuli atque operarii, an quid homines doctissimi, senserint? præsertim cum hac sententiâ non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitæ, reperiri ulla possit. Quæ vis enim est, quæ magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? æque peccare se, si privatis, ac si magistratibus, manus afferant? quamcumque in domum stuprum intulerint, eamdem esse labem libidinis? Nihilne igitur interest, (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an servum? Nuda ista si ponas, judicari, qualia sint, non facile possunt: patrem vitâ privare, si, per se, scelus est; Saguntini, qui parentes suos liberos emori, quam servos vivere, maluerunt, parricidæ fuerunt. Ergo et parenti nonnunquam adimi vita sine scelere potest; et servo sæpe, sine injuriâ, non potest. Causa igitur hæc, non natura, distinguit; quæ quando utro accessit, id fit propensius: si utroque adjuncta sit, paria fiant, necesse est. Illud tamen interest, quod, in servo necando, si adsit injuria, semel peccatur; in patris vitâ violandâ, multa peccantur. Violatur is qui procreavit, is qui aluit, is qui erudivit, is qui in sede ac domo atque in republicâ collocavit: multitudine peccatorum præstat; eoque pœnâ majore dignus est. Sed nos, in vitâ, non quæ cuique peccato pœna sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus: quidquid non oportet, scelus esse; quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: si quidem rerum modum fingere non possumus; animorum modum tenere possumus. Histrio, si paulum se movit extra numerum, aut si versus pronuntiatus est syllabâ unâ brevior aut longior, exsibilatur, et exploditur: in vitâ tu, qui omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debes, ut in syl-

labâ, te peccare dices? Poëtam non audio in nugis; in vitæ societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? quæ si visa sunt breviora, leviora quî possint videri, cum, quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis? perturbatâ autem semel ratione et ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὁτι πας αφρων μαινεται.
Omnem stultum insanire.

Ego vero te, non stultum (ut sæpe), non improbum (ut semper), sed dementem et insanum, rebus vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantiâ rerum humanarum, contemtione fortunæ, virtutibus denique omnibus, ut mœnibus, septus, vincetur, et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quæ est enim civitas? Omnisne conventus etiam ferorum et immanium? omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, cum leges in eâ nihil valebant; cum judicia jacebant; cum mos patrius occiderat; cum, ferro pulsis magistratibus, senatûs nomen in republicâ non erat. Prædonum ille concursus, et, te duce, latrocinium in foro constitutum, et reliquiæ conjurationis a Catilinæ furiis ad tuum scelus furoremque conversæ, non civitas erat. Itaque pulsus ego civitate non sum, quæ nulla erat: arcessitus in civitatem sum, cum esset in republicâ consul, qui tum nullus fuerat; esset senatus, qui tum occiderat; esset consensus populi liberi; esset juris et æquitatis (quæ vincula sunt civitatis) repetita memoria.

Ac vide, quam ista tui latrocinii tela contemserim.

Jactam et immissam a te nefariam in me injuriam semper duxi: pervenisse ad me nunquam putavi; nisi forte, cum parietes disturbabas, aut cum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum est, neque cujusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus respublica, te invitissimo, stat; si hujus æterni beneficii immortalem memoriam delevisses; multo etiam magis si illam mentem, unde hæc consilia manârunt, mihi eripuisses; tum ego accepisse me confiterer injuriam. Sed, si hæc nec fecisti nec facere potuisti, reditum mihi gloriosum injuria tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis, et tum maxime, cum meam salutem senatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu, ne nunc quidem; nisi forte idem esse hostis et civis potest.

An tu civem ab hoste naturâ ac loco, non animo factisque, distinguis? Cædem in foro fecisti: armatis latronibus templa tenuisti: privatorum domos, ædes sacras, incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, cum omnes meo discessu exsulâsse rempublicam putent? Nunquamne, homo amentissime, te circumspicies? nunquam, nec quid facias, considerabis, nec quid loquare? Nescis, exsilium scelerum esse pœnam? meum illud iter, ob præclarissimas res a me gestas, esse susceptum? Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutârunt. An, cum omnes leges te exsulem esse jubeant, non eris tu exsul? Num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? ædes Nympharum manu tuâ deflagravit. Qui templa occupaverit? in

foro etiam castra posuisti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonæ Deæ accessisses, exsulares. At, te id fecisse, etiam gloriari soles. Quomodo igitur, tot legibus in exsilium ejectus, nomen exsulis non perhorrescis? Romæ sum, inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit, ejus loci jus tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὁτι μονος ὁ σοφος ελευθερος, και πας αφρων δουλος.
Solum sapientem esse liberum, et omnem stultum servum.

I. Laudetur vero hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur. Quo modo, aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrenet primum libidines; spernat voluptates; iracundiam teneat; coërceat avaritiam; cæteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, cum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini, parere desierit. Dum quidem his obediet, non modo imperator, sed liber, habendus omnino non erit. Præclare enim est hoc usurpatum a doctissimis, quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes hæc habenda esset oratio. Cum vero apud prudentissimos loquar, quibus hæc inaudita non sunt; cur ego simulem, me, si quid in his studiis operæ posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis viris, nisi sapientem, liberum esse neminem. Quid est enim libertas? potestas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisa est? qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas

sequitur atque colit, quia id salutare maxime esse judicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter, ac libere: cujus omnia consilia, resque omnes quas gerit, ab ipso proficiscuntur, eodemque feruntur: nec est ulla res, quæ plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas atque judicium: cui quidem etiam (quæ vim habere maximam dicitur) Fortuna ipsa cedit; sicut sapiens poëta dixit, "Suis ea cuique fingitur moribus." Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. Quod etsi ita esse pluribus verbis disserendum est, illud tamen et breve et confitendum est, nisi qui ita sit affectus, esse liberum neminem. Igitur omnes improbi, servi. Nec hoc tam re est, quam dictu, inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt eos esse servos, ut mancipia, quæ sunt dominorum facta nexu, aut aliquo jure civili: sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi et abjecti, et arbitrio carentis suo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, esse servos?

II. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, præscribit, jubet, vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit? dandum est. Vocat? veniendum. Ejicit? abeundum. Minatur? extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiam si in amplissimâ familiâ natus sit, appellandum puto. Atque, ut in magnâ familiâ sunt alii lautiores (ut sibi videntur) servi, sed tamen servi, atrienses ac topiarii; pari stultitiâ sunt, quos signa, quos tabulæ, quos cælatum argentum, quos Corinthia opera, quos ædificia magnifica, nimio opere delectant.

"At sumus," inquiunt, "civitatis principes." Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. Sed, ut, in familiâ, qui tractant ista, qui

tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent; sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum pæne infimum obtinent. "Magna," inquis, "bella gessi: magnis imperiis et provinciis præfui." Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Mitto, unde sustuleris, et quomodo habeas. Intuentem te, admirantem, clamores tollentem, cum video, servum te esse ineptiarum omnium judico. "Nonne igitur sunt ista festiva?" Sint: nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret, matellionem Corinthium cupidissime tractantem, cum ipse totam Corinthum contemsisset; utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem, putaret? Reviviscat M' Curius, aut eorum aliquis, quorum in villâ ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, præter ipsos; et videat aliquem, summis populi beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem de piscinâ, et pertractantem, et murænarum copiâ gloriantem: nonne hunc hominem ita servum judicet, ut ne in familiâ quidem dignum majore aliquo negotio putet? An eorum servitus dubia est, qui, cupiditate peculii, nullam conditionem recusant durissimæ servitutis? Hæreditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem: quidquid denuntiatum sit, facit: assectatur, assidet, muneratur. Quid horum est liberi? quid denique non servi inertis?

III. Quid? jam illa cupiditas (quæ videtur esse liberalior) honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens!

Cethego, homini non probatissimo, servire coëgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique, supplicare. Quæ servitus est, si hæc libertas existimari potest? Quid? cum cupiditatum dominatus excessit, et alius est dominus exortus ex conscientiâ peccatorum, timor; quam est illa misera, quam dura servitus! Adolescentibus paulo loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini, timentur. Judex vero quantum habet dominatum! quo timore nocentes afficit! An non est omnis metus servitus? Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis quam sapiens oratio? "Eripite nos ex servitute." Quæ est ista servitus tam claro homini, tamque nobili? Omnis animi debilitati et humilis et fracti timiditas servitus est. "Nolite sinere nos cuiquam servire." In libertatem vindicari vult? Minime. Quid enim adjungit? "nisi vobis universis," (dominum mutare, non liber esse, vult) "quibus et possumus et debemus." Nos vero, siquidem animo excelso, et alto, et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus, nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris; quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed hæc hactenus. Ille videat, quomodo imperator esse possit, cum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μονος ὁ σοφος πλουσιος.
Solum sapientem esse divitem.

I. Quæ est ista, in commemorandâ pecuniâ tuâ, tam insolens ostentatio? Solusne tu dives? Pro Dii

immortales! egone me audivisse aliquid, et didicisse, non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor, in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit; qui nihil quærat, nihil appetat, nihil optet amplius. Animus, oportet, tuus se judicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuæ. Nihil sibi deesse putet; nihil curet amplius. Satiatus est, aut contentus etiam, pecuniâ? concedo, dives es. Sin autem, propter aviditatem pecuniæ, nullum quæstum turpem putas, cum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus; si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis; si socios spolias, ærarium expilas; si testamenta amicorum exspectas, aut ne exspectas quidem, atque ipse supponis; hæc utrum abundantis an egentis signa sunt? Animus hominis dives, non arca, appellari solet. Quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecuniâ est opus. Duas? majore. Plures? majore etiam. Et si (ut aiunt, Danao) quinquaginta sint filiæ, tot dotes magnam quærunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur (ut ante dixi) divitiarum modus. Qui igitur, non filias plures, sed innumerabiles cupiditates, habet, quæ brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quo modo ego appellabo divitem, cum ipse etiam egere se sentiat? Multi ex te audierunt, cum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus; quod populus Romanus tantis vectigalibus jampridem vix potest. Ergo, hoc proposito, nunquam eris dives ante quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri sex legiones, et magna equitum ac peditum auxilia, possis. Jam fateris igitur, non esse te divi-

tem, cui tantum desit, ut expleas id quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potius egestatem ac mendicitatem, tuam nunquam obscure tulisti.

II. Nam, ut iis qui honeste rem quærunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quæsito; sic, qui videt domi tuæ pariter accusatorum atque judicum consociatos greges; qui nocentes et pecuniosos reos, eodem te auctore, corruptelam judicii molientes; qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad defœnerandas diripiendasque provincias; qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates; qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui cædes municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur; qui testamenta subjecta, qui sublatos tot homines; qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium; quis hunc non putet confiteri, sibi quæsito opus esse? Cui autem quæsito opus sit, quis unquam hunc vere dixerit divitem? Est enim divitiarum fructus in copiâ; copiam autem declarat satietas rerum atque abundantia; quam tu quoniam nunquam assequêre, nunquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte (est enim, ad vulgi opinionem, mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica), de me silebo: de re loquar. Si censenda nobis atque æstimanda res sit, utrum tandem pluris æstimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum, an responsum M' Curii? hæreditatem L. Pauli, an liberalitatem Africani, qui ejus hæreditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Hæc profecto, quæ sunt summarum virtutum, pluris æstimanda sunt, quam illa,

quæ sunt pecuniæ. Quis igitur (si quidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita ditissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiæ sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti, pluris, quam virtus, æstimanda est.

III. O Dii immortales! non intelligunt homines, quam magnum vectigal sit parcimonia. Venio enim jam ad sumtuosos: relinquo istum quæstuosum. Capit ille ex suis prædiis sexcenta sestertia; ego centena ex meis: illi, aurata tecta in villis et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, supellectilem, et vestem, infinite concupiscenti, non modo ad sumtum ille est fructus, sed etiam ad fœnus, exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis sumtibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur est ditior, cui deest, an cui superat? qui eget, an qui abundat? cujus possessio, quo est major, eo plus requirit ad se tuendam; an quæ suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, qui, morum ac temporum vitio, aliquantum etiam ipse fortasse in hujus sæculi errore verser? M' Manilius, patrum nostrorum memoriâ, (ne semper Curios et Luscinos loquamur) pauper tandem fuit: habuit enim ædiculas in Carinis, et fundum in Labicano. Nos igitur ditiores, qui plura habemus? Utinam quidem! sed non æstimatione censûs, verum victu atque cultu, terminatur pecuniæ modus. Non esse cupidum, pecunia est: non esse emacem, vectigal est: contentum vero suis rebus esse, maximæ sunt certissimæque divitiæ. Etenim, si isti callidi rerum æstimatores prata et areas quasdam magno æstimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest; quanti est æstimanda virtus! quæ nec eripi nec surripi potest unquam; neque naufragio neque incendio amittitur; nec tempestatum nec temporum perturbatione mutatur: quâ præditi qui sunt, soli sunt divites. Soli enim possident res et fructuosas et sempiternas; solique (quod

est proprium divitiarum) contenti sunt rebus suis. Satis esse putant, quod est: nihil appetunt; nullâ re egent; nihil sibi deesse sentiunt; nihil requirunt. Improbi autem et avari (quoniam incertas atque in casu positas habent, et plus semper appetunt; nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis) non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes, existimandi sunt.

SOMNIUM

SCIPIONIS.

(Fragmentum Libri sexti de Republicâ.)

Scipio loquitur.

I. Cum in Africam venissem, M' Manilio consuli ad quartam legionem tribunus (ut scitis) militum; nihil mihi potius fuit, quam ut Masinissam convenirem, regem familiæ nostræ justis de causis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrymavit; aliquantoque post suspexit in cœlum: et, "Grates," inquit, "tibi ago, summe Sol, vobisque, reliqui Cœlites, quod, ante quam ex hac vitâ migro, conspicio in meo regno, et his tectis, P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor: ita nunquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria." Deinde ego illum de suo regno; ille me de nostrâ republicâ percontatus est: multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumtus est dies. Post autem, regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus; cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque ejus non facta solum, sed etiam dicta, meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me, et de viâ, et qui ad multam noctem vigilâssem, arctior, quam

solebat, somnus complexus est. Hîc mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti: fit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet sæpissime vigilans solebat cogitare, et loqui) Africanus se ostendit eâ formâ, quæ mihi ex imagine ejus, quam ex ipso, erat notior. Quem ut agnovi, equidem cohorrui. Sed ille, Ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio; et, quæ dicam, trade memoriæ.

II. Videsne illam urbem, quæ, parere populo Romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Carthaginem de excelso, et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco.) Ad quam tu oppugnandam nunc venis pæne miles, hanc hoc biennio consul evertes; eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hæreditarium. Cum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, censorque fueris, et obieris legatus Ægyptum, Syriam, Asiam, Græciam, deligêre iterum consul absens; bellumque maximum conficies; Numantiam exscindes. Sed, cum eris curru Capitolium invectus, offendes rempublicam perturbatam consiliis nepotis mei. Hîc tu, Africane, ostendas oportebit patriæ, lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed ejus temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam, cum ætas tua septenos octies solis anfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter alterâ de causâ, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint; in te unum, atque in tuum nomen, se tota convertet civitas: te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini, intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac, ne multa, dictator rempublicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hîc cum exclamâsset Lælius, ingemuissentque cæteri vehementius; leniter arridens Scipio,

Quæso, inquit, ne me e somno excitetis, et parum rebus: audite cætera.

III. Sed, quo sis, Africane, alacrior ad tutandum rempublicam, sic habeto: omnibus, quì patriam conservârint, adjuverint, auxerint, certum esse in cœlo ac definitum locum, ubi beati ævo sempiterno fruantur. Nihil est enim illi principi Deo qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia cœtusque hominum, jure sociati, quæ civitates appellantur. Harum rectores et conservatores, hinc profecti, huc revertuntur. Hîc ego, etsi eram perterritus, non tam metu mortis, quam insidiarum a meis, quæsivi tamen, viveretne ipse et Paulus pater, et alii, quos nos exstinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere, evolaverunt: vestra vero, quæ dicitur vita, mors est. Quin tu adspicias ad te venientem Paulum patrem. Quem ut vidi, equidem vim lacrymarum profudi. Ille autem, me complexus atque osculans, flere prohibebat. Atque ego, ut primum, fletu represso, loqui posse cœpi, Quæso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam hæc est vita, (ut Africanum audio dicere) quid moror in terris? Quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi Deus is, cujus hoc templum est omne quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quæ terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quæ sidera et stellas vocatis: quæ, globosæ et rotundæ, divinis animatæ mentibus, circulos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus, retinendus est animus in custodiâ corporis, nec injussu ejus a quo ille est vobis datus, ex hominum vitâ migrandum est; ne munus humanum, assignatum a

Deo, defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego qui te genui, justitiam cole, et pietatem: quæ, cum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patriâ maxima est. Ea vita via est in cœlum, et in hunc cœtum eorum, qui jam vixerunt, et, corpore laxati, illum incolunt locum, quem vides. Erat autem is splendidissimo candore inter flammas circus elucens, quem vos (ut a Graiis accepistis) orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplanti præclara cætera et mirabilia videbantur. Erant autem eæ stellæ, quas nunquam ex hoc loco vidimus; et eæ magnitudines omnium, quas esse nunquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quæ, ultima cœlo, citima terris, luce lucebat alienâ. Stellarum autem globi terræ magnitudinem facile vincebant. Jam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum ejus attingimus, pœniteret.

IV. Quam cum magis intuerer, Quæso, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? nonne adspicis, quæ in templa veneris? Novem tibi orbibus, vel potius globis, connexa sunt omnia: quorum unus est cœlestis, extimus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse Deus, arcens et continens cæteros; in quo infixi sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni: cui subjecti sunt septem, qui versantur retro, contrario motu, atque cœlum; ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant. Deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Jovis: tum rutilus, horribilisque terris, quem [Martem] dicitis: deinde subter mediam fere regionem Sol obtinet, dux, et princeps, et moderator luminum reliquorum, mens mundi, et temperatio, tantâ magnitudine, ut cuncta suâ luce illustret, et compleat. Hunc, ut comites, consequuntur, Veneris alter, alter Mercurii cursus: in infimoque orbe Luna, radiis solis accensa, convertitur. Infra autem jam nihil est,

nisi mortale et caducum, præter animos generi hominum munere Deorum datos. Supra lunam sunt æterna omnia: nam ea, quæ est media et nona, tellus, neque movetur, et infima est, et in eam feruntur omnia suo nutu pondera.

V. Quæ cum intuerer stupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas, tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui, intervallis conjunctus imparibus, sed tamen pro ratâ parte ratione distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium conficitur; qui, acuta cum gravibus temperans, varios æquabiliter concentus efficit. Nec enim silentio tanti motus incitari possunt; et natura fert, ut extrema ex alterâ parte graviter, ex alterâ autem acute sonent. Quam ob causam, summus ille cœli stellifer cursus, cujus conversio est concitatior, acuto et excitato movetur sono; gravissimo autem hic lunaris atque infimus. Nam terra, nona, immobilis manens, imâ sede semper hæret, complexa medium mundi locum: illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, Mercurii et Veneris, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere nodus est. Quod docti homines nervis imitati atque cantibus, aperuêre sibi reditum in hunc locum; sicut alii, qui præstantibus ingeniis in vitâ humanâ divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletæ aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut, ubi Nilus ad illa, quæ Catadupa nominantur, præcipitat ex altissimis montibus, ea gens, quæ illum locum accolit, propter magnitudinem sonitûs, sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissimâ conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint, sicut intueri solem adversum nequitis, ejusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Hæc ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem.

VI. Tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quæ si tibi

parva, ut est, ita videtur, hæc cœlestia semper spectato: illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam, consequi potes? Vides habitari in terrâ raris et angustis in locis; et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interjectas: hosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit; sed partim obliquos, partim aversos, partim etiam adversos stare vobis: a quibus exspectare gloriam certe nullam potestis. Cernis autem eamdem terram, quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis: e quibus duos, maxime inter se diversos, et cœli verticibus ipsis ex utrâque parte subnixos, obriguisse pruinâ vides; medium autem illum, et maximum, solis ardore torreri. Duo sunt habitabiles; quorum Australis ille, in quo qui insistunt, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus. Hic autem alter, subjectus Aquiloni, quem incolitis, cerne, quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra, quæ colitur a vobis, angustà verticibus, lateribus latior, parva quædam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod Magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen, tanto nomine, quam sit parvus, vides. Ex his ipsis cultis notisque terris, num aut tuum aut cujusquam nostrûm nomen, vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnatare? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut Aquilonis Austrive partibus, tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis, profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quam loquentur diu?

VII. Quin etiam, si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscujusque nostrûm, a patribus acceptas, posteris prodere; tamen, propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo æternam, sed ne

diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab iis qui postea nascentur, sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sint? qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri: cum præsertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit: homines enim populariter annum tantummodo solis, id est, unius astri, reditu metiuntur: cum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eamdemque totius cœli descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo, quam multa sæcula hominum teneantur. Namque, ut olim deficere sol hominibus, exstinguique visus est, cum Romuli animus hæc ipsa in templa penetravit; ita, quandoque eâdem parte sol, eodemque tempore, iterum defecerit, tum, signis omnibus ad idem principium, stellisque revocatis, expletum annum habeto. Hujus quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam. Quocirca, si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et præstantibus viris; quanti tandem est ista hominum gloria, quæ pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et æternam domum contueri; neque te sermonibus vulgi dederis, nec in præmiis humanis spem posueris rerum tuarum; suis te, oportet, illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi videant: sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum quas vides; nec unquam de ullo perennis fuit; et obruitur hominum interitu; et oblivione posteritatis exstinguitur.

VIII. Quæ cum dixisset, Ego vero, inquam, o Africane, si quidem bene meritis de patriâ quasi limes ad cœli aditum patet, quamquam, a pueritiâ vestigiis ingressus patriis et tuis, decori vestro non defui; nunc tamen, tanto præmio proposito, enitar

multo vigilantius. Et ille, Tu vero enitere; et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc. Nec enim tu is es, quem forma ista declarat; sed mens cujusque, is est quisque; non ea figura, quæ digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse; siquidem Deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet id corpus, cui præpositus est, quam hunc mundum ille princeps Deus: et, ut mundum ex quâdam parte mortalem ipse Deus æternus, sic fragile corpus animus sempiternus, movet. Nam, quod semper movetur, æternum est: quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde; quando finem habet motûs, vivendi finem habeat, necesse est. Solum igitur, quod sese movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit: quin etiam cæteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principio autem nulla est origo: nam ex principio oriuntur omnia; ipsum autem nullâ ex re aliâ nasci potest: nec enim id esset principium, quod gigneretur aliunde. Quod si nunquam oritur, ne occidit quidem unquam: nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motûs principium ex eo sit quod ipsum a se movetur (id autem nec nasci potest, nec mori); vel concidat omne cœlum, omnisque natura, et consistat, necesse est, nec vim ullam nanciscatur, quâ a primo impulsa moveatur.

IX. Cum pateat igitur, æternum id esse quod a se ipso moveatur, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore, et suo: nam hæc est natura propria animi, atque vis. Quæ si est una ex omnibus, quæ sese moveat, neque nata est certe, et æterna est. Hanc tu exerce in optimis rebus. Sunt autem optimæ curæ, de salute pa-

triæ: quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit: idque ocyus faciet, si jam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras, et ea, quæ extra erunt, contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. Namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros præbuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, Deorum et hominum jura violaverunt, corporibus elapsi, circum terram ipsam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati sæculis, revertuntur. Ille discessit: ego somno solutus sum.

M. TULLII CICERONIS

TIMÆUS,

SEU

DE UNIVERSITATE.

(*Fragmentum.*)

I. MULTA sunt a nobis, et in "Academicis" conscripta contra physicos, et sæpe cum P. Nigidio, Carneadeo more et modo, disputata. Fuit enim vir ille, cum cæteris artibus, quæ quidem dignæ libero essent, ornatus omnibus, tum acer investigator et diligens earum rerum quæ a naturâ involutæ videntur. Denique sic judico, post illos nobiles Pythagoreos, quorum disciplina exstincta est quodammodo, cum aliquot sæcula in Italiâ Siciliâque viguisset, hunc exstitisse, qui illam renovaret. Qui cum me, in Ciliciam proficisentem, Ephesi exspectavisset, Romam ex legatione ipse decedens; venissetque eodem Mitylenis, mei salutandi et visendi causâ, Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audiverim, meo judicio facile princeps; perlibenter et Nigidium vidi, et Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus salutationibus, reliquum percontatione, consumsimus. * * *

Desunt multa.

II. Quid est, quod semper sit, neque ullum habeat ortum? et quod gignatur, nec unquam sit? Quorum alterum intelligentiâ et ratione comprehenditur, quod unum semper atque idem est: alterum, quod affert opinionem per sensus, rationis expers; quod totum opinabile est, id gignitur, et interit, nec unquam esse vere potest. Omne autem, quod gignitur, ex aliquâ causâ gigni necesse est: nullius enim rei, causâ remotâ, reperiri origo potest. Quocirca, si is, qui aliquod munus efficere molitur, eam speciem, quæ semper est eadem, intuebitur, atque eam sibi proponet exemplar, præclarum opus efficiat, necesse est. Sin autem illam, quæ gignitur; nunquam illam, quam expetet, pulchritudinem consequetur. Omne igitur cœlum, sive mundus, sive quovis alio vocabulo gaudet, hoc a nobis nuncupatus sit. De quo id primum consideremus, quod principio est in omni quæstione considerandum, semperne fuerit, nullo generatus ortu; an ortus sit ab aliquo temporis principatu? Ortus est, quandoquidem cernitur, et tangitur, et est undique corporatus. Omnia autem talia sensum movent: sensûsque moventia quæ sunt, eâdem in opinatione considunt, quæ ortum habere, gignique diximus: nihil autem gigni posse sine causis. Atque illum quidem quasi parentem hujus universitatis invenire, difficile: et, cum jam inveneris, indicare in vulgus, nefas. Rursus igitur videndum, ille fabricator tanti operis utrum sit imitatus exemplar, idne quod semper unum et idem et sui simile, an id quod generatum ortumque dicimus. Atqui, si pulcher est hic mundus, si probus ejus artifex, profecto speciem æternitatis imitari maluit: sin secus (quod ne dictu quidem fas est), generatum exemplum est pro æterno secutus. Non igitur dubium, quin æternitatem maluerit exsequi, quandoquidem neque mundo quidquam pulchrius, neque ejus ædificatore præstantius. Sic ergo generatus, ad id est effectus, quod ratione sapientiâque comprehenditur,

atque immutabili æternitate continetur. Ex quo efficitur, ut sit necesse, hunc, quem cernimus, mundum, simulacrum æternum esse alicujus æterni. Difficillimum autem est, in omni conquisitione rationis, exordium. De iis igitur, quæ diximus, hæc sit prima distinctio.

III. In omni oratione cum iis rebus, de quibus explicandum, videtur esse cognitio. Itaque cum de re stabili et immutabili disputatur, oratio talis sit, qualis sit illa, quæ neque redargui neque convinci potest. Cum autem ingressa est imitata et efficta simulacra, bene agi putat, si similitudinem veri consequatur. Quantum enim, ad id quod ortum est, æternitas valet, tantum ad fidem veritas. Quocirca, si forte de Deorum naturâ, ortuque mundi, disserentes, minus id, quod avemus, animo consequimur, ut tota dilucide et plane exornata oratio sibi constet, et ex omni parte secum ipsa consentiat; haud sane erit mirum; contentique esse debebitis, si probabilia dicentur. Æquum est enim meminisse, et me, qui disseram, hominem esse, et vos, qui judicetis; ut, si probabilia dicentur, nil ultra requiratis. Quæramus igitur causam, quæ eum impulerit, qui hæc machinatus sit, ut originem rerum, et molitionem novam, quæreret. Probitate videlicet præstabat: probus autem invidet nemini. Itaque omnia sui similia generavit. Hæc nimirum gignendi mundi causa justissima. Nam, cum constituisset Deus bonis omnibus explere mundum, mali nihil admiscere, quoad natura pateretur; quidquid erat, quod in cernendi sensum caderet, id sibi assumsit, non tranquillum et quietum, sed immoderate agitatum et fluctuans; idque, ex inordinato, in ordinem adduxit: hoc enim judicabat esse præstantius. Fas autem nec est nec unquam fuit, quidquam nisi pulcherrimum facere eum, qui esset optimus. Cum rationem igitur habuisset, reperiebat nihil esse eorum, quæ naturâ cernerentur, non intelligens, intelligente, in toto genere, præstantius: in-

telligentiam autem ulli rei adjunctam esse, sine animo, nefas esse. Quocirca intelligentiam in animo, animum conclusit in corpore. Sic ratus est opus illud effectum esse pulcherrimum. Quàm ob causam, non est cunctandum profiteri, si modo investigari aliquid conjecturâ potest, hunc mundum animal esse, idque intelligens, et divinâ providentiâ constitutum.

IV. Hoc posito; quod sequitur, videndum est, cujusnam animantium Deus, in fingendo mundo, similitudinem secutus sit. Nullius profecto, eorum quidem quæ sunt nobis nota animantia. Sunt enim omnia in quædam genera partita, aut inchoata, nullâ ex parte perfecta. Imperfecto autem nec absoluto simile, pulchrum esse nihil potest. Cujus ergo omne animal quasi particula quædam est, sive in singulis sive in diverso genere cernatur, ejus similem mundum esse dicamus. Omnes igitur, qui animo cernuntur, et ratione intelliguntur animantes, complexu rationis et intelligentiæ, sicut homines hoc mundo, et pecudes, et omnia quæ sub adspectum cadunt, comprehenduntur. Quod enim pulcherrimum in rerum naturâ intelligi potest, et quod ex omni parte absolutissimum est, cum Deus similem mundum efficere vellet, animal unum adspectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. Rectene igitur unum mundum dixerimus; an fuit, plures et innumerabiles, dictu verius, et melius? Unus profecto, siquidem factus est ad exemplum. Quod enim omnes animantes eos, qui ratione intelliguntur, complectitur, id non potest esse cum altero. Rursus enim alius animans, qui eum contineat, sit necesse est, cujus partes sint animantes superiores; cœlumque hoc, simulacrum illius ultimi sit, non proximi. Quorum ne quid accideret, atque ut hic mundus esset animanti absoluto simillimus, hoc ipso, quod solus atque unus esset, idcirco singularem Deus hunc mundum, atque unigenam, procreavit. Corporeum

autem et adspectabile, itemque tractabile, omne necesse est esse, quod natum est. Nihil porro, igni vacuum, videri potest: nec vero tangi, quod careat solido: solidum autem nihil, quod terræ sit expers. Quamobrem, mundum efficere moliens, Deus terram primum ignemque jungebat. Omnia autem duo, ad cohærendum, tertium aliquid requirunt, et quasi nodum vinculumque desiderant. Sed vinculorum id est aptissimum atque pulcherrimum, quod, ex se atque de his quæ adstringit, quam maxime unum efficit. Id optime assequitur, quæ Græce Αναλογια, Latine (audendum est enim, quoniam hæc primum a nobis novantur), *comparatio*, *proportio*-ve, dici potest.

V. Quando enim trium vel numerorum, vel figurarum, vel quorumcumque generum, contingit, ut quod medium sit, uti primum proportione, ita id postremo comparetur, vicissimque ut extremum cum medio, sic medium cum primo, conferatur; id quod medium est, tum primum fit, tum postremum; postrema vero et prima media fiunt. Ita necessitas cogit, ut eadem sint ea, quæ disjuncta fuerunt: eadem autem cum facta sint, efficitur, ut omnia sint unum. Quod si universitatis corpus planum et æquabile explicaretur, neque in eo quidquam esset requisitum; unum interjectum medium, et se ipsum, et ea quibus esset interpositum, colligaret. Sed, cum soliditas mundo quæreretur; solida autem omnia uno medio nunquam, duobus semper, copulentur; ita contigit, ut, inter ignem et terram, aquam Deus animamque poneret, eaque inter se compararet, et proportione conjungeret; ut, quemadmodum ignis animæ, sic anima aquæ; quodque anima aquæ, id aqua terræ, proportione redderet. Quâ ex conjunctione cœlum ita aptum est, ut sub adspectum et tactum cadat. Itaque, et ob eam causam, et ab iis rebus, numero quatuor, mundi est corpus effectum, eâ constructum proportione, quâ dixi: ex quo ipse se

concordi quâdam amicitiâ et caritate complectitur: atque ita apte cohæret, ut dissolvi nullo modo queat, nisi ab eodem, a quo est colligatus. Earum autem quatuor rerum, quas supra dixi, sic in omni mundo omnes partes collocatæ sunt, ut nulla pars hujusce generis excederet extra, atque in hoc universo inessent genera illa universa. Id ob eas causas, primum, ut mundus animans posset ex perfectis partibus esse perfectus: deinde, ut unus esset, nullâ parte, unde alter gigneretur, relictâ: postremo, ne quis morbus eum posset, aut senectus, affligere. Omnis enim coagmentatio corporis, vel calore, vel frigore, vel aliquâ impulsione vehementi, labefactatur et frangitur, et ad morbos senectutemque compellitur. Hanc igitur habuit rationem effector mundi molitorque, Deus, ut unum opus totum atque perfectum, ex omnibus totis atque perfectis, absolveretur, quod omni morbo seniove careret.

VI. Formam autem et maxime sibi cognatam et decoram dedit. A quo enim animante omnes reliquos contineri vellet animantes, hunc eâ formâ figuravit, quâ unâ omnes reliquæ formæ concluduntur: et globosus est fabricatus (quod Σφαιροειδες Græci vocant): cujus omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur. Idque ita tornavit, ut nihil effici possit rotundius, nihil ut asperitatis haberet, nihil offensionis, nihil inclusum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum: omnesque partes simillimæ omnium, quod ejus præstabat judicio dissimilitudini similitudo. Omni autem totam figuram mundi lævitate circumdedit. Nec enim oculis egebat, quia nihil extra, quod cerni posset, relictum erat; nec auribus, quia ne quod audiretur quidem: neque erant animâ circumfusa extrema mundi, ut respirationem requireret: nec vero desiderabat aut alimenta corporis, aut detractionem confecti et consumti cibi: neque enim ulla decessio fieri poterat, neque accessio; neque vero erat unde. Ita se ipse consum-

tione et senio alebat sui, cum ipse per se, et a se, et pateretur et faceret omnia. Sic enim ratus est ille, qui ista junxit et condidit, ipsum se contentum esse mundum, neque egere altero. Itaque nec ei manus affinxit, quia nec capiendum quidquam erat, nec repellendum; nec pedes, nec alia membra, quibus ingressus corpore sustineret. Motum enim dedit cœlo eum, qui figuræ ejus sit aptissimus, qui unus ex septem motibus mentem atque intelligentiam cohiberet maxime. Itaque unâ conversione atque eâdem ipse circum se torquetur et vertitur. Sex autem reliquos motus ab eo separavit: ita-que eum ab omni erratione liberavit. Ad hanc igitur conversionem, quæ pedibus et gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit. Hæc Deus is, qui erat, de aliquando Deo futuro cogitans, lævem eum effecit et undique æquabilem, et, a medio ad summum, parem, et perfectum atque absolutum ex absolutis atque perfectis. Animum autem ut in eo medio collocavit, ita per totum tetendit: deinde eum circumdedit corpore, et vestivit extrinsecus: cœloque solivago et volubili, et in orbem incitato, complexus est, quod secum ipse, propter virtutem, facile esse posset, nec desideraret alterum, satis sibi ipse notus et familiaris. Sic Deus ille æternus hunc perfecte beatum Deum procreavit. Sed animum haud ita, ut modo locuti sumus, tum denique, cum corpus ei effecisset, inchoavit: neque enim esset rectum, minori parere majorem. Sed nos multa inconsiderate ac temere dicimus.

VII. Deus autem et ortu et virtute antiquiorem genuit animum; eumque, ut dominum atque imperantem, obedienti præfecit corpori: idque molitus tali quodam est modo. Ex materiâ, quæ individua est, et quæ semper unius modi, suique similis, et ex eâ, quæ corporibus dividua gignitur, tertium materiæ genus ex duobus in medium admiscuit, quod esset ejusdem naturæ, et quod alterius: idque interjecit inter individuum, atque id quod dividuum

esset in corpore. Ea cum tria sumsisset, unam in speciem temperavit: naturamque illam, quam alterius diximus, vi cum eâdem conjunxit, fugientem, et ejus copulationis alienam. Permiscens autem cum materiâ, cum ex tribus effecisset unum, id ipsum in ea, quæ decuit, membra partitus est. Jam partes singulas ex eodem, et ex altero, et ex materiâ, temperavit. Fuit autem talis illa partitio. Unam principio partem detraxit ex toto: secundam autem primæ partis duplam: deinde tertiam, quæ esset secundæ sesquialtera, primæ tripla: deinde quartam, quæ secundæ dupla esset: quintam inde, quæ tertiæ tripla: tum sextam octuplam primæ: postremo septimam, quæ septem et viginti partibus antecederet primæ. Deinde instituit dupla et tripla intervalla explere, partes rursus ex toto desecans: quas intervallis ita locabat, ut in singulis essent bina media (vix enim audeo dicere *medietates*, quas Græci Μεσοτητας appellant: sed, quasi ita dixerim, intelligatur; erit enim planius): earum alteram, eâdem parte præstantem extremis, eâdemque superatam: alteram pari numero præstantem extremis, parique numero superatam. Sesquialteris autem intervallis, et sesquitertiis, et sesquioctavis sumtis ex his colligationibus in primis intervallis, sesquioctavo intervallo, sesquitertia omnia explebat, cum particulam singulorum relinqueret. Ejus autem particulæ intervallo habebat numerus ad numerum eamdem proportionem comparationemque in extremis, quam habent CCLVI cum CCXLIII; atque ita permixtum illud, ex quo hæc secuit, jam omne consumserat. Hanc igitur omnem conjunctionem, duplicem in longitudinem, diffidit: mediæque accommodans mediam, quasi decussavit; deinde in orbem torsit, ut et ipsæ secum, et inter se, ex commissurâ, quæ e regione esset, jungerentur; eoque motu, cujus orbis semper in eodem erat, eodemque modo ciebatur, undique est ea circumplexus. Atque ita cum alterum esset exterio-

rem amplexus orbem: illum, ejusdem naturæ; hunc, alterius nominavit: eamque, quæ erat ejusdem, detorsit a latere in dextram partem: hanc autem citimam, a mediâ lineâ direxit ad lævam: sed principatum dedit superiori, quam solam individuam reliquit. Interiorem autem cum in sex partes divisisset, septem orbes dispares duplo et triplo intervallo moveri jussit, contrariis inter se cursibus. Eorum autem trium fecit pares celeritates; sed quatuor, et inter se dispares, et dissimiles trium reliquorum.

VIII. Animum igitur cum ille procreator mundi Deus ex suâ mente et divinitate genuisset, tum denique omne, quod erat concretum atque corporeum, substernebat animo, interiusque faciebat: atque ita medio medium accommodans copulabat. Sic animus, a medio profectus, extremitatem cœli a supremâ regione rotundo ambitu circumjecit; seseque ipse versans, divinæ, sempiternæ, sapientisque vitæ induxit exordium. Et corpus quidem cœli spectabile effectum est; animus autem oculorum effugit obtutum. Est autem animus ex omnibus, rationis, concentionisque (Ἁρμονιη Græce) sempiternarum rerum, et sub intelligentiam cadentium, compos et particeps; quo nihil ab optimo et præstantissimo genitore melius procreatum: quippe qui, ex eâdem vinctus alterâque naturâ, adjunctâ materiâ, temperatione trium partium, proportione compactâ, se ipse conversans, cum materiam mutabilem arripuisset, et cum rursus individuam atque simplicem, per quam omnis movetur; discernitque, quid sit ejusdem generis, quid alterius; et cætera dijudicat, quid cuique rei sit maxime aptum, quid quoque loco, aut modo, aut tempore, contingat: quæque distinctio sit inter ea quæ gignantur, et ea quæ sint semper eadem. Ratio autem vera, quæ versatur in iis quæ sunt semper eadem, et in iis quæ mutantur, cum in eodem et in altero movetur ipsa per se, sine voce, et sine ullo sono, cum eamdem partem attingit, quâ

sensus cieri potest: orbis illius generis alterius immutatus et rectus omnia animo mentique denuntiat: tum opiniones assensionesque firmæ veræque gignuntur. Cum autem in illis rebus vertitur, quæ, manentes semper eædem, non sensu, sed intelligentiâ, continentur; tum intelligentia scientiaque necessario efficitur. * * *

Desunt multa.

IX. Ratione igitur et mente divinâ, ad originem temporis, curriculum inventum est solis et lunæ. * * * * Corpora autem eorum singulorum cum effecisset Deus, ea ad eas conversiones collocavit, quas alterius circuitus conficiebat, quæ sunt septem, ut et illa septem. Ita vim suam natura convertit, ut terram lunæ cursus proxime ambiret, eique supra terram proxima solis circumvectio esset. Lucifer deinde, et sancta Mercurii stella, cursum habent solis celeritati parem, sed vim quamdam contrariam: eâque conversione, quam inter se habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios vincunt, vicissimque vincuntur. Reliquorum siderum quæ causa collocandi fuerit, quæque eorum sit collocatio, in sermonem alium differendum est; ne, in eo quod attingendum fuit, quam in eo cujus causâ id attigimus, longior ponatur oratio. Quando igitur unumquodque eorum siderum cursum decorum est adeptum, e quibus erat motus temporis consignandus; colligatisque corporibus vinculis animalibus, tum animantia orta sunt; eaque imperio parere didicerunt; tunc, ex alterius naturæ motione transversâ, in ejusdem naturæ motum incurrentia, in eoque hærentia atque impedita, cum alia majorem lustrarent orbem, alia minorem, tardiusque majorem, celeriusque minorem, motu vero unius ejusdemque naturæ; quæ velocissime movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus, et, cum superabant, superari videbantur. Omnis enim orbis eorum quasi helicis inflexione vertebatur; quam

bifariam contrarie simul procedentia efficiebant, ut, quod esset tardissimum, id proximum fieret celerrimo. Atque, ut esset mensura quædam evidens, quæ in istis octo cursibus celeritates tarditatesque declararet, Deus ipse solem, quasi lumen, accendit ad secundum supra terram ambitum, ut quam maxime cœlum omnibus collucerct, animantesque, quibus [jus] esset doceri, ab ejusdem motu, et ab eo quod simile esset, numerorum naturam vimque cognoscerent. Nox igitur et dies, ad hunc modum, et ob has generata causas, unum circuitum orbis efficit sapientissimum atque optimum : mensis autem, quando luna, lustrato suo cursu, solem consecuta est : annus, ubi sol suum totum confecit et peragravit orbem. Cæterorum autem siderum ambitus ignorantes homines, præter admodum paucos, neque [nomen] appellant, neque inter se numero commetiuntur. Itaque nesciunt, hos siderum errores id ipsum esse, quod rite dicitur tempus, multitudine infinitâ, varietate admirabili præditos. Attamen illud perspici et intelligi potest, absoluto perfectoque numero temporis, absolutum perfectumque annum tunc compleri denique, cum se octo ambitus, confectis suis cursibus, ad idem caput retulerunt, cumque eos permensus est idem, et semper sui similis, orbis. Has igitur ob causas nata astra sunt, quæ, per cœlum penetrantia, solstitiali se et brumali revocatione converterent ; ut hoc omne animal, quod videmus, esset illi animali, quod sentimus, ad æternitatis imitationem simillimum.

X. Et cætera quidem, usque ad temporis ortum, impressa ab illis quæ imitabatur, effinxerat : sed, quia nondum omne animal in mundo intus incluserat, ex eâ parte deficiebat ad propositum exemplar imaginis similitudo. Quot igitur et quales animalium formas mens, in speciem rerum intuens, poterat cernere, totidem et tales in hoc mundo secum cogitavit effingere. Erant autem animantium genera quatuor ;

quorum unum divinum atque cœleste, alterum pennigerum et aërium, tertium aquatile, terrestre quartum. Divinæ animationis maxime speciem faciebat ex igne, ita ut splendidissimus esset, et adspectu pulcherrimus. Cumque similem universitatis naturæ efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit; [comitemque eum sapientiæ] quam optimæ mentis effecit, circumque cœlum æqualiter distribuit, ut hunc hac varietate distinctum bene Græci Κοσμον, nos lucentem mundum nominaremus. Dedit autem divinis duo genera motûs; unum, quod semper esset in eodem æque, et idem in omnibus, atque uno modo celeraret; alterum, quod in anticam partem a conversione ejusdem, et similis pelleretur. Quinque autem reliquis motibus orbem eum esse voluit expertem, immobilem, et stantem. Ex quo genere ea sunt sidera, quæ infixa cœlo non moventur loco; quæ sunt animantia, eaque divina: ob eamque causam, suis sedibus inhærent, et perpetuo manent. Quæ autem vaga et mutabili ratione labuntur, ita generata sunt, ut supra diximus. Jam vero terram, altricem nostram, quæ trajecto axe sustinetur, diei noctisque effectricem, eamdemque custodem, antiquissimam [Deorum] voluit esse eorum, [qui] intra cœlum gignerentur. Flexiones autem Deorum, et inter ipsos Deos concursiones, quæque in orbibus eorum conversiones antecessionesque eveniant, cumque inter se pæne contingant, eos, qui prope copulentur contrariâ regione, et pone quos, aut ante labantur, quibusque temporibus a nostro adspectu oblitescant, rursusque emersi errorem incutiant rationis expertibus, si verbis explicare conemur, nullo posito sub oculis simulacro, earum rerum frustra suscipiatur labor. Sed hæc satis sint dicta nobis. Quæ de Deorum, qui cernuntur, quique orti sunt, naturâ præfati sumus, habeant hunc terminum.

XI. Reliquorum autem, quos Græci Δαιμονας appellant, nostri, opinor, Lares (si modo hoc recte con-

versum videri potest), et nôsse, et nuntiare ortum eorum, majus est, quam ut profiteri scribere nos audeamus. Credendum nimirum est veteribus et priscis (ut aiunt) viris, qui se progeniem Deorum esse dicebant. Itaque eorum vocabula nobis prodiderunt. Nôsse autem generatores suos optime poterant: ac difficile factu est, a Diis ortis fidem non habere; quamquam nec argumentis nec rationibus certis eorum oratio confirmatur: sed, quia de suis rebus notis videntur loqui, veteri legi morique parendum est. Sic igitur, ut ab his est traditum, horum Deorum ortus habeatur, atque dicatur, ut Oceanum Salaciamque Cœli satu, Terræque conceptu, generatos editosque memoremus: ex his Phorcyn, Saturnum, et Opem: deinceps Jovem atque Junonem, reliquos, quos fratres inter se, agnatosque, usurpari atque appellari videmus, et eorum (ut utamur veteri verbo) prosapiam. Quando igitur omnes, et qui moventur palamque ostenduntur, et qui eâtenus nobis declarantur, quâ ipsi volunt, creati sunt; tum ad eos is Deus, qui omnia genuit, fatur hæc: "Vos, qui Deorum satu orti estis, attendite. Quorum operum ego parens effectorque sum, quæ per me facta, [hæc sunt indissoluta,] me invito: quamquam omne colligatum solvi potest: sed haudquâquam boni est, ratione vinctum velle dissolvere. Sed, quoniam orti estis, immortales vos quidem esse et indissolubiles non potestis. Neutiquam tamen dissolvemini, nec vos ulla mortis fata periment, nec fraus valentior quam consilium meum, quod majus est vinculum ad perpetuitatem vestram, quam illa, quibus estis tum, cum gignebamini, colligati. Quid sentiam igitur, cognoscite. Tria nobis genera reliqua sunt, eaque mortalia: quibus prætermissis, cœli absolutio perfecta non erit: omnia enim genera animalium complexu non tenebit: teneat autem oportebit, ut eodem ne quid absit, quæ a me ipso effecta sint, quod Deorum vitam possit adæquare. Ut igitur

mortali generentur conditione, vos suscipite, ut illa gignatis, imiteminique vim meam, quâ in vestro ortu me usum esse meministis: in quibus qui tales creantur, ut Deorum immortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur; teneantque omnium animantium principatum; vobisque jure et lege volentes pareant: quorum vobis initium statusque traditur a me: vos autem, ad id quod erit immortale, partem attexitote mortalem. Ita orientur animantes, quos et vivos alatis, et consumtos sinu recipiatis." Hæc ille dixit.

XII. Deinde ad temperationem superiorem revertit: in quâ omnem animum universæ naturæ temperans permiscebat, superiorisque permixtionis reliquias fundens æquabat, eodem modo ferme, nisi quod non ita incorruptas, ut ea, quæ semper idem: sed a Diis secundum sumebat, atque tertium. Toto igitur omnino constituto, sideribus parem numerum distribuit animorum; et singulos adjunxit ad singula; atque ita quasi in currum universitatis imposuit; commonstravitque leges fatales ac necessarias; et ostendit primum ortum unum fore omnibus, eumque moderatum atque constantem, nec ab ullo imminutum: satis autem et quasi sparsis animis, fore, uti certis temporum intervallis oriretur animal, quod esset ad cultum Deorum aptissimum. Sed, cum duplex esset natura generis humani, sic se res habebant, ut præstantius genus esset eorum, qui essent futuri viri. Cum autem animis corpora cum necessitate insevisset, cumque ad corpora [necessitate] tum accessio fieret, tum abscessio; necesse erat, sensum exsistere unum communemque omnium vehementiore motu excitatum, conjunctumque naturæ: deinde voluptate et molestiâ mixtum amorem; post, iram, et metum, et reliquos motus animi, comites superiorum, et his etiam contrarios dissidentes; quos qui ratione rexerit, juste vixerit; qui autem his se dediderit, injuste. Atque ille, qui recte et honeste

curriculum vivendi a naturâ datum confecerit, ad illud astrum, quocum aptus fuerit, revertetur. Qui autem immoderate et intemperate vixerit, eum secundus ortus in figuram muliebrem transferet: et, si ne tum quidem finem vitiorum faciet, gravius etiam jactabitur; et in suis moribus simillimas figuras pecudum et ferarum transferetur: neque malorum terminum prius adspiciet, quam illam sequi cœperit conversionem, quam habebat in se ipse, ejusdem et unius, simul innatam et insitam. Quod tum eveniet, cum illa, quæ ex igne, aëre, aquâ, atque terrâ, turbulenta et rationis expertia insederint, denique ratione depulerit, et ad primam atque optimam affectionem animi pervenerit.

XIII. Quæ cum ita designâsset, seseque, si quid postea fraudis aut vitii evenisset, extra omnem culpam causamque posuisset; alios in solem, alios in lunam, alios in reliquas mundi partes, quæ sunt ad spatiorum temporis significationem notæ constitutæ, spargens quasi serebat. Post autem sationem eam, Diis (ut ita dicam) junioribus permisit, ut corpora mortalia effingerent, quantumque esset reliquum ex humano animo, quod deberet accedere, id omne, et quæ sequentia essent, perpolirent, et absolverent: deinde ut huic animanti principes se ducesque præberent, vitamque ejus pulcherrime regerent, et gubernarent: nisi quâtenus ipse suâ culpâ sibi aliquid miseriæ quæreret. Atque is quidem, qui cuncta composuit, constanter in suo manebat statu: qui autem erant ab eo creati, cum parentis ordinem cognovissent, hunc sequebantur. Itaque, cum accepissent immortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem et effectorem sui, particulas ignis, et terræ, et aquæ, et aëris, a mundo, quas rursus redderent, mutuabantur; easque inter se copulabant, haud iisdem vinculis, quibus ipsi erant colligati; sed talibus, quæ cerni non possent propter parvitatem, crebris quasi cuneolis injectis, unum efficiebant ex

omnibus corpus: itemque in eo influente atque effluente animo divino ambitus illigabant. Itaque illi, in flumen immersi, neque tenebant, neque tenebantur: sed vi magnâ tum ferebant, tum ferebantur. Ita totum animal movebatur illud quidem, sed immoderate, et fortuitu, ut sex motibus veheretur: nam et ante et pone, ad lævam et ad dextram, et sursum et deorsum, modo huc, modo illuc * * * sex oras regionesque versus errans procedebat * * * Jam vero earum imaginum, quæ finguntur et redduntur in speculis, eorumque quæ splendida et lævia sunt, rationem perspicere haud difficile est. Nam, ex ignis utriusque, externi atque interni, communione inter ipsos, cum unus per singulas partes effectus, et multis modis concors et aptus redditus in lævore consedit * * *

XIV. Sed si in splendore consedit, tum vel eadem species, vel interdum immutata, redditur * * * omniaque hujusmodi necessario in speculo referuntur * * * cum ignis oculorum, cum eo igne qui est ob os offusus, * * * in re lævi et splendidâ * * * se confudit et contulit. Dextra autem videntur, quæ læva sunt, quia, contrariis partibus oculorum, contrarias partes attingunt * * * præter morem usitatum adjectionis, et commissuræ. * * * Respondent autem dextra dextris, læva lævis, conversione luminum, cum ea inter se non cohærescunt. Id fit, cum speculorum lævitas hinc illincque altitudinem assumsit, et ita dextra detrusit in lævam partem oculorum, lævaque in dextram. Supina etiam ora cernuntur depulsione luminum, quæ convertens inferiora reddit, quæ sunt superiora. Atqui hæc omnia ex eo genere sunt, quæ rerum adjuvant causas. Quibus utitur ministeriis Deus, cum optimi speciem, quoad fieri potest, efficit. Sed existimant plerique, non hæc adjumenta causarum, sed has ipsas esse omnium causas, quæ vim habeant frigoris et caloris, concretionis et liquoris; careant autem omni intel-

ligentiâ atque ratione, quæ, nisi in animo, nullâ aliâ in naturâ reperiantur. Animus autem sensum omnem effugit oculorum. At ignis, et aqua, et terra, et aër, corpora sunt, eaque cernuntur. Illum autem, qui intelligentiæ sapientiæque se amatorem profitetur, necesse est, intelligentis sapientisque naturæ primas causas conquirere; deinde secundas causas rerum earum quæ necessario movent alias, cum ipsæ ab aliis moventur. Quocirca, nobis sic cerno esse faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere causarum, separatim autem de iis, quæ cum intelligentiâ sunt efficientes pulcherrimarum rerum atque optimarum; et de iis, quæ, vacantes prudentiâ, inconstantia perturbataque efficiunt. Ac de oculorum quidem causis, ut haberent eam vim quam nunc habent, satis ferme esse dictum puto. Maxima autem eorum utilitas, donata humano generi Deorum munere, deinceps explicetur. Rerum enim optimarum cognitiones nobis oculi attulerunt. Nam hæc, quæ est habita de Universitate oratio a nobis, haud unquam esset inventa, si neque sidera, neque sol, neque cœlum, sub oculorum adspectum cadere potuissent. Nunc vero dies noctesque oculis cognitæ, tum mensium annorumque conversiones, ad numerum machinatæ sunt, et spatium temporis demensæ sunt, et ad quæstionem totius naturæ impulerunt: quibus ex rebus philosophiam adepti sumus: quo bono nullum optabilius, nullum præstantius, neque datum est mortalium generi Deorum concessu atque munere, neque dabitur. * * *

Multa desiderantur.

ARATI PHÆNOMENA,

A M. T. CICERONE ADOLESCENTE,

LATINE REDDITA.

[*Deest principium, cujus tamen Fragmenta aliquot videre est, ab ipso Cicerone allata, in libro* "De Naturâ Deorum" *secundo.*]

* * * * * * * * * * *

E quibus hunc subter possis cognoscere fultum.
Jam cœli mediam partem terit, ut prius illæ
Chelæ, cum pectus quod cernitur Orionis.
Et prope conspicies parvum sub pectore claro
Andromedæ signum, Deltoton dicere Graii
Quod soliti, simili quia formâ litera claret:
Huic spatio ductum simili latus exstat utrumque:
At non tertia pars lateris: namque est minor illis;
Sed stellis longe densis præclara relucet.
Inferior paulo est Aries, et flamen ad Austri
Inclinatior; atque etiam vehementius illo
Pisces, quorum alter paulo prælabitur ante,
Et magis horrisonis Aquilonis tangitur alis.
Atque horum e caudis duplices velut esse catenæ
Dicuntur: sua diversæ per lumina serpunt:
Atque unâ tandem in stellâ communiter hærent,
Quam veteres soliti cœlestem dicere Nodum.
Andromedæ lævo ex humero si quærere perges,
Appositum poteris supra cognoscere Piscem.
E pedibus, natum summo Jove Persea vises,

Quos humeris retinet defixo corpore Perseus :
Quem summâ ab regione Aquilonis flamina pulsant.
Hic dextram ad sedes intendit Cassiopeæ,
Diversosque pedes vinctos talaribus aptis,
Pulverulentus uti de terrâ lapsu' repente
In cœlum victor magnum sub culmine portat.
At, propter lævum genus, omni ex parte locatas
Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.
Hæ septem vulgo perhibentur more vetusto
Stellæ ; cernuntur vero sex undique parvæ.
At non interiisse putari convenit unam :
Sed frustra temere a vulgo, ratione sine ullâ,
Septem dicier, ut veteres statuêre poëtæ,
Æterno cunctas ævo qui nomine dignant,
Alcyone, Meropeque, Celæno, Täygeteque,
Electra, Stëropeque, simul sanctissima Maia.
Hæ tenues parvo labentes lumine lucent :
At magnum nomen signi, clarumque vocatur,
Propterea quod et æstatis primordia clarat,
Et post hiberni præpandens temporis ortus,
Admonet, ut mandent mortales semina terris.
Inde Fides leviter posita et convexa videtur,
Mercurius [parvus] manibus quam dicitur olim
[Infirmis] fabricatus in altâ sede locâsse ;
Quæ genus ad lævum Nixi delapsa resedit,
Atque inter flexum genus, et caput Alitis, hæsit.
Namque est Ales avis, lato sub tegmine cœli
Quæ volat, et serpens geminis secat aëra pennis.
Altera pars huic obscura est, et luminis expers :
Altera nec parvis nec claris lucibus ardet,
Sed mediocre jacit quatiens e corpore lumen.
Hæc dextram Cephei dextro pede pellere palmam
Gestit : jam vero clinata est ungula vehemens
Fortis Equi, propter pennati corporis alam.
Ipse autem labens multis Equus ille tenetur
Piscibus : huic cervix dextrâ mulcetur Aquarî.
Serius hæc obitus terraï visit Equi vis,
Quam, gelidum valido de corpore frigus anhelans,

Corpore semifero magno Capricornus in orbe:
Quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore cursum.
Hoc cave te ponto studeas committere mense:
Nam non longinquum spatium labêre diurnum:
Non hiberna cito volvetur curriculo nox:
Humida non sese vestris Aurora querelis
Ocyus ostendet, clari prænuntia solis:
At validis æquor pulsabit viribus Auster:
Tum fixum tremulo quatietur frigore corpus.
Sed tamen anni jam labuntur tempore toto,
Nec cui signorum cedunt, neque flamina vitant,
Nec metuunt canos minitanti murmure fluctus.
Atque etiam supero, navi pelagoque vagatus,
Mense, Sagittipotens solis cum sustinet orbem.
Nam jam cum minus exiguo lux tempore præsto est,
Hoc signum veniens poterunt prænoscere nautæ:
Jam prope præcipitante licebit visere nocte,
Ut sese ostendens emergit Scorpius alte,
Posteriore trahens flexum vi corporis arcum:
Jam supra cernes Arcti caput esse minoris,
Et magis erectum ad summum versarier orbem.
Tum sese Orion toto jam corpore condit
Extremâ prope nocte, et Cepheus conditur ante,
Lumborum tenus, a [primâ] depulsus ad undas.
Hic, missore vacans, fulgens jacet una Sagitta,
Quam propter nitens pennâ convolvitur Ales:
Et clinata magis paulo est Aquilonis ad auras.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat,
Igniferum mulcens tremebundis æthera pennis,
Non [nimis] ingenti cum corpore; sed grave mœstis
Ostendit nautis, perturbans æquora, signum.
Tum magni curvus Capricorni corpora propter
Delphinus jacet, haud nimio lustratu' nitore,
Præter quadruplices stellas in fronte locatas,
Quas intervallum binas disterminat unum.
Cætera pars latet, ac tenui cum lumine serpit.
Illæ, quæ fulgent luces ex ore corusco,

Sunt inter partes gelidas Aquiloni' locatæ,
Atque inter spatium et læti vestigia solis.
At pars inferior Delphini fusca videtur
Inter solis iter, simul inter flamina venti,
Viribus erumpit quâ summi spiritus Austri.
Exinde Orion, obliquo corpore nitens,
Inferiora tenet truculenti corpora Tauri:
Quem qui, suspiciens in cœlum nocte serenâ,
Late dispersum non viderit, haud ita vero
Cætera se speret cognoscere signa potesse.
Namque pedes subter rutilo cum lumine claret
Fervidus ille Canis, stellarum luce refulgens.
Hunc tegit obscurus subter præcordia venter:
Nec toto spirans rabido de corpore flammam,
Æstiferos validis erumpit flatibus ignes:
Totus ab ore micans jacitur mortalibus ardor.
Hic ubi se, pariter cum sole, in culmina cœli
Extulit, haud patitur foliorum tegmine frustra
Suspensos animos arbusta ornata tenere:
Nam, quorum stirpes tellus amplexa prehendit,
Hæc augens animâ, vitali flamine mulcet:
At, quorum nequeunt radices findere terras,
Denudat foliis ramos, et cortice truncos.
Hunc propter, subterque pedes, quos diximus ante,
Orioni', jacet levipes Lepus. Hic fugit, ictus
Horrificos metuens rostri tremebundus acuti.
Nam Canis infesto sequitur vestigia cursu,
Præcipitantem agitans, orientem denique paulum,
Curriculum nunquam defesso corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prælabitur Argo,
Conversam præ se portans cum lumine puppim:
Non, aliæ naves ut in alto ponere proras
Ante solent, rostro Neptunia prata secantes,
Sed conversa retro cœli se per loca portat:
Sicut, cum cœptant tutos contingere portus,
Obvertunt navem magno cum pondere nautæ,
Adversamque trahunt optata ad litora puppim:
Sic conversa, vetus super æthera vertitur Argo,

Atque usque a prorâ ad celsum sine lumine malum,
A malo ad puppim clarâ cum luce videtur.
Inde gubernaclum, disperso lumine fulgens,
Clari posteriora Canis vestigia condit.
Exin semotam procul, in tutoque locatam,
Andromedam tamen explorans fera quærere Pistrix
Pergit, et usque sitam validas Aquilonis ad auras
Cœrula vestigat finita in partibus Austri.
Hanc Aries tegit, et squamoso corpore Pisces,
Fluminis illustris tangentem corpore ripas.
Namque etiam Eridanum cernes in parte locatum
Cœli, funestum magnis cum viribus amnem,
Quem lacrymis mœstæ Phaëthontis sæpe sorores
Sparserunt, letum mœrenti voce canentes.
Hunc Orionis sub lævâ cernere plantâ
Serpentem poteris; proceraque vincla videbis,
Quæ retinent Pisces, caudarum parte locata,
Flumine mixta retro ad Pistricis terga reverti.
Hîc unâ stellâ nectuntur, quam jacit ex se
Pistricis spina validâ cum luce refulgens.
Exinde exiguæ tenui cum lumine multæ,
Inter Pistricem fusæ sparsæque, videntur.
Ante gubernaclum, stellæ, quas contegit omnis
Formidans acrem morsum Lepus: his neque nomen,
Nec formam veteres certam statuisse videntur.
Nam, quæ sideribus claris natura polivit,
Et vario pinxit distinguens lumine formas,
Hæc ille astrorum custos ratione notavit,
Signaque signavit cœlestia nomine vero:
Has autem, quæ sunt parvo cum lumine fusæ,
Consimili specie stellas, parilique nitore,
Non potuit nobis notâ clarare figurâ.
Exinde, Australem soliti quem dicere Piscem,
Volvitur inferior Capricorno versus ad Austrum,
Pistricem observans, procul illis Piscibus hærens.
At prope conspicies expertes nominis omnes
Inter Pistricem et Piscem quem diximus Austri,
Stellas sub pedibus stratas radiantis Aquarî.

Propter Aquarius obscurum dextrâ rigat amnem,
Exiguo qui stellarum candore nitescit.
E multis tamen his duo late lumina fulgent:
Unum sub magnis pedibus cernetur Aquarî.
Quod superest, gelido delapsum flumine fontis,
Spiniferam subter caudam Pistricis adhæsit:
Et tenues stellæ perhibentur nomine [aquaï.]
Hîc aliæ volitant parvo cum lumine claræ,
Atque priora pedum subeunt vestigia magni
Arcitenentis, et obscuræ sine nomine cedunt.
Inde Nepæ cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus Austri,
Exiguo superûm quæ limina tempore tranat:
Nam procul Arcturo est adversâ parte locata:
Arcturo magnum spatio supra dedit orbem
Jupiter: hunc parvum inferiore in parte locavit.
Hîc tamen, æterno invisens loca curriculo, nox
Signa dedit nautis, cuncti quæ noscere possent,
Commiserans hominum metuendos undique casus.
Nam, cum fulgentem cernes sine nubibus atris
Aram sub mediâ cœli regione locatam,
A summâ parte obscurâ caligine tectam,
Tum validis fugito devitans viribus Austrum:
Quem si prospiciens vitaveris, omnia caute
Armamenta locans, tuto labêre per undas.
Sin gravis inciderit vehementi flamine ventus,
Perfringet celsos defixo robore malos;
Ut res nulla feras possit mulcere procellas,
Ni parte ex Aquilonis opacam pellere nubem
Cœperit, et subitis auris diduxerit Ara.
Sin humeros medio in cœlo Centaurus habebit,
Ipseque cœruleâ contectus nube feretur,
Atque Aram tenui caligans vestiet umbrâ,
Ad signorum obitum vis est metuenda Favonî.
Ille autem Centaurus, in altâ sede locatus,
Quâ sese claro collucens Scorpius infert,
Hæc subter, partem præportans ipse virilem,
Cedit, equi partes properans conjungere Chelis.

Hîc dextram porgens, quadrupes quâ vasta tenetur,
Quam nemo certo donavit nomine Graiûm,
Tendit, et illustrem truculentus cedit ad Aram.
Hîc sese infernis de partibus erigit Hydra
Præcipiti lapsu, flexo cum corpore serpens.
Hæc caput atque oculos torquens ad terga Nepaï;
Convexoque sinu subiens inferna Leonis,
Centaurum leni contingit lubrica caudâ:
In medioque sinu fulgens Cratera relucet.
Extremum nitens plumato corpore Corvus
Rostro tundit, et hîc Geminis est ille sub ipsis
Antecanis, Graio Procyon qui nomine fertur.
Hæc sunt, quæ visens nocturno tempore signa,
Æternumque volens mundi pernoscere motum,
Legitimo cernes cœlum lustrantia cursu.
Nam, quæ per bis sex signorum labier orbes
Quinque solent stellæ, simili ratione notari
Non possunt; quia, quo faciunt vestigia cursu,
Non eodem semper spatio portata teruntur.
Sic malunt errare vagæ per nubila cœli,
Atque suos vario motu metirier orbes.
Hæc faciunt magnos longinqui temporis annos,
Cum redeunt ad idem cœli sub tegmine signum.
Quare ego nunc nequeo totos evolvere cursus.
Verum hæc, quæ semper certo volvuntur in orbe
Fixa simul, magnos [edicam] gentibus orbes.
Quattuor, æterno lustrantes lumine mundum,
Orbes stelligeri portantes signa feruntur,
Amplexi terram cœli sub tegmine fulti:
E quibus annorum volitantia lumina nosces,
Quæ densis distincta licebit cernere signis.
Tum multos orbes magno cum lumine latos,
Vinctos inter se, et nodis cœlestibus aptos,
Atque pari spatio duo cernes esse duobus.
Nam sic nocturno cognoscens tempore cœlum,
Cum neque caligans detersit sidera nubes,
Nec pleno stellas superavit lumine Luna,
Vidisti magnum candentem serpere circum.

Lacteus hic nimio fulgens candore notatur :
Hic non perpetuum detexens conficit orbem,
Sed spatio multum superis præstare duobus
Dicitur, et late cœli lustrare cavernas.
Quorum alter tangens Aquilonis vertitur auras,
Ora petens Geminorum illustria : tum genus ardens
In sese retinens Aurigæ portat utrumque.
Hunc surâ lævâ Perseus, humeroque sinistro,
Tangit : ad Andromedam hic dextrâ de parte tenetur,
Cui manus ad Boream, cubitus cui spectat ad Austrum :
Imponitque pedes duplices Equus : et simul Ales
Ponit avis caput, et clinato corpore tergum.
Anguitenens humeris connititur : illa recedens
Austrum consequitur devitans corpore Virgo.
At vero totum spatium convestit et orbis
Magnu' Leo, et claro collucens lumine Cancer,
In quo consistens convertit curriculum sol
Æstivus, medio distinguens corpore cursus.
Hic totus medius circo disjungitur ipso,
Subter testatum cava tegmina, et intus et extra,
Lumen habens : sævi sed vis horrenda Leonis
Pectoribus validis atque alvo possidet orbem.
Hunc octo in partes divisum noscere circum
Si potes, invenies supero convertier orbe
Quinque pari spatio, partes tres esse relictas,
Tempore nocturno quas vis inferna frequentet.
Alter ab infernis Austri convertitur auris :
Distribuens medium subter secat hic Capricornum,
Atque pedes gelidum rivum fundentis Aquarî,
Cœruleæque feram caudam Pistricis, et illum
Fulgentem Leporem : inde pedes Canis, et simul amplam
Argolicam retinet crebro cum lumine Navem :
Tergaque Centauri, atque Nepaï portat acumen :
Inde Sagittarî defixum possidet arcum.
Hunc, a clarisonis auris Aquilonis ad Austrum
Cedens, postremum tangit rota fervida solis :
Exinde in superas brumali tempore flexu

Se recipit sedes: huic orbi quinque tributæ
Nocturnæ partes; superâ tres luce dicantur.
Hasce inter, mediam in partem, retinere videtur
Tantus, quantus erit collucens Lacteus orbis,
In quo auctumnali, atque iterum sol lumine verno
Exæquat spatium lucis cum tempore noctis.
Hunc retinens Aries sublucet corpore totus,
Atque genu flexo Taurus connititur ingens:
Orion claro contingens corpore fertur:
Hydra tenet flexu Crateram: Corvus adhæret:
Et paucæ e Chelis stellæ; simul Anguitenentis
Sunt genua, et summi Jovis Ales nuntius instat:
Propter Equus capite et cervicum lumine tangit.
Hosce æquo spatio devinctos sustinet axis,
Per medios summo cœli de vertice tranans.
Ille autem claro quartus cum lumine circus
Partibus extremis extremos continet orbes,
Et simul a medio mediâ de parte secatur,
Atque obliquus in his nitens cum lumine fertur:
Ut nemo, cui sancta manu doctissima Pallas
Sollertem ipsa dedit fabricæ rationibus artem,
Tam tornare cate contortos possiet orbes,
Quam sunt in cœlo divino numine flexi,
Terram cingentes, ornantes lumine mundum;
Culmine transverso retinentes sidera fulta.
Quattuor hi motu cuncti volvuntur eodem.
Sed tantum supra terras semper tenet ille
Curriculum, oblique implexus tribus orbibus unus,
Quanto est divisus Cancer spatio a Capricorno,
Ac subter terras spatium par esse necesse est:
Et quantos radios jacimus de lumine nostro,
Queis hunc convexum cœli contingimus orbem,
Sex tantæ poterunt sub eum succedere partes,
Bina pari spatio cœlestia signa tenentes.
Zodiacum hunc Græci vocitant, nostrique Latini
Orbem signiferum perhibebunt nomine vero:
Nam gerit hic volvens bis sex ardentia signa.
Æstifer est pandens ferventia sidera Cancer.
Hunc subter fulgens cedit vis torva Leonis;

Quem rutilo sequitur collucens corpore Virgo.
Exin projectæ claro cum lumine Chelæ;
Ipsaque consequitur lucens vis magna Nepaï:
Inde Sagittipotens dextrâ flexum tenet arcum:
Post hunc ore fero Capricornus vadere pergit:
Humidus inde loci collucet Aquarius orbi.
Exin squamifero serpentes sidere Pisces:
Queis comes est Aries obscuro lumine labens,
Inflexoque genu projecto corpore Taurus,
Et Gemini clarum jactantes lucibus ignem.
Hæc sol æterno convestit lumine lustrans,
Annua conficiens vertenti tempora cursu.
Hic quantus terris connexus pellitur orbis,
Tantumdem ille patens supra mortalibus edit.
Sex omni semper cedunt labentia nocte,
Tot cœlum rursus fulgentia signa revisunt.
Hoc spatium tranans cæcis nox conficit umbris,
Quod supra terras primâ de nocte relictum est
Signifero ex orbe, et signorum ex ordine fultum.
Quod si solis aves certos cognoscere cursus,
Ortus signorum nocturno tempore vises:
Nam semper signum exoriens Titan trahit unum.
Sin autem officiens signis mons obstruet altus,
Aut adiment lucem cæcâ caligine nubes;
Certas ipse notas cœli de tegmine sumens,
Ortus atque obitus omnes cognoscere possis.
Quæ simul exsistant, cernes; quæ tempore eodem
Præcipitent obitum nocturno tempore, nosces.
Jam simul ut supra se toto lumine Cancer
Extulit, extemplo cedit delapsa Corona,
Et loca convisit, caudâ tenus, infera Piscis.
Dimidiam retinens stellis distincta Corona
Partem etiam supra, atque aliâ de parte repulsa est:
Quam tamen insequitur Piscis, nec totus ad umbras
Tractus, sed supero contectus corpore cedit.
Atque humeros usque a genibus, clarumque recondit
Anguitenens validis magnum a cervicibus Anguem.
Jam vero Arctophylax non æquâ parte secatur:

Nam brevior clarâ cœli de parte videtur ;
Amplior infernas depulsus possidet umbras.
Quattuor hic obiens secum deducere signa
Signifero solet ex orbi : tum serius ille,
Cum superâ sese satiavit luce, recedit,
Post mediam labens claro cum corpore noctem.
Hæc obscura tenens convestit sidera tellus.
At, parte ex aliâ, claris cum lucibus errat
Orion, humeris et lato pectore fulgens,
Et dextrâ retinens non cassum luminis ensem.
Sed cum de terris vis est patefacta Leonis,
Omnia, quæ Cancer præclaro detulit ortu,
Cedunt obscurata ; simul vis magna Aquilaï
Pellitur, ac flexo considens corpore Nixus
Jam supero ferme depulsus lumine cedit :
Sed lævum genus atque illustrem linquit in altum
Plantam : tum contra exoritur clarum caput Hydræ,
Et Lepus, et Procyon, qui sese fervidus infert
Ante Canem : inde Canis vestigia prima videntur.
Non pauca e cœlo depellens signa repente
Exoritur, candens illustri lumine, Virgo.
Cedit clara Fides Cyllenia ; mergitur undâ
Delphinus ; simul obtegitur depulsa Sagitta,
Atque Avis ad summam caudam, primasque recedit
Pinnas ; et magnus pariter delabitur Amnis.
Hîc Equus a capite et longâ cervice latescit :
Longius exoritur jam claro corpore Serpens ;
Crateràque tenus lucet mortalibus Hydra.
Inde pedes Canis ostendit jam posteriores,
Et post ipse trahit claro cum lumine Puppim :
Insequitur labens per cœli lumina Navis :
Et, cum jam toto processit corpore Virgo,
Hæc medium ostendit radiato stipite Malum.
At, cum procedunt obscuro corpore Chelæ,
Exsistit pariter largâ cum luce Bootes ;
Cujus in adverso est Arcturus corpore fixus ;
Totaque jam supra fulgens prolabitur Argo :
Hydraque, quod late cœlo dispersa tenetur,

Nondum tota patet: nam caudam contegit umbra.
Jam dextrum genus, et decoratam lumine suram,
Erigit ille, vacans vulgato nomine, Nixus,
Qui Fidis Arcadicæ semper confinia tangit;
Quem nocte exstinctum atque exortum vidimus unâ,
Persæpe ut parvum tranans geminaverit orbem.
Hic genus et suram cum Chelis erigit alte:
Ipse autem præceps obscurâ nocte tenetur,
Dum Nepa et Arcitenens invisant lumina cœli;
Nam secum medium pandet Nepa; tollere vero
In cœlum totum exoriens conabitur Arcus.
Hic, tribus elatus cum signis, corpore toto
Lucet; at exoritur mediâ de parte Corona;
Caudaque Centauri extremo candore refulget.
Hîc se jam totum cæcas Equus abdit in umbras,
Quem rutilâ fulgens plumâ prætervolat Ales.
Occidit Andromedæ clarum caput; et fera Pistrix
Labitur, horribiles epulas funesta requirens.
Hanc contra Cepheus non cessat tendere palmas.
Illa usque ad spinam mergens se cœrula condit.
At Cepheus caput atque humeros, palmasque, reclinat.
Cum vero vis est vehemens exorta Nepaï,
Late fusa volans in terras labitur unda;
Orionque metu perculsus conditur unâ.
Pace, hujus liceat causam explicuisse timoris,
Virgo, tuâ: mihi, quæso, veni placata, Diana.
Hæc fama est hominum; hæc per terras fama vagatur;
Ut quondam Orion manibus violâsse Dianam
Dicitur, excelsis errans in collibus amens,
Quos tenet Ægæo defixa in gurgite Chius,
Bacchica quam viridi convestit tegmine vitis:
Ille feras vecors amenti corde necabat,
Œnopionis avens epulas ornare nitentes.
At vero, pedibus subito perculsa Dianæ,
Insula discessit; disjectaque saxa revellens
Perculit, et cæcas lustravit luce lacunas;

E quibus ingenti exsistit cum corpore, præ se
Scorpius infestus præportans flebile acumen.
Hic valido cupide venantem perculit ictu,
Mortiferum in venas figens per vulnera virus :
Ille gravi moriens constravit corpore terram.
Quare, cum magnis sese Nepa lucibus effert,
Orion fugiens commendat corpora terris.
Tum vero fugit Andromeda ; et Neptunia Pistrix
Tota latet ; cedit converso corpore Cepheus,
Extremas medio contingens corpore terras.
Hic caput et superas potis est demergere partes :
Infera lumborum nunquam convestiet umbra :
Nam retinent Arcti, lustrantes lumine suras.
Labitur illa simul, natam lacrymosa requirens,
Cassiopea, neque, ex cœlo depulsa, decore
Fertur : nam verso contingens vertice primum
Terras, post humeris, eversâ sede, refertur.
Hanc illi tribuunt pœnam Nereïdes almæ ;
Cum quibus (ut perhibent) ausa est contendere formâ.
Hæc obit inclinata : at pars exorta Coronæ est
Altera ; cum caudâque omnis jam panditur Hydra.
At caput et totum sese Centaurus opacis
Eripit e tenebris, linquens vestigia parva
Antepedum contecta : simul tum lumina pandit :
Ipse feram dextrâ retinet. Prolabitur inde
Anguitenens capite et manibus ; profert simul Anguis
Jam caput, et summum flexo de corpore lumen.
Hîc ille exoritur converso corpore Nixus,
Alvum, crura, humeros, simul et præcordia lustrans,
Et dextrâ radios læto cum lumine jactans.
Inde Sagittipotens superas convisere luces
Institit, et mergit Nixi caput ; et simul effert
Sese clara Fides, et promit pectora Cepheus.
Fervidus ille Canis toto cum corpore cedit ;
Abditur Orion ; obit et Lepus abditus umbrâ ;
Inferiora cadunt Aurigæ lumina lapsu.

Inde obiens Capricornus ab alto culmine pellit
Aurigam, instantemque Capram, parvos simul Hædos,
Et magnam antiquo depellit nomine Navem.
Obruitur Procyon. Emergunt alite lapsu
E terris Volucres. Exsistit clara Sagitta.
Crus dextrumque pedem linquens, obit infera Perseus
In loca; tum cedens a puppi linquitur Argo.

* * * * * *

RHETORICORUM ET PHILOSOPHICORUM
TOMI QUARTI FINIS.

EXCUDIT T. DAVISON, LONDINI.